

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара
Історичний факультет
Дніпропетровський обласний центр
з охорони історико-культурних цінностей
Інститут суспільних досліджень

*До 100-річчя
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара*

ПРИДНІПРОВ'Я: історико-краєзнавчі дослідження

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 15

Дніпро
Видавництво «Грані»
2017

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)
П 75

*Друкується за рішенням Вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
від 22 грудня 2016 р., протокол № 8*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко (голов. ред.); д-р іст. наук, доц. Д. В. Архирейський (заст. голов. ред.), д-р хаб., проф. А. Блазеєвський (Республіка Польща), канд. іст. наук, проф. С. Й. Бобилєва; д-р іст. наук, проф. Є. І. Бородін; канд. іст. наук Н. М. Буланова, заслужений працівник культури України Л. М. Голубчик; канд. іст. наук В. В. Грибовський; д-р іст. наук, проф. В. В. Іваненко; д-р іст. наук, проф. О. Ф. Нікілєв; канд. іст. наук В. Г. Панченко, д-р іст. наук, проф. С. М. Плохій (США), канд. іст. наук, доц. О. А. Репан; д-р іст. наук, проф. Ю. А. Святець; д-р іст. наук, проф. В. В. Ченцов, канд. іст. наук, доц. І. А. Шахрайчук (наук. секр.), д-р іст. наук, проф. Г. К. Швидько.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. Г. Ф. Турченко
д-р іст. наук, проф. О. Б. Шляхов

П 75 Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження : зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (голов. ред.) [та ін.]. – Д. : Вид-во Грані, 2017. – Вип. 15. – с.

У збірнику представлені статті, що стосуються історичних постатей, історії міст і сіл, промислових підприємств, закладів освіти, науки, культури, медицини, духовно-культурного життя тощо.

Розрахований на викладачів вищих і загальноосвітніх навчальних закладів, наукових працівників, істориків-краєзнавців, музеєзнавців, етнологів, аспірантів, студентів, учнів загальноосвітніх шкіл та всіх, хто вивчає історію України та Придніпров'я.

The collection contains articles related to historical figures, the history of cities and villages, industrial enterprises, educational institutions, science, culture, medicine, spiritual and cultural life, and others like that.

Counted on the teachers of higher and general educational establishments, research workers, historians-researchers of a particular region, specialists in museum management, ethnologists, graduate students, students, students of general schools, and all, who studies history of Ukraine and Pridniprov'ya.

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів, а тому його зміст не обов'язково співпадає з точкою зору редакційної колегії

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара
© Видавництво «Грані»
© Автори статей, 2017

ПЕРЕДМОВА

Відкриваючи 15-й випуск нашого збірника, читачі у черговий раз переконуються у величезному пізнавальному науково-освітньому й виховному потенціалі історичного краєзнавства Придніпров'я. Адже розвідки, уміщені у виданні, проливають світло на ще недостатньо розроблені сторінки минулого ріднокраю і тим самим сприяють відродженню і збереженню історичної пам'яті, без якої важко впевнено крокувати у майбутнє в наш такий непростий історичний час.

Важливо, що статті підготовленого збірника пройшли належну апробацію на Х Дніпропетровській обласній історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», що відбулася на історичному факультеті Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара 21 квітня 2017 р. Тематика конференції викликала великий інтерес істориків, археологів, філологів, музейників, освітян, краєзнавців та студентів. У роботі наукового форуму взяли участь понад 60 учасників, зокрема більше 40 дослідників нашого краю з м. Дніпра, Кропивницького, Кривого Рогу, Кам'янського, Павлограда. На пленарному та чотирьох секційних засіданнях розглянуто актуальні, недостатньо вивчені аспекти історії міст і сіл Дніпровського Надпоріжжя, питання суспільно-політичного життя, духовності, культури, освіти та науки, соціально-економічного поступу краю. Оприлюднені на конференції матеріали й були покладені в основу збірника наукових праць.

У 2017 р. науково-освітня громадськість нашого краю відзначає 100-річчя від початку Української революції 1917–1921 рр. Тому цілком природно, що в першій рубриці видання вміщено статтю В. В. Іваненка про катеринославця М. М. Стасюка – члена Української Центральної ради. У цій же рубриці подано і статтю дослідниці О. О. Машенко – про українського воєначальника І. М. Шепетова, який в роки війни СРСР з нацистською Німеччиною першим серед командирів стрілецьких дивізій отримав звання Героя Радянського Союзу.

У рубриці «Історія міст і сіл» важливе місце посіла актуальна проблема урбогенезису міста Дніпра, представлена у статтях І. Ф. Ковальнової та С. І. Світленка. Заслужують на увагу й такі не менш важливі проблеми, як історія самоврядування Катеринослава та Катеринославщини в контексті проведення земської та міської контрреформ кінця XIX ст., розкриті у статті О. Б. Шляхова; формування інфраструкту-

ри с. Кам'янське напередодні надання йому статусу міста. 1887–1917 рр., показане у розвідці О. О. Шовкопляса. Маловідома сторінка історії українських болгар на Криворіжжі висвітлена у статті О. М. Каковкіної та І. О. Стеблини. Явище селянських самосудів на Дніпропетровщині в умовах Голодомору 1933 р. проаналізувала Н. Р. Романець.

Загалькову історію Катеринославської казенної шовково-панчісної фабрики розкрила Г. К. Швидько у рубриці «Історія промислових підприємств». Достатньо широко представлено в збірнику історію освіти, науки, культури, медицини та спорту краю. Ця тематика репрезентована у статтях Л. Л. Прокопенка, С. Л. Прокопенка, які присвячені дореволюційним закладам освіти Катеринославщини; у розвідці Я. І. Самсонової – з минулого інтелектуальних комунікацій Катеринославського та Київського юридичних товариств другої половини XIX – початку XX ст.; у дослідженні В. С. Савчука – про базу даних «Ректори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (1918–2018)» в контексті підходів до формування і джерела; у розвідці Є. О. Кравченка, що пролила світло на деякі сторінки історії Ігреської психіатричної лікарні протягом 1930-х рр. Завершують рубрику статті Р. П. Шляхтича – про створення та функціонування центрального осередку «Просвіти» в Кривому Розі (1941–1942 роки) та К. Д. Піддубної й О. Ф. Нікілева – про стан та діяльність дитячих будинків на Дніпропетровщині у перші повоєнні роки (1945–1950) в історіографічному ракурсі, О. В. Бойко – про спортивні досягнення сучасних дніпропетровських спортсменів.

Рубрика «Духовно-релігійне життя» містить статтю Н. М. Буланової «Українська автокефальна православна церква під час німецької окупації Дніпропетровщини (1941 – 1944 рр.)».

У підготовленому збірнику значно ширшою є рубрика «Студентський дебют», у якій вміщено розвідки В. П. Волока, А. В. Буланової, М. С. Шманатова, Б. О. Труська, Т. А. Глоді, що стосуються маловивчених аспектів минулого ріднокраю XX ст.

Як бачимо, на сторінках збірника представлено чимало нового й маловідомого матеріалу, а тому сподіваюсь, що читачка подорож сторінками видання буде цікавою.

Головний редактор
д-р іст. наук, проф. С. І. Світленко

І. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ

УДК 94(477.63) (092) «1917/1918»

В. В. Іваненко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

РЕВОЛЮЦІЄЮ СПОДВИЖЕНИЙ: КАТЕРИНОСЛАВЕЦЬ МИКОЛА СТАСЮК – ЧЛЕН ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Розглянуто деякі аспекти політичної біографії уродженця Катеринославщини Миколи Стасюка переважно крізь призму його різносторонньої діяльності у складі Центральної Ради (ЦР), серед селянства на початковому етапі Української революції (березень 1917 – квітень 1918 рр.), показано його ініціативи та практичні кроки у консолідації національно-демократичних сил, виробленні політико-правових засад державотворення, зокрема системи місцевого самоврядування в Україні.

Ключові слова: Українська революція, Центральна Рада, політичні партії і громадські організації, селянство, автономія, М.М. Стасюк.

В. В. Иваненко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

РЕВОЛЮЦИЕЙ ВДОХНОВЛЕННЫЙ: ЕКАТЕРИНОСЛАВЕЦ НИКОЛАЙ СТАСЮК – ЧЛЕН ЦЕНТРАЛЬНОЙ РАДЫ

Рассмотрены некоторые аспекты политической биографии уроженца Екатеринославщины Николая Стасюка преимущественно сквозь призму его разносторонней деятельности в составе Центральной Рады, среди крестьянства на начальном этапе Украинской революции (март 1917 – апрель 1918 гг.), показаны его инициативы и практические шаги в консолидации национально-демократических сил, разработке политико-правовых основ государственного строительства, в частности системы местного самоуправления в Украине.

Ключевые слова: Украинская революция, Центральная Рада, политические и общественные организации, крестьянство, автономия, Н.М. Стасюк.

V.V. Ivanenko

Oles Honchar Dniprovsky National University

**INSPIRED BY REVOLUTION:
NATIVE OF KATERYNOSLAV - MYKOLA STASYUK –
A MEMBER OF CENTRAL RADA**

A few aspects of Mykola Stasyuk's political biography have been studied. They have been researched from the perspective of his activity in Central Rada (CR) among peasants at the early stage of Ukrainian Revolution (March, 1917 – April, 1918). We have demonstrated his initiatives and practical steps to consolidate the national democratic powers, to set political and legal foundations of state-building and in particular local administration system in Ukraine.

We have found out and analyzed the origins of M. Stasyuk's worldview paradigm formation, first in Ukrainian students community in Petersburg where he studied in Mining Institute and was an active advocate of national and territorial autonomy of Ukraine, wrote and published a few scientific researches on the given topic (1908-1912), and then directly in Ukrainian liberation movement he was influenced by the socialist tendencies, by Ukrainian Socialist-Revolutionary party having been its member since 1917. We have discovered the politician's work in the governing board of CR (election commission, the Mala Rada, General Secretariat, special commissions to develop the Statute of the autonomy of Ukraine), Ukrainian Peasants Union, his participation in preparing and holding the All-Ukrainian conferences etc. We have accentuated that M. Stasyuk together with the other members of CR worked his way of political maturity up but in the end he was not ready for the real state-building, upholding the populists' views more than the statist's'.

Key words: Ukrainian revolution, Central Rada, political parties and social organizations, peasantry, autonomy, M. M. Stasyuk.

Ще зовсім недавно ставлення до революційних подій 1917 р. у нас було на загал зовсім іншим: лунали цілком зрозумілі панеґірики на адресу російської, «пітерської» революції, котра підносилася як найвищий витвір суспільно-політичної думки та соціальної практики. Натомість фактично замовчувалася генеза, характер та особливості власне української революції, глибинні підойми її національного духу, або вона розглядалася лише у контексті «загального» (читай: російського) революційного процесу, лише як його складова

чи навіть «допоміжна» частина, але аж ніяк не самостійна.

З розпадом СРСР і появою на політичній мапі світу суверенної держави Україна ситуація змінилася докорінно, що називається, «з точністю до навпаки». Відтепер на концептуальних засадах філософії «україноцентризму» жовтень 1917 р. в Росії інтерпретується вже не інакше, як «жовтневий переворот», а подійна картина 1917–1921 рр. в Україні – як справжня національна революція зі спробою створення вистражданої упродовж віків самостійної, незалежної ні від кого держави. Невдача ж на цьому шляху, окрім суто «своїх», національних чинників (а це передусім неспроможність еліти до самоконсолідації, згуртування нації, що, до речі, повторюється й сьогодні), пов'язується здебільшого з окупаційною політикою російських більшовиків, які силою нав'язали Україні свою модель державного та суспільного устрою, з усіма її негативами, драмами і трагедіями.

Як би там не було, але в рік 100-ліття тих буремних і вікопомних подій варто поглянути на них не просто з висоти сьогодення, з урахуванням нагромадженого досвіду їх осмислення та оприлюднення, а щонайперше неупереджено, чесно, в органічному взаємозв'язку і взаємообумовленості об'єктивних та суб'єктивних мотивацій, всієї гами причинно-наслідкових факторів. Не секрет, що саме такий виважений, збалансований підхід, або як його часто називають «золота серединка», і є ключем для адекватного, максимально правдивого відтворення реалій тогочасної суперконтроверсійної дійсності. В тому числі – через персоналістичні портрети знаних і призабутих особистостей, активних учасників революції, чий діяння на українській землі тієї доленосної пори залишили по собі помітний слід у вдячній пам'яті нащадків.

3-поміж них був і уродженець Катеринославщини Микола Михайлович Стасюк (1885–1943), який по праву вважається одним із засновників, фундаторів та найенергійніших діячів Центральної Ради, утвореної на початку березня 1917 р. у руслі загальнодемократичного процесу, стимульованого Лютневою революцією і поваленням самодержавства Росії.

Тривалий час ім'я М.Стасюка було майже невідоме у вітчизняному історіографічному процесі, про нього практично не писали й навіть побіжно не згадували, залишаючи, так би мовити, «на потім» його повернення із небуття.

І сталося це вже у добу нашої новітньої історії значною мірою завдяки студіям дніпропетровського журналіста і краєзнавця М.Чабана, авторству якого належить невеличка за обсягом, але змістовна брошура «Січеславці в Центральній Раді» (2000), де вміщено нарис про діяльність М.Стасюка в період української революції [15, с. 26–29]. Пізніше матеріал про нього дослідник включив і до свого бібліографічного словника «Діячі Січеславської Просвіти» (2002) [16, с. 418–421].

Скупі згадки про Миколу Стасюка з'явилися також в окремих енциклопедичних та інших виданнях [3, с. 162–163; 4, с. 824–825; 10, с. 833; 12, с. 116 та ін.]. Деякі сюжетні лінії його революційної біографії спробували дещо розширити й ми разом з моїм першим учнем професором А. Голубом, коли підготували й опублікували у 2002 р у «Віснику ДНУ» спільну статтю, спираючись перш за все на документи Центральної Ради [5]. Але за великим рахунком зроблені поки що перші кроки. Політична і життєва біографія М. Стасюка чекає ще своїх дослідників, бо вона безумовно, того варта.

Нагадаю, що могутній суспільний вибух 1917 р., засвідчивши народження українців як модерної нації, захопив усі без винятку регіони України, в тому числі й індустріально розвинуту Катеринославщину, де «пробудження українства» мало, однак, неабиякі труднощі та особливості. «Головною базою українства на Катеринославщині, – відзначав відомий український політичний діяч соціал-демократ Ісаак Мазепа, – було село. Місто було чуже, неукраїнське. Тому з вибухом революції по українському заговорили майже виключно нижчі шари людності – селяни та некваліфіковані робітники, що ще не втратили свого зв'язку з селом» [7, с. 43]. Ще більш неприємним, за оцінкою І. Мазепи, було негативне ставлення до розгортання навесні 1917 р. українського визвольного

руху місцевої інтелігенції, й насамперед так званих «помосковцених малоросів». «Зросійщена інтелігенція, – писав він, – ставилася найбільш неприхильно до української справи. Навіть з приводу чисто культурних вимог українців, як школи з українською мовою тощо, ці «землячки» казали: на Україні, мовляв, усі розуміють російську мову, тож для чого ще якась там окрема українська мова, школа і т. п. ... Ці помосковцени «малороси» були найміцнішою підпорою російського панування на Україні. Навіть самі природні росіяни не ставились до українських домагань так вороже, як ці скалічені «малороси» [7, с. 44]. На думку І. Мазепа, все це аж ніяк не сприяло розвитку «великої української революції», оскільки свідчило як про невідповідність, так і про байдужість до національної справи «вищих верств» (передусім інтелігенції. – Авт.) української людності.

Зауважимо принагідно: до усвідомлення своєї особистої місії в тогочасних процесах формування української нації, до участі в революції різні люди, звісно, приходили по-різному. У Миколи Стасюка «революційні університети», так би мовити, почалися з активного долучення у громадське життя [7].

Ще у Петербурзькому гірничому інституті, де він розпочав навчання у 1903 р., М. Стасюк став членом української студентської громади, входив до складу інформаційного бюро та головної студентської ради українських студентських організацій. І. Мазепа, пригадуючи особливості тодішнього життя української студентської колонії у Петербурзі, відзначав М. Стасюка як захисника національних потреб українців, поборника права України на національно-територіальну автономію тощо [8, с. 128]. Паралельно з навчанням і участю у громадському житті українського студентства М. Стасюк небезуспішно займався й науковими студіями. З-під його пера у 1908–1912 рр. вийшли наукові розвідки «Автономія і розвиток продукційних сил на Україні» (1908), «Економічні відносини України з Великою Росією і Польщею» (1911), «Еміграція та її значення в економічному житті України» (1912).

За спогадами відомого українського політика Олександра Лотоцького, Стасюк «дуже інтенсивно жив науковими інтересами, пильно працював над питаннями економічного стану України, написав і видрукував досить поважну на свій час брошуру про автономію України» [15, с. 27].

Світогляд М.Стасюка формувався в основному під впливом соціалістичних тенденцій в українському визвольному русі. Свого часу він належав до Революційної Української Партії (РУП), але потім відійшов від партійної роботи і лише у 1917 р. став членом партії українських есерів.

Безперечно, його вибір був не випадковим, оскільки потужний суспільний вибух української революції відбувся переважно під соціалістичними гаслами. За словами І. Мазепи, «революція почалася і розвивалася під знаком ідей демократії і соціалізму, які були дуже популярними в народних масах... Впливи поміркованих чи так званих буржуазних партій швидко звелися майже до нуля. Словом... стала майже неможливою будь-яка ширша політична праця поза гаслами та програмами соціалістичних партій, що здебільшого стояли на ґрунті демократичної перебудови колишньої царської імперії» [7, с. 38].

Вже на одному з перших засідань Центральної Ради (ЦР), 12 березня 1917 р., Миколу Стасюка затвердили головою агітаційної комісії, що мала розгорнути агітацію проти погромів та за підтримку Центральної Ради серед українського селянства [13, с. 42], а ще за три дні по тому його разом з Іваном Стешенком та Миколою Вороним було затверджено промовцями на мітингу під час української національної маніфестації 19 березня [1, с. 43].

Виступаючи на мітингу біля пам'ятника Б. Хмельницькому від імені організованих у кооперативи селян України, Микола Михайлович закликав присутніх «стерти з пам'яті і п'єдесталу монумента Хмельницькому слова «волимо під царя московського» [13, с. 49]. Цей факт його політичної біографії засвідчив і перший номер (від 19 березня 1917 р.) «Вістей з Української Центральної Ради», у якому було вміщено пові-

домлення про створення ЦР, про її організаторів-засновників, звернення Ради до українського народу, інформацію про перші кроки діяльності національного керівного центру тощо.

У березні-квітні 1917 р., як відомо, повсюдно виникали різноманітні українські організації, що справляли дедалі помітніший політичний вплив на перебіг подій. Активізувалася «Просвіта», зміцнювалися військові клуби, збільшувалася кількість професійних спілок, зростала політична активність селянства. Так, у квітні 1917 р. в Києві відбувся з'їзд діячів українського села, на якому з метою здійснення аграрної реформи і реалізації національно-територіальної автономії було створено Українську селянську спілку. М.Стасюка обрали головою Тимчасового комітету спілки й делегували на Всеукраїнський національний конгрес, який пройшов у Києві 6–8 квітня 1917 р. з ініціативи і під керівництвом Центральної Ради.

Останній день роботи з'їзду було присвячено проведенню виборів до ЦР. За їх результатами до складу Ради було обрано 115 депутатів, серед яких був і Микола Стасюк. На перших же організаційних зборах 8 квітня за пропозицією М.Грушевського М. Стасюк увійшов до виконавчого органу – Комітету Центральної Української Ради (пізніше він дістав назву Малої ради) у складі 20 осіб. Водночас М. Стасюк почав працювати в організаційній комісії, яка утворилась в результаті об'єднання агітаційної та інформаційної комісій під головуванням Д. Антоновича [11, с. 152].

Під час роботи Других загальних зборів ЦР 23 квітня 1917 р. в головних рисах було ухвалено і передано її виконавчому комітету для детального опрацювання проект М. Стасюка стосовно організації губернських, повітових і волосних українських рад [13, с. 71]. Цей документ й дотепер залишається цікавим з огляду на те, якою видавалася діячам Центральної Ради організація системи місцевого самоврядування в Україні в умовах розгортання в ній революційно-демократичних процесів. Ось що він передбачав.

1. Для захисту національно-політичних прав українсько-

го народу та імплементації щодо цього рішень національних з'їздів і Центральної Ради засновуються губернські, повітові та міські українські ради.

2. Повітові ради складаються з представників: волосних комітетів по 2; партій і політичних організацій, які працюють у повіті — 4; від просвітніх, економічних та професійних повітових організацій по 2; разом 70–80 [чоловік].

3. Губернські ради: від кожної повітової ради по 4; від партій і політичних організацій, які працюють в губернії, по 4; від губернських просвітніх, економічних і професійних організацій по 2; разом 70–80 [чоловік].

4. Великі міста прирівнюються до повітів й мають свої ради з 80 членів, половину яких делегують партії і політичні організації, а другу половину — економічні, просвітні та професійні організації.

5. Українські губернські, повітові й міські ради для вирішення поточних справ обирають комітети, кількість членів яких встановлюють самі ради.

6. Тимчасово там, де відсутні повітові просвітні, економічні та професійні організації, представники обираються на повітових з'їздах таких товариств [13, с. 72].

У середині червня 1917 р. Микола Стасюк взяв активну участь у роботі Всеукраїнського селянського з'їзду, відкриваючи який, заявив, що «українське селянство має перебрати українську справу в свої руки й сказати, чого хоче український народ» [9, с. 215]. На з'їзді М. Стасюк разом з М. Грушевським, М. Ковалевським та багатьма іншими представниками партії українських есерів виступив проти пропозиції А. Степаненка розгорнути агітацію за повну незалежність України, вважаючи її передчасною, як такою, що не відповідає вимогам часу, бо, мовляв, «організовані українці» не бажають відриватися від Росії» [9, с. 228].

У своїй доповіді на першому засіданні селянського з'їзду М. Стасюк говорив переважно про природні багатства української землі, про те, як їх впродовж століть економічно експлуатувала царська Росія, що Центральна Рада має змінити

такий стан речей. Водночас, вказував він, чинником, який не дозволяв ЦР повноцінно здійснювати свою владу в Україні, була імперіалістична війна, а тому наголошував на необхідності якнайшвидшого укладення миру, застерігаючи при цьому, що «розбиття московської армії загрожує Україні руїною» [9, с. 216].

Столична газета «Киевская мысль», коментуючи перший день роботи Всеукраїнського селянського з'їзду, писала, що «організатори з'їзду мали стриманий тон» і робили «законні для цієї хвилини висновки», хоча «збори реагували на них надзвичайно бурхливо і рішуче» й «допускались навіть гострої критики Укр. Центр. Ради», а значна частина делегатів у своїх виступах взагалі закликали до «організації всього нашого народу для боротьби за нашу незалежність» [9, с. 217].

Ось що писав про це відомий діяч українських есерів П. Христюк: «Настрій піднісся до великого напруження... В словах численних промовців почулися нарікання на делегацію У. Ц. Ради і на саму Центр. Раду за те, що вона «принизилась» до того, що прохала Тимчасовий Уряд задовольнити домагання українського народу, тоді як повинна була, на думку промовців, вимагати, а не прохати. Інші знов говорили, що Центр. Рада взагалі мляво веде справу і майже нічого не зробила для фактичного здійснення автономії України. Настроєні самостійницько члени з'їзду в палких промовах радили порвати цілком з Московщиною, негайно оголосити самостійну Українську Республіку. Представник Черкаського повіту селянин-солдат Білик заявив, що «сучасні українці повинні йти за прикладом славних предків, котрі вміли боронити свою волю зі зброєю в руках». «Хвиля велика, – констатував він, – і нам не простять наші діти та внуки, як ми її змарнуємо! Нам нема чого і нікому кланятися, візьмемо своє!» [14, с. 65-66].

Зрештою, з'їзд доручив Центральній Раді опрацювати проект статуту автономії України й федеративно-демократичного ладу всієї Росії, скликати з'їзд представників інших народів і областей, які бажають жити у Федеративній Рес-

публіці Росії. Одночасно з'їзд ухвалив негайно українізувати всі органи самоуправи й адміністрації [2, с. 109].

Селянський з'їзд обрав виконавчий орган – Центральний комітет Української Селянської спілки на чолі з Миколою Ковалевським, у складі якого М. Стасюк почав працювати разом із В. Винниченком П. Христюком, Б. Мартосом, А. Степаненком, Т. Осадчим, Пугачем та А. Лівичким.

Зі створенням 15 червня 1917 р. Тимчасового уряду України – Генерального секретаріату – Миколу Стасюка було затверджено на посаді генерального секретаря продовольчих справ, яку він обіймав до серпня того ж року, після чого за дорученням Малої ради увійшов до комісії з вироблення комплексу заходів щодо подолання в Україні продовольчої кризи. Між тим, цю роботу йому було здійснювати досить важко, оскільки згідно з інструкцією Тимчасового уряду Генеральному секретаріатові від 4 серпня 1917 р. продовольча справа залишалася в руках петроградського уряду, тоді як земельною, що була тісно зв'язана з продовольчою, мав займатися український.

На початку п'ятої сесії Центральної Ради (20 червня 1917 р.) М. Стасюк став членом спеціальної комісії, якій доручалося підготувати статут автономного устрою України [13, с. 106]. Цей документ, названий в остаточному варіанті Статутом Генерального секретаріату, було одноголосно затверджено на засіданні Малої ради 16 липня 1917 р. В його преамбулі зазначалося, що Центральна Рада є органом революційної демократії всіх народів України, її мета – остаточне запровадження автономії України, підготовка Всеросійських і Всеукраїнських установчих зборів. Далі у більшості (з 21) статей окреслювалися права й обов'язки Генерального секретаріату. Зокрема, перша стаття проголошувала, що Центральна Рада формує Генеральний секретаріат, який їй підлягає, а Тимчасовий уряд лише затверджує його склад. Він санкціонує законопроекти, ухвалені Радою, затверджує бюджет України. Цим, власне кажучи, його участь у внутрішніх справах України закінчується. Всі урядові органи в Україні підпорядковуються Генеральному секретаріатові, який визначає

необхідність і порядок їхніх відносин з Тимчасовим урядом [13, с. 181-182].

Проте, Статут Генерального секретаріату, поійменований українським соціал-демократом М. Ткаченком «першою конституцією прав українського народу», був відкинутий Тимчасовим урядом й замінений згаданою вже «інструкцією», з якої випливало, що Генеральний секретаріат перетворювався на місцевий орган Тимчасового уряду, тобто на «ординарний адміністративний апарат, який майже не відрізнявся від губерньського комісаріату» [6, с. 18].

Напевно, цей та інші негативні для українців чинники зовнішнього внутрішнього характеру тієї політично буремної й строкатої пори викликали у Миколи Стасюка певні розчарування і песимістичні настрої у досягненні кінцевої мети національної революції – здобуття державної незалежності України. Підтвердженням чого, на наш погляд, може слугувати той факт, що після державного перевороту в Україні наприкінці квітня 1918 р. й приходу до влади гетьмана П.Скоропадського М.Стасюк полишив політику і повернувся до кооперативної діяльності. В період Директорії УНР він керував постачанням армії УНР у Кам'янці-Подільському, потім емігрував, але у 1920-х рр. повернувся в Україну. Деякий час працював в апараті ВУАН, редагував харківські кооперативні видання. У 1933 р. був репресований у справі так званого «Українського національного центру», хоча не відомо конкретно – у який спосіб. За часів нацистської окупації України його нібито зустрічали на Донбасі, у Маріуполі, де до приходу німців працював у міському парку, а влітку 1943 р. за даними дослідника С. Білокона, тут і загинув [1, с. 241].

Таким чином, у горнилі української революції 1917–1921 рр. перебувало чимало представників Катеринославщини, і в їх числі Микола Стасюк, який був одним з активних учасників тих подій. Започатковуючи й працюючи у складі Центральної Ради, він разом з іншими її діячами пройшов непростий шлях політичного становлення та мужіння, але у підсумку виявився об'єктивно не готовим до реального державотворення, бо українська еліта (а М. Стасюк належав до

неї), що складалася переважно з письменників, журналістів, науковців, за словами академіка НАН України Я. Яцківа, не мала ані досвіду, ані навичок державної діяльності, сповідуючи в більшості своїй народницьку, а не державницьку ідеологію. Кінець кінцем саме це й не дозволило Центральній Раді відстояти незалежність своєї Вітчизни, а самій їй утриматись при владі.

Завершуючи, варто наголосити, що й сьогодні, через століття, Україна відстоює своє право на суверенітет уже в боротьбі з нащадками колишньої імперії, які жадають її відновлення за будь-яку ціну. Тому ми знову фактично продовжуємо навчання в жорстокій школі минулого й здаємо кривавий іспит на знання історії та її уроків. Тож маємо зробити все, щоб не повторити фатальної катастрофи української революції минулого сторіччя.

Бібліографічні посилання

1. Білокінь С. І. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження / С. І. Білоконь. – К., 1999.
2. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914-1923 рр.: у 2 т. / В. Верига. – Жовква, 1998. – Т.1.
3. Верстюк В. Ф. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник / В. Ф. Верстюк, Т. С. Осташко. – К., 1998.
4. Довідник з історії України. – 2-ге вид. – К., 2001.
5. Іваненко В. В. Катеринославець Микола Стасюк у Центральній Раді: історико-краєзнавчий аспект / В. В. Іваненко, А. І. Голуб // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. – Д., 2002. – Вип. 10. – С. 202-207.
6. Історія України: нове бачення: у 2 т. / за ред. В. А.Смолія. – К., 1996. – Т. 2.
7. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції: І. Центральна Рада – Гетьманщина – Дирекція; ІІ Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д., 2001.
8. Мазепа І. З петербурзьких споминів / І. Мазепа // Хроніка 2000. Наш край. – 1993. – № 5 (7).
9. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань. 1917 – 1918 / Р. Млиновецький. – Л., 1994.
10. Осташко Т. С. Стасюк Микола Михайлович / Т. С. Осташко // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К., 2012. – Т.9.
11. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис / В. Ф. Солдатенко. – К., 1999.

12. Стахів Євген. Крізь тюрми, підпілля й кордони: Повість мого життя / Євген Стахів. – К., 1995.
13. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: у 2 т. – К., 1997. – Т. 1.
14. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917–1920 рр.: у 2 т. / П. Христюк. – Відень, 1921. – Т.1.
15. Чабан М. П. Січеславці в Центральній Раді / М. П. Чабан. – Д., 2000.
16. Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905-1921): бібліогр. словник / М. П. Чабан. – Д., 2002.

Надійшла до редколегії: 12.06.2017

УДК 929 Шепетов [94(477) «1941-1943»]

О. О. Машенко

Музей історії міста Кам'янське

КОМДИВ ШЕПЕТОВ. ПОРТРЕТ НА ТЛІ ВІЙНИ

У статті висвітлена воєнна біографія уродженця Кам'янського, українського воєначальника Івана Михайловича Шепетова, якого в роки війни СРСР з нацистською Німеччиною першим серед командирів стрілецьких дивізій було удостоєно найвищої відзнаки за заслуги перед державою – звання Героя Радянського Союзу. На прикладі біографії І. М. Шепетова як одного з кращих українських військових можна прослідкувати основні етапи початкового періоду війни та дати оцінку ролі України в перемозі над нацистською Німеччиною.

Ключові слова: командир, дивізія, фронт, бій, втрати, військовополонений, РСЧА, Вермахт.

О. А. Машенко

Музей истории города Каменское

КОМДИВ ШЕПЕТОВ. ПОРТРЕТ НА ФОНЕ ВОЙНЫ

В статье освещена военная биография уроженца Каменского, украинского военачальника Ивана Михайловича Шепетова, который в

годы войны СССР с нацистской Германией первым среди командиров стрелковых дивизий был удостоен наивысшего отличия за заслуги перед государством – звания Героя Советского Союза. На примере биографии И. М. Шепетова как одного из лучших украинских военных можно проследить основные этапы начального периода войны и дать оценку роли Украины в победе над нацистской Германией.

Ключевые слова: командир, дивизия, фронт, бой, потери, военнопленный, РККА, Вермахт.

O. O. Mashchenko

The Museum of history, Kamianske

DIVISION COMMANDER SHEPETOV. A PORTRAIT AGAINST WAR

In article was highlighted biography of the native of Kamianske, Ukrainian military leader Ivan Mihailovich Shepetov which in days of war of the USSR with nazi Germany, the first among commanders of shooting divisions, was it awarded the highest difference reward for merits before the state – ranks of the Hero of the Soviet Union. On an example of the biography of I. M. Shepetov as one of the best Ukrainian military men it is possible to track the basic stages of an initial stage of war and to state an estimation of a role of Ukraine in a victory over nazi Germany.

Key words: the commander, a division, front, fight, losses, the prisoner of war, WPRA, Vermacht.

Друга світова війна в радянській і українській історіографії є однією з найбільш досліджених тем як на загальноісторичному, так і регіональному рівнях. Різні її аспекти, що стосуються історії міста Кам'янського, досліджували місцеві науковці Н. М. Буланова, О. І. Пекун, М. М. Сабов, Л. Г. Яценко та журналісти В. О. Попруга, М. Я. Судак, О. Ю. Слоневський [2; 20; 23; 30; 21; 25; 24].

Реалії сьогоденної України, яка знаходиться у стані війни та активної агресивної антиукраїнської пропаганди з перекручуванням подій і оцінок Другої світової війни, як з боку російської влади, так і її пропагандистського апарату, органічною складовою якого стала сучасна російська історична наука, актуалізують необхідність висвітлення саме українського фактору в цій війні.

Темою даної наукової розвідки стало відтворення фронтової біографії уродженця Кам'янського, українського воєначальника Івана Михайловича Шепетова, якого у роки радянсько-нацистського протистояння першим серед командирів стрілецьких дивізій було удостоєно вищого ступеня відзнаки за заслуги перед державою – звання Героя Радянського Союзу [7]. Виходячи з того, що «принциповою основою... освоєння подієвого полотна є ... виведення людини воєнного часу в центр наукового пошуку» [12, с. 14; 14, с. 168], що саме від внеску кожної окремої людини у підсумку залежав перебіг подій на фронті, особливо на початку війни, метою даної розвідки стало висвітлення першого року війни через особу командира стрілецької дивізії, що діяла на території України з 22 червня 1941 р.

Полковник Шепетов, зважаючи на тогочасний стан РСЧА, де після кадрових чисток та хвилі політичних репресій 1937-1938 рр. 75 відсотків командирів, включаючи політпрацівників, займали свої посади менше року [3, с. 263], належав до досить досвідчених, з хорошою військовою школою, офіцерів. Військовий досвід він отримував у 1935-1936 рр. у кавалерійських дивізіях як начальник штабу, з початку 1940 р., як заступник командира стрілецької дивізії та командир моторизованої бригади. 22 березня 1941 р. І. М. Шепетов прийняв командування 96-ю ордена Леніна гірськострілецькою дивізією ім. Яна Фабриціуса.

Як комдив, І. М. Шепетов пройшов крізь організаційні випробування початкового періоду війни. Його дивізія у складі 17-го стрілецького корпусу 12-ї армії Київського особливо-го військового округу, що знаходилася у другому ешелоні прикриття кордону в Північній Буковині, вступила в бойові дії 22 червня 1941р. на Південно-Західному фронті. З 25 червня 1941 р. вона приписана до щойноствореної 18-ї армії Південного фронту. 15 листопада 1941 р. дивізія була реорганізована у стрілецьку та передана до складу сформованої для прикриття Ростовського напрямку 37-ї армії. А у квітні 1942 р., вже як 14-та гвардійська стрілецька дивізія, знаходилася в резерві 57-ї армії, бойовим завданням якої було забез-

печення операції Південно-Західного фронту на харківському напрямку.

Однак звернемося до подій літа 1941 р. В цей час комдив Шепетов сповна відчув усе безладдя та безпорадність, в якому опинилась РСЧА. До розгубленості перших днів, про які писала військовий фельдшер 56-го медсанбату 96-ї гірськострілецької дивізії З. О. Шиленок у щоденнику: «22 червня 1941 р. Черновиці. ... Усюди спостерігається метушня. ... 23 червня. ... Комбата і політрука без кінця викликають до штабу дивізії. ... 24 червня. ... В штабі теж забагато метушні» [28, с. 90-91], додавався нестійкий зв'язок між військовими підрозділами та штабам дивізії [1, с. 30], відсутність доріг і переправ, незнання шляхів відступу, катастрофічні втрати військової техніки, зброї та особового складу.

На 22 червня 1941 р. 96-а гірськострілецька дивізія була укомплектована відповідно до штатів мирного часу і нараховувала 8477 військовослужбовців [9, с. 40]. У перші дні війни за оголошеною мобілізацією дивізія отримала незначне поповнення за рахунок місцевого цивільного населення [28, с. 90]. Перше серйозне кадрове поповнення бійцями 10 укріпрайону сталося майже через місяць [1, с. 30]. У той же час дивізія зазнавала втрат. За даними 56-го медсанбату поранених було у липні – 282, серпні – 574, вересні – 1148, жовтні – 233, листопаді – 573, грудні – 693, січні 1942 р. – 2283, лютому – 1400, березні – 1348 осіб [28, с. 87]. За десять місяців війни був двічі пораненим та отримав контузії і комдив Шепетов [16]. Зростала кількість загиблих воїнів. Так, у серпні 1941 р., прикриваючи вихід 18-ї армії з оточення, загинув у повному складі 155-й гірськострілецький полк 96-ї гірськострілецької дивізії [1, с. 59]. На початок вересня 1941 р. укомплектованість дивізій 18-ї армії особовим складом і озброєнням складала не більше 50-60 відсотків [5, с. 46], а за оперативним зведенням Південного фронту на вечір 14 жовтня з оточення в районі Мелітополя та Бердянська вийшло усього 2500 бійців 96-ї гірськострілецької дивізії [17, с. 169]. В цілому упродовж 1941-1942 рр. у тринадцяти котлах було знищено майже всі боєздатні частини РСЧА

першого ешелону – сотні тисяч бійців і командирів [6, с. 24].

У тих фронтових умовах І. М. Шепетов мав правильно оцінити ситуацію і прийняти необхідні рішення, організувати дію військових підрозділів і їх взаємодію у рамках корпусу, армії, фронту. Воїни 96-ї гірськострілецької дивізії у складі 17-го стрілецького корпусу у взаємодії з 48-м стрілецьким корпусом та прикордонниками відважно билися біля Селятина та Червоноільська, відкинувши противника за межі державного кордону [5, с. 18-19]. На територіях України і Молдавії у ході операцій першого місяця війни Вермахт та війська країн-сателітів не змогли прорвати фронт стратегічної оборони РСЧА. Відступ Південно-Західного і Південного фронтів набув повільно-стабільної форми. За наказом командувача 18-ї армії 2 липня 1941 р. 96-та гірськострілецька дивізія розпочала планомірний відступ. Безперервні виснажливі переходи в безкрайніх степах під палаючим сонцем, «коли на колони відступаючих військ німецькі літаки безперервно скидають бомби. Наших винишувачів давно не бачили, з самого початку війни. Ні літаків, ні танків» [1, с. 29]. Але, продовжував згадувати ветеран дивізії І. М. Белов, а у 1941 р. – командир кулеметного взводу: «При відході від одного рубежу до іншого, дивізія намагалася якомога більше виснажити сили противника» [1, с. 25]. Під Вінницею 96-та гірськострілецька дивізія у взаємодії зі з'єднанням генерал-майора Волоха вела кровопролитні бої з моторизованими і піхотними частинами 52-го армійського корпусу 17-ї армії Вермахту. В районі Дзялова 651-й гірськострілецький полк дивізії під час контратаки розгромив 229-й піхотний полк 101-ї піхотної дивізії противника. Своєчасне введення комдивом резерву визначило результат п'ятигодинного бою під Тростянцем [5, с. 34].

На Голованівському напрямку, 209-й гірськострілецький полк, знаходячись у напівоточенні, 2 серпня своїми контрударами на декілька годин затримав ворога, забезпечивши вихід армії. 3-5 серпня контратаки, проведені силами 96-ї гірсько-стрілецької дивізії, 169-ї стрілецької дивізії та групи генерала Гольцева, скували сили противника і не дали йому

можливості безперешкодно розвивати подальший наступ у південному напрямку [5, с. 38-39]. На рубежі станції Грейгово 96-та гірськострілецька дивізії, знаходячись в авангарді 18-ї армії, отримала бойове завдання: прорвати фронт і забезпечити вихід усіх частин армії з оточення. «Шепетов серією нічних контратак у напрямку слабких місць противника вимотав його сили, а потім, вишикувавши свої частини у вигляді клину, потужним ударом розірвав кільце» [10]. Дії дивізії полковника Шепетова у Грейгово та Засілля стали тією визначальною силою, що забезпечила вихід з оточення частин 18-ї армії. 9 жовтня позиції дивізії атакувала мотопіхота і 100 танків, втративши з яких 26, противник зупинився. 5 і 6 листопада на місці з'єднання 18-ї та 9-ї армії спільні атаки протитанкової групи полковника Колосова та направленої для її підсилення 96-ї гірськострілецької дивізії призупинили наступ на Ровеньки 16-ї танкової дивізії та дивізії СС «Вікінг» на Ровеньки.

«В 1941 р. ціною величезних жертв Україна затримала просування гітлерівських сил на Москву. І до боїв під Сталінградом, – зазначав під час круглого столу «Друга світова війна: український вклад, український подвиг, українське бачення» Юрій Щербак, – Радянський Союз зміг підготуватися в результаті запеклих бойових дій на Україні. Україна стала смертельною зоною тяжких боїв стратегічного значення» [13].

Під час цих боїв проявився військовий таланти Івана Михайловича Шепетова, який, належачи до тієї невеликої десятої частини радянських офіцерів, що мали професійну освіту [3, с. 263], творчо застосовував свої теоретичні знання під час боїв, створивши на осінь 1941 р. власні правила ведення бойових дій:

- «І в наступі, і в обороні утримувати ініціативу». Відбиваючи атаки, військові підрозділи дивізії комдива Шепетова були здатними щомиті перейти в контратаку.

- «Бити ворога не тільки в день, а й вночі». Шепетов створив спеціальний загін для нічних ударів по противнику. А досвід нічних боїв узагальнив у спеціальній статті, яку було

надруковано 10 жовтня 1941 р. в газеті «Красная звезда»: «У бойовій практиці нашої дивізії нічні удари по противнику стали системою. Як правило, це були атаки з тилу. Вони деморалізують противника і завдають йому великих втрат».

- «У питаннях тактики уникати шаблонів». Дії його частин завжди були несподіваними для противника.

- «Безперервно виховувати, вчити підлеглих командирів безпосередньо на полі бою» [10].

Отже, комдив Шепетов належав до тієї категорії командирів РСЧА, що перш за все воювали вмінням. Крім високого професіоналізму, підлеглі шанували його особисту відвагу та хоробрість. Під час грейгівського прориву в щоденнику З. О. Шиленок з'явився запис: «15 серпня. 8 год. 50 хв... Замкнені в кільце, але настрої добрий, бадьорий – полки веде Шепетов, і ми спокійні» [29, с. 131]. «Пам'ятаю, – писав ветеран дивізії С. Кравець, – коли фашистські танки відрізали нам шлях під Миколаєвом, комдив Шепетов відразу ж з'явився на небезпечній ділянці. Незважаючи на поранення, він продовжував командувати боєм, під час якого танковий заслін ворога було розгромлено» [26].

А колишній командир саперного взводу Н. Семенюк згадував про бій під Темрюком: «Палали солом'яні стріхи хат і чорний дим стелився понад землею, ховаючи сонце. Комдив Шепетов підняв в атаку три цепи [бійців] довжиною до кілометра. Солдати і офіцери зі зброєю напереваги з криком «ура» кинулися вперед... комдив з гвинтівкою в руках був у першому цепу» [5, с. 54]. Фронтowa газета 18-ї армії «Знамя Родины» писала про І. М. Шепетова: «Сержант Петров говорить: «З нашим командиром не страшно йти на смерть». Капітан Леоненко, спокійний і урівноважений, аж сяє коли мова заходить про Шепетова, із юнацьким запалом розповідає про виключну холоднокривність і відвагу генерала» [10]. А командування 18-ї армії 31 серпня 1941 р. в нагородному листі на представлення звання Героя Радянського Союзу зазначило: «Тов. Шепетов енергійний, освічений, культурний командир. У боях проти фашистської Німеччини тов. Шепетов не командував військами зі щілин. Сам постійно знахо-

дився на полі бою. Вся дивізія з успіхом виконувала завдання командування» [19].

12 жовтня 1941 р. І. М. Шепетову було присвоєно звання генерал-майора [26], а наказом командування Південного фронту 11 листопада 1941 р. він був нагороджений орденом Червоного Прапора [4]. Указом Президії Верховної Ради СРСР 9 листопада 1941 р. за зразкове виконання бойових завдань командування на фронті боротьби з німецькими загарбниками і виявлені при цьому відвагу і героїзм Івану Михайловичу Шепетову присвоєно звання Героя Радянського Союзу [8]. На той період війни найвищої державної відзнаки були удостоєні чотири комдиви, троє з яких командували танковими частинами і лише один, Шепетов – стрілецькою [7].

24 січня 1942 р. наказом НКО СРСР за виявлену відвагу в боях за вітчизну з німецькими загарбниками, за непохитність, мужність, дисципліну і організованість, за героїзм особистого складу 96-та стрілецька дивізія була перетворена в 14-ту гвардійську стрілецьку дивізію [22].

Під час Харківської операції у травні 1942 р. 14-та гвардійська стрілецька дивізія, потрапивши в оточення, понесла значні втрати, а поранений та контужений командир дивізії Герой Радянського Союзу генерал-майор Шепетов 26 травня 1942 р. потрапив у полон [11].

Командири 14-ї гвардійської стрілецької дивізії І. М. Шепетов і 5-ї гвардійської танкової бригади М. П. Михайлов були першими генералами радянської гвардії, які потрапили у полон [18, с. 37]. В цілому, за підрахунками О. О. Маслова, у ході війни було захоплено у полон радянських генералів на території України – 37, Росії – 24, Білорусії – 13, Латвії – 2, Литви – 2, Румунії – 1, що свідчить про надзвичайно запеклу боротьбу на південно-західному стратегічному напрямі і особливо важливу роль України в геополітичних планах Гітлера і Сталіна [18, с. 42].

Військовополонений І. М. Шепетов утримувався в таборах Летцен і Хаммельбург. 18 грудня 1942 р. був переведений до гестапівської в'язниці в Нюрнберзі [11]. Полковник

М. І. Митрофанов розповідав журналісту М. Я. Судаку: «Генерал Шепетов завжди тримався сміливо, відверто висловлював своє негативне ставлення до фашистів. ... Це була вольова людина з непохитними переконаннями» [25]. В обліковій картці головного управління кадрів Міністерства оборони СРСР на Шепетова Івана Михайловича записано: «Закатований у полоні в таборі Флоссенбург навесні 1943 р.» [15]. Тільки в 1966 р. з Героя Радянського Союзу, генерал-майора Шепетова було знято підозру в зраді.

Таким чином, аналіз фронтової біографії генерала Шепетова дає можливість підкреслити певні аспекти війни і зробити відповідні висновки. По-перше, вона є яскравим і далеко не єдиним свідченням тієї ролі, яку відігравала Україна в ході війни Радянського Союзу з нацистською Німеччиною. По-друге, на прикладі фронтової біографії комдива Шепетова (22 червня 1941 р. – 26 травня 1942 р.) простежуються основні етапи початкового періоду війни: відступ, оточення, великі втрати особового складу, полон. По-третє, зазначається ставлення радянської держави до учасників війни, які потрапили у полон. По-четверте, на протигагу радянській ідеології підкреслюється роль особистості в ході таких історичних катаклізмів як війна. Військовий талант, професійна підготовка, мужність, відвага, людське ставлення до підлеглих, вміння на себе взяти відповідальність – ось визначальні риси, які були притаманні генералу Шепетову. Наявність саме таких воєначальників у Червоній армії, у підсумку і визначила переможне завершення війни.

Бібліографічні посилання

1. Белов М. Четырнадцатая в боях за Родину / М. Белов. – Орел, 1998.
2. Буланова Н. Життя та смерть обершарфюрера Геллерфорта / Н. Буланова // Відомості. – 2007. – 5 трав.
3. Верт Н. Історія Радянської держави. 1900-1991 / Н. Верт. – Рівне, 2001.
4. Відомості Головного правління кадрів Міністерства оборони СРСР про І. М. Шепетова. 29 листопада 1974 р.: [машинопис] // Музей історії м. Кам'янське (далі – МІК). – Документи. – НДФ-2023.
5. Восемнадцатая в сражениях за Родину: Боевой путь 18-й армии. – М., 1982.

6. Вронська Т. Зворотний бік війни: історичний та соціально-правовий портрет радянських оточенців / Т. Вронська, Т. Пастушенко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 2015. – № 2 – С. 22-41.
7. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь: в 2 т. – М., 1988.
8. Грамота Герою Советского Союза И. М. Шепетову. 26 января 1966 г.: [копия]. – МІК. – Документи. – НДФ-1903.
9. Гуров А. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальном периоде войны / А. Гуров // Военно-исторический архив (далі – ВИА). – 2006. – № 9. – С. 38-50.
10. Знамя Родины. – 1941. – нояб.: [копия] // МІК. – Документи. – А-1202.
11. Картка в'язня І. М. Шепетова. 1942 р.: [копія] // МІК. – Документи. – НДФ-2023.
12. Коваль М. Друга світова війна та сьогодні. Роздуми історика / М. Коваль // УІЖ. – 1995. – № 3. – С. 3-22.
13. Круглий стіл «Друга світова війна: український внесок, український внесок, український подвиг, українське бачення» // День. – 2015. – 24-25 квіт.
14. Лисенко О. Дослідження історії Другої світової війни в сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Лисенко // УІЖ. – 2011. – № 4. – С. 165-194.
15. Лист-відповідь на запит про І. М. Шепетова Головного управління кадрів Міністерства оборони РСРС від 5 липня 1982 р. // МІК. – Документи. – [б/н].
16. Лист І. М. Шепетова до сестри. Діюча армія. 13 квітня 1942 р.: [машинопис, копія] // МІК. – Документи. – КВ-2410.
17. Марінченко О. Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України / О. Марінченко // УІЖ. – 2010. – № 3. – С. 30-45.
18. Маслов О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941-1943 рр.) / О. Маслов // УІЖ. – 2010. – № 3. – С. 30-45.
19. Наградной лист на представление И. М. Шепетова к званию Героя Советского Союза. 1964 г.: [копия] // МІК. – Документи. – КВ-2814.
20. Пекун О. Рух опору в місті Дніпродзержинськ часів німецько-нацистської окупації (1941-1943) / О. Пекун // Придніпров'я: історико-красназавчі дослідження: [зб. наук. пр. / ред. кол. С. І. Світленко та ін.]. – Д., 2012. – Вип. 10. – С. 167-176.
21. Попруга В. Золотая звезда / В. Попруга // Знамя Дзержинки. – 1988. – 30 янв.
22. Правда. – 1942. – 25 янв.: [копія] // МІК. – Документи. – НДФ-9876.
23. Сабов М. Втрачені перемоги чи закономірні втрати? Аналізуючи мемуари Манштейна / М. Сабов // Відомості. – 2003. – 17 лип.
24. Слоневский А. История в лицах или портретная галерея Каменско-

го-Днепродзержинска. / А. Слоневский, О. Мороз // Д., 2012. – Изд. второе, доп.

25. Судак М. Куди б не закинула вас доля / М. Судак // Дзержинець. – 1981. – 13 черв.

26. Судак М. Куди б не закинула вас доля / М. Судак // Дзержинець. – 1981. – 15 черв.

27. Шепетов Ю. К 75-летию генерала И. М. Шепетова / Ю. Шепетов // МІК. – Документи. – [б/н].

28. Шиленок З. Медсанбат. Черновцы – Николаев – Сталинград / З. Шиленок // ВИА. – 2007. – № 8 – С. 86-102.

29. Шиленок З. Медсанбат. Черновцы – Николаев – Сталинград / З. Шиленок // ВИА. – 2007. – № 10 – С. 131-151.

30. Яценко Л. Дух ушедшей эпохи. Каменское-Днепродзержинск. 1917-1953 годы: Воспоминания, очерки, документы / Л. Яценко, А. Слоневский // Днепродзержинск, 2007.

Надійшла до редколегії: 11.09.2017

II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 902/904

І. Ф. Ковальова

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ПРО ЧАС ЗАСНУВАННЯ МІСТЕЧКА КОЗАЦЬКОГО САМАРЬ

Наводяться нові факти, що підтверджують час заснування містечка Самарь на початку XVI ст.

Ключові слова: Самарь, Богородицька фортеця, перевіз, культурний шар, артефакти.

И. Ф. Ковальова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

К ВОПРОСУ О ВРЕМЕНИ ОСНОВАНИЯ ГОРОДКА КАЗАЦКОГО САМАРЬ

Приводятся новые факты, подтверждающие время основания городка Самарь в начале XVI в.

Ключевые слова: Самарь, Богородицкая крепость, перевоз, культурный слой, артефакты.

I. F. Koval'ova

Oles Honchar Dniprovsky National University

TO QUESTION ABOUT TIME OF FOUNDING OF SMALLTOWN COSSACK SAMAR'

The aim of the study was proof of the existence of an earlier Cossack settlement on the territory of Bogoroditskaya fortress, built in 1687. This settlement was mentioned in written documents as an old Cossack township Samar' with a river crossing. The final question decision became possible due to artefacts obtained during the excavations. The author found the presence of cultural layers of two chronological stages: the Golden Horde (late XIIIth – XIVth AD) and Cossacks (XVth - early XVIIth AD). The proposed date is based on numerous numismatic and sphragistic discoveries from the closed complexes.

Key words: Samar', Bogoroditskaya fortress, river crossing, cultural layer, artefacts.

Завданням нашого дослідження було доведення існування на площі Богородицької фортеці 1687 р. будівництва передуючого у часі козацького поселення, поійменованого у письмових документах як містечко старовинне із перевозом Самарь. Остаточне вирішення цього питання стало можливим завдяки здобутим під час довготривалих розкопок археологічних джерел, розгляду котрих присвячена моя стаття.

Перша документальна згадка про містечко Самарь утримується у грамоті польського короля Стефана Баторія від 20 січня 1576 р., відомої за копією, котра походить з архіву Скальковського. В переліку преференцій, що надавалися Короною козацтву, було поійменовано «містечко старовинне запорізьке Самарь із перевозом і землями вгору по Дніпру до річки Оріль, а вниз до самих степів Ногайських та Кримських» [7]. Як відомо, саме із цим текстом пов'язана довготривала дискусія стосовно автентичності грамоти, в основі котрої лежало питання: «Як міг король дарувати те, чим не володів?» [7].

Дискусія, котра відбувається протягом більш ніж століття, отримала, на наш погляд, позитивне вирішення на підставі здійснених у 2005–2012 рр. розкопок, у процесі котрих було отримано надійні речові (археологічні) джерела, що підтверджують достовірність існування козацького поселення Самарь, згадуваного у грамоті як козацька Самарь. За стратиграфічними спостереженнями та масовими знахідками монет та торговельних печаток, у тому числі у закритих комплексах, було отримано підстави його датування в межах від першої чверті XVI по 60-ті рр. XVII ст. За всіма ознаками, виникає не тільки необхідність у перегляді питання стосовно достовірності згадуваної грамоти Баторія, а й помітно «знижується» визначення початку урбаністичного процесу в регіоні. За нашими спостереженнями, сьогодні достатньо переконливо виглядає схема: козацьке містечко Самарь – Богородицька фортеця із посадом чи так званим «городом» Богородичне – Катеринослав Кільченський – Катеринослав правобережний – Дніпропетровськ – Дніпро.

За плануванням на місцевості містечко Самарь займало наближену до сучасного сел. Шевченка площу, завдяки чому під час будівництва фортеці, розташованої в центральній частині мису, культурний шар залишився частково не порушеним. Геологічні осо-

бливості мису, піднесеного до 30–35 м над сучасним рівнем водосховища, а до будівництва греблі Дніпрогесу ще більшу височину, гарантували природний захист як від повені, так і нападів з боку р. Самари, одночасно забезпечуючи контроль за пересуванням нею. Вочевидь місцезнаходження містечка враховувало переваги лісової місцевості – так званої «Самарської товщі», яка у XVI–XVII ст. створювала природний кордон. Лісові хащі, як і зарослі осикою болота, становили важливу складову у планах захисту самарських фортець, на що нами зверталася увага [2, с. 4–9].

Визначальною у встановленні місцезнаходження козацької Самарі слугувала згадка про існування поруч із нею річкового перевозу, що зафіксовано у назві «містечко старовинне Самарь із перевозом». Здійснене професійними спеціалістами – дайверами – взимку, за умов максимальної прозорості річкової води, обстеження дна Самари, дозволило встановити місцезнаходження останнього за кам'яною дорогою, яка, починаючись на березі, продовжувалася під водою. На жаль, встановити, в який засіб відбувалася переправа, не вдалося – можливі як тяглова паромна, так і з використанням човнів. На прилеглих площах берега були зафіксовані численні свідчення життєдіяльності у вигляді різночасових артефактів, у тому числі й тих, що надають підстави для раннього датування поселення при перевозі. Під час розкопок було встановлено наявність культурного шару із зосередженням знахідок золотоординського часу, а саме: уламків чавунних казанів, бронзових дзеркал, аналогічних присутнім у похованнях середньовічних кочівників, залізні вістря стріл, свинцеві пряслиця, жіночі прикраси тощо. Монети, що походять звідси, – мідні золотоординські (джучидські) пули XIV ст. (8 екз.) – мають на лицевому боці зображення триногої тамги, а на зворотному – чотириохпелюсткової розетки [8].

На присутність слов'янського компоненту вказують знахідки посуду київського виробництва та ін. Вважаємо, це дає підстави для ствердження стосовно існування у XIV–XV ст. поруч із перевозом поселення зі змішаним в етнічному відношенні населенням. Рештки аналогічного поселення, що існувало при переправі через Дніпро, були відкриті В. Камеко та В. Бінкевичем на Ігрнському півострові. Взагалі практика заснування поселень при переправах через річки мала широке розповсюдження за золотоординських часів; вона забезпечувала зв'язки між улусами і центром, сприяла розвитку мережі торговельних степових шляхів, одночасно забезпечуючи суттєві грошові надходження до державної казни. Саме

ці поселення продукували, в історичному сенсі, виникнення ранніх – кочівницько-бродницьких осередків, з котрих згодом відбувалося формування козацтва. Саме таким вважаємо населення ранньої – або I-ої – Самарі, яка передувала виникненню власно козацького містечка або Самарі-2.

Непорушений культурний шар останньої, датований за артефактами XVI–XVII ст., було досліджено під час розкопок 2012 р. на площі 320 кв. м. Разом з випадковими знахідками попередніх років це дозволило уточнити межі території і зробити деякі висновки стосовно забудови, побуту та занять мешканців Самарі-2 дофортечного часу її існування.

Житлова забудова простежена в межах розкопу на ділянці, прилеглій до вулиці Столярній сел. Шевченка. На відміну від дослідженої на території фортеці й посаду, вона належить до так зв. садибного типу, тобто передбачає поєднання житла із господарчими приміщеннями та незабудованими ділянками, в котрих можна вбачати городи та садочки, так зв. левади, орієнтовані вздовж берега р. Самари. Відстань між дослідженими першим та другим житловими комплексами становить в 10,5 м, на відміну від щільної житлової забудови, яку спостерігаємо у межах фортеці. Тривалість використання житлових комплексів доводиться чисельністю різночасових господарчих та смітєвих ям та їх заповненням. Будівлі становили малі за розміром напівземлянки прямокутної форми (№№ 1, 2): № 1 – 4,0 x 3,6 м; № 2 – 4,25 x 3,6 м, в котрих відсутні стовпи вздовж стін, що пов'язано з характером покрівлі, в котрій використовувалася дерен. Після руйнації покрівлі утворювався шар органічного тліну на підлозі житла, який «консервував» культурні рештки. Відкрито також житло рідкісного гніздового типу (№ 3), котре складалося із ледь заглибленого житла із глинобитною піччю та прибудованої до нього землянки, котрі сполучалися коридором зі сходами. Досліджені житла суттєво відрізняються від переважно квадратних землянок житлової забудови фортеці, більшість з котрих мали колодязний вхід з використанням драбини. Їм також властиві менші розміри in situ для артефактів, у першу чергу монет, знайдених на підлозі.

На жаль, сучасний стан будівель ускладнює визначення наявності та типології опалювальних пристроїв. Достовірно встановлена наявність «варистої печі» в житлі № 3; є свідчення існування печі-кам'янки.

Цікаві знахідки походять з житла № 3 – бронзовий натільний

хрест, свинцеві кулі й невиразні рештки листової міді. Дату функціонування будівлі визначає знахідка на підлозі дротяної копійки чекану першого царя з роду Романових – Михайла Федоровича (роки правління 1613–1645). Для датування часу існування житла виключне значення мають монети (30), у тому числі знайдені на підлозі, під шаром дерну. Вони відзначаються як численністю, так і хронологічною єдністю: білонові польські «Півтораки» Сигізмунда III 1623–1626 рр. карбування (3); мідна польська підробка «Півтораку» Сигізмунда III; білоновий шведський «Драйпелькер» Густава Адольфа 1624 року карбування в м. Рига; срібні дротяні «Копійки» (2) та мідні дротяні «Копійки» (3) царя Олексія Михайловича; срібні дротяні «Копійки» (3) та срібна дротяна «Денга» часів спільного правління царів Петра та Івана. Окрему групу становлять розрізані навпіл для отримання номіналу «Денга» срібні дротяні «Копійки» чекану російських царів першої половини – середини XVII ст. (15). Датування житла № 3 підтверджують також знахідки монет у заповненні сміттєвих ям, що належали до нього, а саме шведського «Драйпелькера» Густава Адольфа та копійки часу правління Олексія Михайловича.

Інші речові знахідки – керамічний та скляний посуд, люльки, залізне вістря стріли, бронзові накладки від двох поясів, рештки свинцевих товарних пломб із втраченими гербами й написами, натільний бронзовий хрест – відповідають запропонованому датуванню.

За дослідженнями 2012 р. можливі досить відповідальні висновки, а саме – реальність існування козацького містечка Самарь у першій половині XVII ст. Знахідки в культурному шарі 116-ти монет, з котрих лише одна («Денга» 1751 р.) не вкладається у визначені межі, слугують вагомим підтвердженням цьому.

У зв'язку з дослідженнями 2012 р. виникає необхідність повернення до попередніх знахідок цього ж та навіть більш раннього часу, зроблених на площах Богородицької фортеці. Постає питання про їх зв'язок з містечком Самарь напередодні будівництва Богородицької фортеці (1688 р.) На особливу увагу заслуговують товарні пломби (3) польського міста Гданськ (1524, 1525, 1605) та дві – невизначених німецьких міст першої половини XVI ст. [4; 8]. Зосередження різночасових пломб різних за походженням в одному місці може вказувати на існування саме тут складського приміщення, що слугувало для зберігання товарів протягом досить тривалого часу. Вважаємо, що цим товаром було сукно, як най-

більш розповсюджена, після грошей, зброї та хлібу, форма урядових виплат козацтву. При цьому «Склад міг існувати тільки у захищеному місці, тобто в фортеці», – стверджують автори статті «До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь» [1, с. 39].

Виходячи з того, що зосередження знахідок печаток співпадає з місцем зосередження монет XVI – першої половини XVII ст. (тобто дофортечних часів), виникає питання стосовно того, з яким із об'єктів містечка Самарі вони могли бути пов'язані? Відповідь однозначна – з ринковою площею, на котрій знаходилися торгові склади й велася роздрібна торгівля. Автори згадуваної публікації розміщують самарський базар поруч із Самарською фортецею [1, с. 39]. Закономірно виникає питання: наскільки реальним є твердження стосовно існування укріплення – фортеці в містечку Самарь? І чи маємо в артефактах достатні докази для цього?

Позитивна відповідь на запитання пов'язана із знахідкою у 2003 р. бронзового персня-печатки із 8-кутовою вставкою з прозорого рожевого скла розмірами 10 x 11 мм. На останній в техніці відтиску металевого маточника по розігрітому склу зображено план укріплення – фортеці прямокутної форми з двома кутовими баштами і внутрішньою забудовою у вигляді 11 прямокутників у двох рядах, котрі за формою відповідають козацьким житлам-курням. Над фортецею вміщено зображення польського гербового орла із короною [5].

Вже у первинній публікації нами було звернуто увагу на те, що «зображені укріплення зовсім не співпадають із віціліми до нашого часу» рештками укріплень, які належали Богородицькій фортеці, і тому «скоріше за все, на печатці відтворені більш ранні укріплення козацького містечка Самарь» [5]. І далі: «перша згадка про нього є в відомій копії грамоти польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р. [4, с. 45].

Цього ж висновку дотримуються також автори згадуваної вище статті «До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь»: «Ми цілком згодні з гіпотезою... що на вищезгаданій печатці присутнє зображення плану фортеці, відмінного від плану Новобогородицької 1688 р. та наступних фортець. Це дає нам підстави вважати зображений на печатці план укріплень, які захищали перевіз через р. Самара до 1688 р. і були відомі під назвою «містечко старовинне Самарь» [1, с. 37]. Авторами було запропоновано власне бачення внутрішньої забудови фортеці, яка ідентифікована із приміщеннями для мешкання вояків, схожими

з куренями запорозьких Січей. Виходячи із даних Д. І. Яворницького стосовно розмірів останніх і наведених в «Літопису» Граб'янка кількості в 50 чоловік у кожному з куренів, було визначено чисельність гарнізону Самарі близько 600 осіб [6; 11, с. 158].

Під час розкопок 2009 р. нами було отримано перші свідчення відносно існування земляних укріплень Самарської фортеці, а саме, простежено рештки валу, який за розташуванням не вписується у систему укріплень Богородицької фортеці.

Вищевикладене надає можливість віднести до часів існування козацького містечка Самарь випадкові знахідки західноєвропейських монет, торгівельних пломб, особистих печаток, які вкладаються у датування початком – серединою XVII ст. Вважаємо, що за цих часів Самарь вже була важливим торгівельним центром на лівому березі Дніпра нижче за Ворсклу. Знаходження неподалік від Кодаської переправи на Дніпрі, до якої виводили західні шляхи, також при переправі через Самару, яка відкривала вільний рух лівим берегом з півночі на Схід та Південь, до генуезьких колоній Криму та Чорного моря з Османською Портою, визначало стратегічне значення населеного пункту.

Згаданим не вичерпується значення Самарі цього часу. Вона становила важливий для засвоєння пограничного із Ногайською ордою і Кримським ханством степового краю осередок, військовий та господарський центр, тісно пов'язаний із Запорозькою Січчю не лише спільною боротьбою проти ворогів, а й економічно. Про це свідчать численні грамоти – звернення до російських царів, починаючи від Олексія Михайловича, – із протестами проти порушення козацьких володінь у Присамар'ї, заповіданих «дідичами». Серед останніх поименовано здобування меду, дичини й, особливо, риболовля [7].

Не можна також обминути значення культурного впливу Самарі, який здійснювався через поширення православ'я та грамотності серед населення краю. Саме у «городку Самарь», за Д. І. Яворницьким, було споруджено у 1576 р. першу у регіоні церкву [9, с. 263]. В наступному, із заснуванням Богородицької фортеці, у 1689 р. відбулося освячення храму Покрова Пресвятої Богородиці, спорудженого, скоріш за все, на місці старої самарської церкви. Розкопками встановлено місцезнаходження фундаменту останньої, поруч з котрим знаходився цвинтар. Усього досліджено 14 індивідуальних та парних поховань, здійснених у дубових колодах і значних за розмірами ямах, стінки і перекриття котрих виготовлено з коло-

тих дощок. Положення похованих простягнуте на спині, головою на північ; часова і соціальна належність залишається, на жаль, не визначеною внаслідок відсутності датуючих артефактів [3].

Бібліографічні посилання

1. Каменко В. Ф. До часу виникнення та місця знаходження містечка Самарь / В. Ф. Каменко, В. В. Бінкевич, В. М. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003.
2. Ковальова І. Ф. Збереження Самарської товщі під час будівництва Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова // Історія і культура Подніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки: наук. щоріч. – Д., 2012. – Вип. 9.
3. Ковальова І. Ф. Некрополі Самарі-Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць – Д., 2010. – Вип. 8.
4. Ковальова І. Свідчення польської торгівлі з Присамар'ям / І. Ф. Ковальова // Наукові записки. Серія «Історичні науки». – Острог, 2003. – Вип. 3.
5. Ковальова І. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / И. Ф. Ковальова, В. Н. Шалобудов // Проблеми археології Подніпров'я. – Д., 2003.
6. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. – К., 1993.
7. Скальковский А. О. Історія Нової Січі або останнього Коша Запорозького / А. О. Скальковский / під ред. Г. К. Швидько. – Д., 1994.
8. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Вісник Дніпропетровського університету. Серія історія та археологія. – Д., 2007. – Вип. 15. – № 6.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1.

Надійшла до редколегії: 12.05.2017

С. І. Світленко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПРОБЛЕМИ ЛІТОЧИСЛЕННЯ МІСТА ДНІПРО

На основі білінійної та поліцентричної концепції урбогенезису міста Дніпра, яка ґрунтується на новітніх досягненнях дніпровських археологів та істориків, автор актуалізував проблему літочислення сучасного мегаполісу і запропонував передатування його початку. Автор показав, що перший, пізньосередньовічний, етап урбогенезису міста Дніпра є підстави пов'язувати з українським козацьким містечком Стара Самарь, яке вже в XVI ст. являло собою пізньосередньовічний населений пункт зі своєю адміністрацією, соціально-економічним та духовно-культурним життям.

За точку відліку літочислення містечка взято 1524 р., на основі чітко датованої товарної пломби, а також вираженого культурного шару широкого історичного періоду, у якому представлено речі військового призначення, нумізматичні та сфрагістичні знахідки, господарчі та побутові речі, кахлі, посуд, прикраси й деталі одягу, культові речі. Більшість зазначених масових артефактів цих груп датовано XVII–XVIII ст., але є непоодинокі вкраплення й XVI ст., тобто пізньосередньовічного періоду нашого міста.

Наголошено, що передатування міста Дніпра має не тільки наукове, а й суспільно-політичне значення, оскільки утворює думку про його українські козацькі витоки, спростовує історичні міфологеми про «культурно-цивілізаційні місії» інших народів–націй в нашому краї.

Ключові слова: Стара Самарь, пізньосередньовічне українське козацьке містечко, Богородицька – Новобогородицька фортеця, Новий Кодак, ранньомодерне українське місто, Катеринослав І Кільченський, Катеринослав II Дніпровський, урбогенезис.

С. И. Светленко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

К ПРОБЛЕМЕ ЛЕТОИСЧИСЛЕНИЯ ГОРОДА ДНЕПР

На основе билинейной и полицентрической концепции урбогенезиса города Днепра, основанной на новейших достижениях днепровских археологов и историков, автор актуализировал проблему летоисчисле-

© Світленко С. І., 2017

ния современного мегаполиса и предложил передатировки его начала. Автор показал, что первый, позднесредневековый этап урбогенезиса города Днепра есть основания связывать в украинском казацком городком Старая Самарь, который уже в XVI в. представлял собой позднесредневековый населенный пункт со своей администрацией, социально-экономической и духовно-культурной жизнью.

За точку отсчета летоисчисления города взято 1524 г., на основе четко датированной товарной пломбы, а также выраженного культурного слоя широкого исторического периода, в котором представлены вещи военного назначения, нумизматические и сфрагистические находки, хозяйственные и бытовые вещи, изразцы, посуда, украшения и детали одежды, культовые вещи. Большинство указанных массовых артефактов этих групп датировано XVII-XVIII вв., но есть отдельные вкрапления и XVI в., то есть позднесредневекового периода нашего города.

Отмечено, что передатировка города Днепра имеет не только научное, но и общественно-политическое значение, поскольку утверждает мысль о его украинских казацких истоках, опровергает исторические мифологемы о «культурно-цивилизационных миссиях» других народов-наций в нашем крае.

Ключевые слова: Старая Самара, позднесредневековый украинский казацкий городок, Богородицкая – Новобогородицкая крепость, Новый Кодак, раннемодерный украинский город, Екатеринослав I Кильченский, Екатеринослав II Днепровский, урбогенезис.

S. I. Svitlenko

Oles Honchar Dniprovsky National University

TO PROBLEMS OF THE CHRONOLOGY OF THE DNIPRO CITY

Based on the bilinear and polycentric concept of urbogenesis in the city of Dnipro, which is based on the latest achievements of Dnieper archeologists and historians, the author updated the problem of chronology of modern megacity and proposed the transfer of its beginning. The author showed that the first, late medieval, stage of urbogenesis of the city of Dnipro is the reason to associate with the Ukrainian Cossack town Stara Samara, which is already in the seventeenth century. Was a late medieval settlement with its administration, socio-economic, and spiritual and cultural life.

For the reference point, the chronology of the town was taken in 1524, on the basis of a clearly dated product seal, as well as the expressed cultural layer of a broad historical period in which military things are represented, numismatic and sfragistic findings, household and household items, tiles,

utensils, jewelry and details Clothes, religious things. Most of these mass artifacts of these groups are dated in the seventeenth and eighteenth centuries, but there are some inclusions and the sixteenth century, that is, the late medieval period of our city.

It is stressed that the transfer of the city of Dnipro has not only scientific, but also socio-political significance, since it affirms the opinion about its Ukrainian Cossack origins, refutes the historical myths about the «cultural and civilizational missions» of other nation-nations in our region.

Key words: Old Samar, late medieval Ukrainian Cossack town, Bogoroditskaya - Novobohoroditskaya fortress, Novy Kodak, early modern Ukrainian city, Katerynoslav I Kilchensky, Ekaterinoslav II Dnieper, urbogenesis.

В історії міст і сіл проблема літочислення є однією з центральних, адже в ній фокусується історична пам'ять багатьох поколінь, у якій зберігається життєвий досвід пращурів для нащадків. І чим цей досвід закарбований краще, тим почувають себе сучасні покоління, які мають тривалу історичну традицію. Втім, розв'язання проблеми літочислення нерідко ускладнюється багатьма чинниками, зокрема недостатньою, а інколи й незадовільною збереженістю історичних джерел, неповнотою та фрагментарністю їх залишків; ідеологічними й політичними нашаруваннями, які не дозволяли належним чином зануритися углиб віків. Так, до речі, є і з літочисленням нашого міста, витоки якого в російський імперський період штучно пов'язувалися з діяльністю Катерини II, яка нібито заснувала місто на Дніпрі (Катеринослав) у 1787 р. Не набагато відрізнялася хронологічно від зазначеного й радянська інтерпретація заснування нашого міста (тоді Дніпропетровська), урбогенезис якого безпідставно пов'язували з 1776 р., відштовхуючись від рапорту Азовського губернатора В. О. Черткова генерал-губернатору новоросійської, Азовської та Астраханської губерній Г. О. Потьомкіну про виготовлення проекту і складання кошторисів на будівництво губернського міста Катеринослава на р. Кільчень від 23 квітня 1776 р. [5, с. 25].

В обох випадках визначальними для датування міста були політико-ідеологічні, а не наукові чинники. В період Російської імперії це слугувало утвердженню державно-політичного панування російської імператриці Катерини II на інкорпорованих землях колишніх Вольностей Війська Запорозького Низового, а за радянських часів – проведенню 200-річного ювілею міста і формального відмежування від «старої» імперської

дати, яке не виходило за межі другої половини XVIII ст.

У такий спосіб з процесу урбогенезису міста фактично вилучався цілий козацький період в його історії, нібито і не було впродовж кількох століть на цих теренах української етнічної людності з рідною мовою, культурою, етнографічними звичаями і релігійними традиціями, своєрідним адміністративно-територіальним устроєм, самоврядними засадами громадського життя, нібито в цьому краї розкинулося запустіле «Дике поле», яке не мало торгівельно-економічних контактів з європейським світом. Відтак час Катерини II утверджувався як період «цивілізаційної місії». І такий підхід був насправді вигідний не тільки російському імперському режиму, який замість Запорозьких Вольностей утверджував у цьому краї російський адміністративно-територіальний устрій, дворянський соціум, що ґрунтувався на кріпосницьких відносинах, російську мову, освіту, культуру і церкву, а й радянському, котрий ідеологічно вже обґрунтував концепцію « нової історичної спільноти » – радянського народу. Як бачимо, в обох випадках козацький період урбогенезису нашого міста був просто непотрібний.

Ситуація почала змінюватися в період незалежної України. Це пояснюється суспільно-політичною необхідністю встановлення науково неупередженої історії генези одного з найпотужніших мегаполісів сучасної України й використання цієї проблематики для ширшого усвідомлення минулого південної України в домодерні періоди. Не менш важливою передумовою постановки проблеми перегляду літочислення нашого міста стали досягнення археологів ДНУ ім. Олеса Гончара, які на початку XXI ст. суттєво розширили першоджерельну базу дослідження.

Можна стверджувати, що за останню чверть століття в науковому середовищі посилюється розуміння необхідності науково обґрунтованого перегляду старих інтерпретацій зазначеної проблеми й оновлення літочислення нашого міста. У 2001 р. професор Г. К. Швидько згадала про кілька версій дати заснування нашого міста у статті «Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська)», які хронологічно вміщувались у проміжок часу від 1635 р. до 1787 р. [24, с. 109].

Новим імпульсом для обговорення зазначеної проблеми послужило науково-популярне видання «Дніпропетровськ: віхи історії», що вийшла під редакцією професора А. Г. Бolečуха в тому ж 2001 р. [6]. Гострою реакцією на зазначену книгу, особливо в контексті проблеми літочислення міста, стала рецензія доктора істо-

ричних наук В. А. Брехуненка. Автор піддав критиці «святкування так званого 225-річчя міста Дніпропетровська», яке підтримувало радянську традицію «прив'язувати» початки нашого міста до 1776 р. [2, с. 413–414]. Натомість рецензент очікував на сторінках книги інший генеральний висновок: «Від закладення фортеці Кодак (1635) слід вести відлік історії нинішнього Дніпропетровська» [2, с. 417].

Важливою віхою на шляху до сучасного розуміння проблеми літочислення нашого міста стало видання колективної монографії «Історія міста Дніпропетровська» (2006) за науковою редакцією професора А. Г. Бolečуха. Другий розділ книги, написаний кандидатом історичних наук М. Е. Кавуном, відносив заснування та становлення Катеринослава як губернського центру до періоду останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. [9, с. 77–128].

У книзі проаналізовано історіографічний аспект проблеми літочислення нашого міста, причому простежено поліваріантність в її осягненні від кінця 1980-х до початку 2000-х рр. Характерно, що М. Е. Кавун акцентував на наявності «виразної ідеалізації та декларативної абсолютизації урбанізаційного досвіду домодерних пластів» та на переважаючій декларативності досліджень «генетичних зв'язків між різними урбаністичними об'єктами» [9, с. 80–81]. Він же зробив спробу накреслити періодизацію урбанізаційного процесу на теренах Дніпровського Надпоріжжя, виділивши три фази цього процесу: давньоруську добу XI–XIII ст. – т. зв. Ігренське місто, польсько-литовську і козацьку добу XVI – середини XVIII ст. – Самарь, Старий та Новий Кодаки та період останньої чверті XVIII ст. – Катеринослав Кільченський та Катеринослав Дніпровський. На думку дослідника, всі ці фази різнилися за характером функціонування міст: спочатку як економічних центрів, згодом як міст-фортець, центрів контролю й зосередження владних органів з ознаками економічного життя і нарешті як поліфункціональний центр з адміністрацією, економікою та культурою [9, с. 83–84].

Свідченням подальшої динаміки історіографічного процесу стало проведення «круглого столу» «Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід» 24 вересня 2008 р. у Дніпропетровську під егідою ГО «Інститут суспільних досліджень» за участю істориків Дніпропетровська, Києва та Харкова і обговорення цієї ж проблематики на VI Дніпропетровській обласній науковій історико-краєзнавчій конференції «Історія Дніпровського Надпоріжжя», яка відбулася на історич-

ному факультеті Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара 23 квітня 2010 р. й відбилася в матеріалах збірника наукових праць «Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження» за той же рік. Саме на цій конференції нами було запропоновано нову концепцію урбогенезису нашого міста, за своєю суттю білінійну й поліцентричну [4; 20].

1-2 червня 2012 р. на історичному факультеті Запорізького національного університету відбулась Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII – XX століття» на вшанування пам'яті професора Анатолія Васильовича Бойка. На цьому науковому зібранні нами була виголошена пленарна доповідь «Проблема урбогенезису Дніпропетровська: історіографічні традиції та інновації», яка уточнювала й розвивала деякі положення попередньої доповіді «Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу», виголошеної нами на пленарному засіданні VI Дніпропетровської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції 23 квітня 2010 р.

У ході процесу топонімічної реформи в нашому місті 2015–2016 рр. нами неодноразово під час виступу в дискусійному клубі ДНУ та в ході публічної лекції в університетському лекторії, на різного роду конференціях порушувалося питання необхідності нового осмислення проблеми літочислення м. Дніпро. При цьому науково-освітня та культурна громадськість позитивно реагувала на такі пропозиції.

Актуальність розв'язання цієї складної наукової проблеми підкріплювалася, по-перше, помітними успіхами в царині археології в ході розкопок на території Старої Самарі – Богородицької – Новобогородицької фортеці, внаслідок яких було виявлено понад 6 тис. артефактів, які було проаналізовано й узагальнено у більш ніж 150 публікаціях (на 2013 р.) [11, с. 3], а, по-друге, докорінною зміною суспільно-політичної ситуації в Україні, пов'язаною з Революцією Гідності, початком неоголошеної війни Російської Федерації проти України та виконанням Закону України про декомунізацію. Всі ці обставини спричинили необхідність рішучого перегляду старого літочислення м. Дніпро, яке ґрунтувалося на російських та радянських історичних міфах та стереотипах.

Розв'язати проблему літочислення м. Дніпро можна в контексті застосування сучасних підходів до літочислення міст, сутність яких полягає у комплексному використанні різноманітних за походженням, змістом і зовнішньою формою джерел, як письмових,

так і речових артефактів, які були здобуті внаслідок археологічних розкопок. Застосовуючи такий підхід, розглянемо проблему в контексті ретроспективного методу, що дасть можливість рухатися від другої половини XVIII ст. вглиб віків і в такий спосіб визначити нову прийнятну дату, яку можна розглядати як початкову в процесі урбогенезису.

Звичайно, слід віддавати собі звіт, що з абсолютною точністю таку дату навряд чи можливо визначити через обмеженість залишків першоджерельної бази. Втім, цілком можна визначити умовну дату, яка б точно репрезентувала первісну історичну епоху, або період, від якого можна вести мову про початки нашого міста. Безперечно, датуючи початки процесу літочислення слід виходити в тривалій ретроспекції, яка покаже процес урбогенезису в цілому від зародження до функціонування мільйонного мегаполісу в сучасних кордонах міста. Проводячи аналіз літочислення, будемо виходити із білінійної й поліцентричної концепції урбогенезису нашого міста, про яку раніше вже вели мову [20].

Для спростування російської імперської та радянської версій початків нашого міста, датованих останньою чвертю XVIII ст., вельми важливим є розгляд місця і ролі в проблемі міського літочислення Нового Кодака, який представив собою ранньомодерне українське місто. Дослідження Ф. Макаревського та Д. І. Яворницького ще в дореволюційний період утверджували думку, що Новий Кодак – старовинний козацький міський центр, відомий ще з 1645–1650 рр. і важливий вже у першій половині XVIII ст., тобто за кілька десятиліть до символічного заснування Катеринослава II Дніпровського [17, с. 133; 26, с. 275].

Безсумнівно, підкріплюють такий висновок дані Ф. Макаревського, за якими близько 1750 р. цей населений пункт у всіх паперах іменувався вже «містом паланочним», тобто адміністративно-політичним та торговельно-ремісничим центром з усією відповідною інфраструктурою. Тут розміщувалися адміністративні будинки, де діяв паланочний полковник, військова канцелярія, осавул; були побудовані громадські місця, соборна церква зі священниками. Мешканці ранньомодерного міста, а це в 1783 р. 287 дворів та 17 220 десятин землі, займалися ремісництвом і вели розвинуту торгівлю [17, с. 134, 137]. Відтак до появи губернського Катеринослава в цій місцевості розвинувся паланочний Новий Кодак, який цілком неவிпадково у 1783 р. набув статусу повітового міста, де діяв місцевий городничий та Новокодацьке громадське правління [19, с. 248, 217].

Закономірно, що губерньський Катеринослав згодом поглинув свого попередника – паланочний, а затим повітовий адміністративно-повітовий центр Новий Кодак. Про це вели мову й сучасні дослідники О. А. Репан, В. С. Старостін та О. В. Харлан, які показали розквіт Нового Кодака у XVIII ст. і розкрили процес «перетікання» Нового Кодака в Катеринослав з цілком певною територією, людністю, забудовою, торгівельно-ремісничим, адміністративно-громадським та церковно-релігійним життям, що підтверджується різноманітними джерелами [19, с. 230, 233–234, 237, 248–249].

Дослідники В. Ф. Камеко і В. В. Бінкевич розробили періодизацію розвитку Нового Кодака, яке визначається ними спочатку як «торгове укріплене містечко біля Кам'янської (козацької) переправичерез р. Дніпро (1645–1711 рр.)», а згодом як «фортеця, центр Кодацької паланки Війська Запорозького (1734–1775 рр.)», яка згодом трансформується на «містечко за часів будівництва та розвитку губерньського міста Катеринослава (1780–1791 рр.)» та «містечко Новий Кодак за часів будівництва та розвитку Брянського металургійного заводу (1885 – 1913 рр.)» [8, с. 32].

Отже, Новий Кодак був заснований у 1645–1650 рр. як українське козацьке торгівельне містечко. У XVIII ст. цей населений пункт трансформувався на українське козацьке місто ранньомодерного типу, яке впродовж 1734–1775 рр. представляло собою місто-фортецю, адміністративно-територіальний центр Кодацької паланки, а в 1783 р. стало повітовим містом. У 1795–1796 рр. Новий Кодак приєднався до губерньського Катеринослава. Подальша історія свідчить про їх урбогенетичний зв'язок [19, с. 239–241; 18, с. 152]. З погляду на вищезазначене початок літочислення нашого міста на правому березі Дніпра є всі підстави вести, починаючи від 1645–1650 рр., тобто від заснування Нового Кодака. А це означає, що на правобережжі нашому місту не менше 367–372 років.

Згідно з білінійною й поліцентричною концепцією урбогенезису нашого міста його витоки слід шукати не тільки на правому, а й на лівому боці Дніпра. Саме тут, на наш погляд, у другій половині XVIII ст. цілком не випадково постав Катеринослав-1 Кільченський, який передував Катеринославу-2 Дніпровському, що розташувався на Правобережжі.

Для усвідомлення проблеми літочислення м. Дніпро особливе значення мають згадки козацьких літописів ранньомодерного періоду, які писалися за свіжими слідами подій і містили достовірні дані. Так, у Літопису Самовидця під 1688 р. йшлося: «А військо

московское, не йдучи под городки, але прийшовши до ріки Самари, город уробили над рікою Самарою (виділ. – Авт.)» [16, 147-148]. Цей факт знайшов підтвердження в козацькому Літописі гадяцького полковника Г. Граб'янки, на сторінках якого читаємо: «Року 1688. Росіяни та козаки збудували місто Самару – (виділ. – Авт.)» [15, 944].

Наступні згадки Літопису Граб'янки показують, що Самара являло собою не якесь заштатне містечко, а важливе в той період ранньомодерне місто. На користь цього є літописний запис від 1689 р., який сповіщав про Другий Кримський похід московського князя В. В. Голіцина та гетьмана І. Мазепи, що разом з кількома боярами, зокрема В. Д. Долгоруким, О. С. Шеїним та ін., «всіма основними силами і обозом» добралися до Самари. У квітні того ж року спільна російсько-українська армія розташувалася в зазначеному місті, добре відпочила, привела в порядок обоз і до Св. Трійці підійшла під Перекоп [15, с. 944].

Наведене свідчення Г. Граб'янки підтверджує й Літопис Самовидця, який уточнює дату перебування російсько-українського війська на чолі з князем В. В. Голіциним і гетьманом І. Мазепою в Самарі періодом великого посту перед Великднім святом [16, с. 148]. Тут доречно нагадати, що загальна кількість російсько-українського війська налічувала 150 тис. осіб. Ця об'єднана армія змогла взяти в Новобогородицькій фортеці на два місяці припасів і 24 квітня 1689 р. попрямувала до Перекопу [7, с. 356].

Не менш важливим літописним доповненням є й те, що після невдалого Другого Кримського походу спільне російсько-українське військо повернулося до Самари: «И прийшовши до Самари города, тяжшіе москва армати позоставляла, а військо по городах розпущено, и гетман до Батурина прийшовл зараз по святом Петрі...» [16, с. 149]. На думку дослідника В. М. Заруби, влітку 1689 р. спільна російсько-українська армія залишила в Новобогородицькій фортеці всі запаси, зокрема порох, гармати, вози, кулі, ядра, продукти. Це був важливий базовий резерв для майбутньої боротьби з турецько-татарською агресією [7, с. 356]. Все наведене свідчить про те, що місту Самарі надавалася особлива роль населеного пункту транзитного і стратегічного характеру.

Важливість міста Самара як військового російсько-українського форпосту в регіоні Південної України підтверджується й записом Літопису Граб'янки про те, що з 1690 р. «у нове місто Самару почали ходити на сторожу полками попеременно». Кожний козаць-

кий полк сторожував у місті чверть року [15, с. 944]. Зазначене свідчення Літопису Граб'янки цілком узгоджується з записом Літопису Самовидця про те, що в 1690 р. в місті функціонувала козацька зала, «а московское військо з воєводами зоставало». Водночас останній літопис засвідчує, що в тому ж році нове місто спіткала біда: «В Самарі, новом містечку, барзо мор великий, же усе вимерло и воєвода зараз навесні, от котрого и по інших містах появился мор» [16, с. 151-152].

Незважаючи на людські втрати, важлива роль міста Самари зберігалася і в наступні роки. Не випадково, як свідчить Літопис Самовидця, в 1692 р. Петро Іваненко (Петрик), який повстав проти гетьмана І. Мазепи разом з ордами Кримського хана прийшов під «Самар город» і спалив його посад [16, с. 153]. У 1697 р. гетьман І. Мазепа, «скупивши усі полки, ишол на Україну на Коломак, и там свокупившися з боярином Долгоруким, ишли на Самар и ку Дніпру, ку Кодакові» [16, с. 159].

Відтак, якщо за відправну точку літочислення нашого міста брати достовірні літописні свідчення, то можна стверджувати, що з 1688 р. в межах території сучасного міста Дніпра на базі старовинного пізньосередньовічного – ранньомодерного козацького містечка Самарь було побудовано ранньомодерне місто Самара. У XIX ст. цей факт закріпився і в історіографічній традиції. Так, Феодосій Макаревський називав містечко Стара Самара, або «город Самара» одним із найдревніших запорозьких поселень, «знаменитим і славним старовинним запорозьким городом Самара». Історик відмічав факт існування на території цього міста Богородицького ретраншементу «з порохом і селітряним заводами, з величезними магазинами, з цілими кварталами і рядами промислових і торгових будинків і лавок» [17, с. 408].

Отже, дані літописних першоджерел, історіографічна традиція надають всі цілком вірогідні підстави вести мову про те, що сучасне місто Дніпро на лівобережжі має історичний вік не менше як 329 роки. Наприкінці XVII ст. місто Самара представляло важливий промислово-торгівельний населений пункт стратегічного характеру. Тому включення його в концепцію урбогенезису міста Дніпра уявляється науково доцільним із погляду як на непоодинокі літописні свідчення, так й історіографічні факти.

Утім, чи варто обмежувати літочислення нашого міста лише кінцем XVII ст. Безперечно ні, хоча б з погляду на те, що рінньомодерне місто Самара постало в 1688 р. на місці старовинного укра-

їнського козацького містечка Самарь. Помітно розширити межі літочислення міста Дніпра дозволяють археологічні розкопки, які розгорнулися у 2001–2012 рр. на теренах Нижнього Присамар'я археологічною експедицією нашого університету під керівництвом доктора історичних наук, професора І. Ф. Ковальової.

Уже внаслідок археологічних розкопок періоду 2001–2002 рр. на околиці селища Шевченко, яке входить до меж сучасного мегаполісу, В. М. Шалобудов визначив наявність культурного шару з артефактами XVI –першої половини XVIII ст., а доц. З. П. Маріна та доц. В. А. Ромашко виявили наявність Старосамарського ретраншементу та досить значного за розмірами поселення міського типу, яке передувало будівництву Богородицької фортеці і було нічим іншим як «містечком старовинним козацьким» Самарь [3, с. 13].

Обриси цього міського населеного пункту періоду пізнього Середньовіччя стають зрозумілими зі знайденого в 2001 р. персня-печатки. Цей артефакт проф. І. Ф. Ковальова та В. М. Шалобудов вважають адміністративною печаткою Самарі. Із зображення на печатці видно систему валів із частоколом та двома кутовими баштами при брамі [14, с. 44–50; 12, с. 74–75]. В. М. Камеко та В. В. Бінкевич цілком згодні з гіпотезою І. Ф. Ковальової та В. М. Шалобудова, що на зазначеній печатці відбито зображення плану фортеці, відмінного від планів Новобогородицької 1688 р. та пізніших фортець, тобто плану фортеці старовинної козацької Самарі [8, с. 85].

Усього від початку розкопок до 2007 р. археологи університету знайшли 20 перснів-печаток, їх фрагментів, матриць печаток та печаток адміністративного й особового характеру, які здебільшого датовані кінцем XVII–XVIII ст. Втім, одна матриця печатки датована серединою XVI – початком XVII ст.

У ході розкопок 2007–2012 рр. було виявлено ще 11 сфрагістичних джерел, зокрема особисті персні-печатки (10) та персні (1), які використовувалися для запечатування кореспонденції та скріплення офіційних документів, підтверджували відповідний статус їх власників. На думку І. Ф. Ковальової та В. М. Шалобудова, поповнення колекції печаток свідчать, що Самарь, як пізніше й Богородицька фортеця, представляли адміністративні й торговельні населені центри Присамар'я, де проживали представники заможного прошарку козацької старшини. На наш погляд, наявність цих сфрагістичних артефактів підтверджує, таким чином, факт достатньо розвинутого міського життя у названих пунк-

тах ще у XVI–XVII ст. [13, с. 78–82; 10, с. 17–19; 11, с. 35–36].

Не менш прикметними є і знахідки товарних пломб – марок виробника, що засвідчували виготовлення та якість товарів, здебільшого тканин. У ході розкопок 2001–2007 рр. працівники археологічної експедиції ДНУ знайшли вісім товарних і одну поштову пломбу, датованих здебільшого XVII ст. У 2007–2012 рр. археологи ДНУ відкрили ще вісім товарних пломб. У колекції з 17 пломб 15 західноєвропейського походження [10, с. 14–17; 11, с. 36–38].

Серед знайдених речових артефактів особливу увагу привертають дві найраніші товарні пломби, які піддаються точному датуванню. Одна, яка має титулатуру польського короля Сигізмунда I, датована 1524 р., а друга – з літерами SK, які відповідають монограмі «Сигізмунд Король», і з відтиском Z5, що відповідає цифрі 25 за тогочасним написанням, тобто датована наступним 1525 р. Ще одна товарна пломба має позначку Z8, тобто 28, що наводить на думку про дату 1528 р. [12, с. 76; 11, с. 36, 38]. Товарні пломби використовувалися майже відразу після виготовлення й доставки торговцями, тобто впродовж декількох місяців. Їх наявність дозволяє вести мову про факти міжнародних торговельних контактів Старої Самарі з Польщею, а відтак стверджувати про те, що вже з 1524–1525 рр. це пізньосередньовічне козацьке містечко з розвинутими міжнародними торговельними контактами існувало цілком реально.

Сфрагістичні артефакти (персні-печатки, персні, торговельні пломби) суттєво доповнюються нумізматичними матеріалами. Серед них особливу цінність для нашої теми мають монети литовсько-польського періоду, знайдені археологами на території Старої Самарі впродовж 2001–2007 рр. Це, зокрема, напівгрош (1 екз.) 1509 р. Великого князівства Литовського періоду Сигізмунда I Старого (1506–1545), грош гданський (2 екз.) Річ Посполитої періоду Сигізмунда III Вази (1587–1632), півтора гроша «півторак-чех» (28 екз., у т. ч. 1 екз. – 1621 р., 5 екз. – 1622 р., 8 екз. – 1623 р., 5 екз. – 1624 р., 2 екз. – 1625 р.) та три гроша «тroyак» (4 екз.) того ж періоду. В зазначений час було виявлено й пруські монети, зокрема драйпелькер (2 екз. 1622 р. та 1626 р.), шведські, в т. ч. солід (2 екз. 1631 р.), драйпелькер (8 екз. періоду 1621–1632) та драйпелькер (1 екз. періоду 1632–1654) та ін. [10, с. 5; 11, с. 6–7]. У 2007–2012 рр. археологи університету знову знайшли польсько-литовські монети періоду Сигізмунда III Вази (1587–1632), зокрема денарії, солід, грош, півтора гроша, три гроша (всього 7 екз.). У ході розкопок було знайдено і московські денгі (2) періоду Івана

IV Грозного (1533–1584) та Федора Івановича (1584–1598), копійки (24) правління Михайла Федоровича (1613–1645) та ін. [10, с. 9; 11, с. 22–25, 28].

Як бачимо, наявність масової й різномірної за походженням нумізматики, зокрема литовсько-польської, пруської, шведської і московської, лише підтверджує те, що міський населений пункт Стара Самарь уже XVI – у першій половині XVII ст., тобто навіть більше, ніж за півстоліття до будівництва міста Самара та Богородицької фортеці, перебував на перетині торговельних шляхів і різних цивілізаційних контактів, являв собою торговельний населений пункт.

Знахідки торговельних пломб періоду 1520-х рр. та монет, які могли бути використані теж у тому ж десятилітті, незабаром після карбування в ході торговельних операцій, наводять на думку про вірогідність існування пізньосередньовічного населеного пункту міського типу Стара Самарь уже в 1524 р.

Не менш важливе значення має відкриття археологами ДНУ масових знахідок речей військового призначення, культових, господарчих та побутових речей, кахлів та посуду. І хоча більшість із них датована XVII – XVIII ст., окремі екземпляри належать до XVI ст. Це, по-перше, лише підтверджує той факт, що витoki цього населеного пункту міського типу слід визначати XVI ст., а, по-друге, те, що у Старій Самарі, а згодом Богородицькій – Новобогородицькій фортеці міське життя набуло з того часу безперервного характеру [10, с. 22; 11, с. 5, 39, 61, 98, 103, 136].

Знайдені артефакти свідчать, що з XVI ст. у Старій Самарі вже наявні міжнародні торговельні обміни та соціально-економічне життя. Це неспростовно підтверджує факт існування населеного пункту Стара Самарь як міського торговельного, а не сільського типу. Як тут не згадати грамоту польського короля Стефана Баторія від 20 серпня 1576 р., у якій перераховувалися міста та землі, зокрема «містечко старовинне запорозьке Самарь із перевозом і землями вгору по Дніпру до річки Оріль, а вниз до самих степів Ногайських та Кримських...» [8, с. 84]. Якщо припустити, що грамота польського короля справжня, то факт існування запорозької Самарі в 1520-х рр. (старовинної для 70-х рр. XVI ст.) не викликає сумнівів.

Проте, як відомо, оригіналу королівської грамоти дослідники не мають, а користуються копією. І це породжує сумніви в достовірності даного документа. Однак навіть якщо і визнати підробленість грамоти, сам факт її появи свідчить про наявність цілком певної

тенденції розглядати Самарь як старовинне козацьке містечко XVI ст., витoki якого губляться в періоді пізнього Середньовіччя. Прикметно, що ця грамота була підтверджена й універсалом Богдана Хмельницького, датованим 1655 р. [8, с. 84].

Проведені археологічні розкопки міста Самара та Богородицької фортеці дали дійсно унікальні й численні знахідки, які тільки в 2001–2007 рр. були введені до наукового обігу в кількості 2 200 одиниць [25, с. 3]. З 2007 р. по 2012 р. було розкопано майже 3 000 кв. м. культурного шару, досліджено 32 житлових комплекси. Виняткову наукову цінність мають польові розкопки 2012 р., внаслідок яких досліджено 310 кв. м культурного шару містечка Стара Самарь, не перекритих пізнішими нашаруваннями [11, с. 4]. Перспективність подальших розкопок на деяких площах цієї ж місцевості цілком очевидна. Гадаю, що їх продовження може надати в розпорядження науковців додаткові неспростовні аргументи на користь древності Старої Самарі, яка існувала вже на рубежі першої та другої чвертей XVI ст.

На підставі вищевикладеного є підстави стверджувати, що вже в XVI ст. українське козацьке містечко Стара Самарь являло собою пізньосередньовічний населений пункт зі своєю адміністрацією, соціально-економічним та духовно-культурним життям. Його поява може бути датована 1524 р., на основі чітко датованої товарної пломби, а також вираженого культурного шару широкого історичного періоду, у якому знаходимо речі військового призначення, нумізматичні та сфрагістичні знахідки, господарчі та побутові речі, кахлі, посуд, прикраси й деталі одягу, культові речі. Більшість зазначених масових артефактів цих груп датовано XVII–XVIII ст., але є непоодинокі вкраплення й XVI ст., тобто пізньосередньовічного періоду нашого міста.

За твердженням проф. І. Ф. Ковальнової, поява козацького містечка Самарь датується «не пізніше XIV ст.» [12, с. 74]. Певною підставою для висновку В. О. Векленка, І. Ф. Ковальнової та В. М. Шалобудова про важливість м. Самарь (Стара Самарь) у торгівельному, господарчому й адміністративному житті регіону Нижнього Присамар'я у XVI–XVIII ст., а, можливо, і ранішні часи, стали знахідки срібних монет XIV ст. князя Володимира Ольгердовича і татарських монет XIV–XV ст., зроблені у 1955–1965 рр. В. В. Бінкевичем і В. Ф. Камеко на цій території. Нумізматичні знахідки дозволяють вести мову про цивілізаційну древність цього краю, де, напевно, в зазначений період виник спочатку перевіз, а

згодом і козацьке містечко. В. М. Шалобудов стверджував: «Монети з пониззя Самари показують, що перевіз у районі Попового мису активно діяв у межах XII – початку XV ст., а знайдені тут шість монет Київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394) свідчать про торгівельні стосунки з Київським князівством» [1; 3, с. 27; 23, с.100]. Отже, нумізматичні дані підтверджують наявність перевозу й торгівельного обміну вже в останній чверті XIV ст. Щодо наявності древнього поселення того часу в цьому районі, то його можуть підтвердити лише майбутні археологічні розкопки.

Таким чином, вищевикладене свідчить, що наше місто Дніпро пройшло кілька стадій свого урбогенезису. Перший – пізньосередньовічний, пов'язаний в українським козацьким містечком Стара Самарь, витоки якого є археологічні підстави датувати не пізніше 1524 р. Друга стадія – ранньомодерна – датується серединою XVII ст. – 80-ми рр. XVIII ст., коли на теренах сучасного мегаполісу функціонували Новий Кодак (на правобережжі Дніпра) та Богородицька–Новобогородицька фортеці, місто Самара (на лівобережжі Дніпра), які стали спадкоємцями, в тому числі й територіальними, Старої Самарі пізньосередньовічного періоду. Нарешті, третя стадія модерного міста розпочалася у 80-х рр. XVIII ст. і пов'язана з Катеринославом І Кіличенським (лівобережним) та Катеринославом ІІ Дніпровським (Правобережним). У ході розвою модерного періоду Катеринослав – Новоросійськ – Катеринослав – Дніпропетровськ – Дніпро увібрав у собі й цілу низку козацьких слобід та поселень, міст-фортець попереднього періоду. Загалом ця історія налічує майже 500 років. Прийняття зазначеної концепції білінійного й поліцентричного урбогенезису нашого міста має не тільки академічне, а й суспільно-політичне значення, оскільки утворює думку про його українські козацькі витоки, спростовує історичні міфологеми про «культурно-цивілізаційні місії» інших народів–націй в нашому краї.

Бібліографічні посилання

1. Бинкевич В. В. Городок старинный запорожский Самарь с перевозом: краеведческий очерк / В. В. Бинкевич, В. Ф. Камеко. – Д., 2000.
2. Брехуненко Віктор. Дніпропетровський СНІД (синдром наукового імунodefіциту) / Віктор Брехуненко // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 7. – Т. 10. – К.; Н.-Й., 2002. – С. 413 – 431.
3. Векленко В. О. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицьком фортеці / В. О. Векленко, І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я: міс-

- течко Самарь та Богородицька фортеця : [темат. зб.] / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 7 – 31.
4. Датування міста як проблема історичної урбаністики: європейський та український досвід: матеріали круглого столу 24 вересня 2008 р. / за заг. ред. В. Г. Панченко. – Д., 2008.
5. Днепропетровску 200 лет. 1776 – 1976: сб. докум. и матер. – К., 1976.
6. Дніпропетровськ: віхи історії / під ред. проф. А. Г. Болебруха. – Д., 2001.
7. Заруба В. М. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. : моногр. – Д., 2003.
8. Камеко В. Ф. Городок запорозьких козаків Новий Кодак. Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорожжя / В. Ф. Камеко, В. В. Бінкевич. – Д., 2007.
9. Кавун М. Е. Заснування та становлення Катеринослава як губерньського центру (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст.) / М. Е. Кавун // Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006. – С. 77–128.
10. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Д., 2007.
11. Ковальова І. Ф. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Вип. 2. – Д., 2013.
12. Ковальова І. Ф. Місце Самарі у системі пам'яток Наддніпрянщини козацьких часів // Перлини козацького Присамар'я... – С. 73 – 77.
13. Ковальова І. Ф. Нові знахідки особистих печаток з Богородицької фортеці / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 78 – 83.
14. Ковальова І. Ф. Печати, найденные в Богородицкой крепости и ее округе / І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов // Проблемы археологии Поднiпров'я. – Д., 2003. – С. 44 – 50.
15. Літопис Грабянки // Збірник козацьких літописів. Густинський. Самійла Величка. Грабянки. – К., 2006. – С. 875 – 967.
16. Літопис Самовидця / редкол. : акад. АН УРСР А. Д. Скаба (відп. ред.) та ін.; вид. підгот. канд. філолог. наук Я. І. Дзира. – К., 1971.
17. Макаревський Феодосій. Матеріали для історико-статистического описання Катеринославської єпархії. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия / Феодосій Макаревський. – Д., 2000.
18. Мицик Ю. А. Козацький край: нариси з історії Дніпропетровщини XV – XVIII ст. / Ю. А. Мицик. – Д., 1997.
19. Репан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVI – XVIII століть в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан / концепція і проєкт видання О. Лазька. – К., 2008.
20. Світленко С. І. Урбогенезис Дніпропетровська: особливості процесу в до модерні часи / С. І. Світленко // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 13 – 25.

21. Шалобудов В. М. Місце нумізматичних знахідок у вирішенні питань датування поселень Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 83 – 86.
22. Шалобудов В. М. Нумізматичні колекції з містечка Самарь – Богородицької фортеці / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 87 – 92.
23. Шалобудов В. М. Підсумки обробки нумізматичних знахідок з Нижнього Присамар'я / В. М. Шалобудов // Перлини козацького Присамар'я... – С. 92 – 104.
24. Швидько Г. К. Пошуки істини (до початкової історії м. Дніпропетровська) / Г. К. Швидько // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті / відп. ред. С. І. Світленко. – Вип. 1. – Д., 2001. – С. 107 – 121.
25. Швидько Г. К. Унікальна історична пам'ятка Придніпров'я / Г. К. Швидько // Перлини козацького Присамар'я... – С. 3.
26. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький: у 3 т. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редколегії: 05.06.2017

УДК 94:61(09)(477.63)»18/19»

О. Б. Шляхов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНИ САМОВРЯДУВАННЯ КАТЕРИНОСЛАВА ТА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В КОНТЕКСТІ ПРОВЕДЕННЯ ЗЕМСЬКОЇ ТА МІСЬКОЇ КОНТРРЕФОРМ КІНЦЯ ХІХ СТ.

Висвітлено питання проведення земської та міської контрреформ кінця ХІХ ст. на Катеринославщині, зокрема відносини органів самоврядування краю із царською владою та особливості їх складу.

Ключові слова: контрреформи, Катеринослав, Катеринославська губернія, органи місцевого самоврядування, земство, думи.

А. Б. Шляхов

Днепровский национальный университет имени Олеса Гончара

**ОРГАНИ САМОУПРАВЛЕНИЯ ЕКАТЕРИНОСЛАВА И
ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ В КОНТЕКСТЕ
ПРОВЕДЕНИЯ ЗЕМСКОЙ И ГОРОДСКОЙ
КОНТРЕФОРМ КОНЦА XIX В.**

Освещены вопросы проведения земской и городской контрреформ конца XIX в. на Екатеринославщине, в частности отношения органов самоуправления края с царской властью и особенности их состава.

Ключевые слова: контрреформы, Екатеринослав, Екатеринославская губерния, органы местного самоуправления, земство, думы.

O. B. Shliahov

Oles Honchar Dniprovsky National University

**GOVERNMENTS OF KATERYNOSLAV AND
KATERYNOSLAV REGION IN CONTEXT
RURAL AND URBAN COUNTER-REFORMS IN
THE LATE OF XIX CENTURY**

This article deals with the issue of rural and urban counter-reforms of Katerynoslav region in the late XIX century. Special attention is given to the relationships of government land with royal power, especially their quantitative and social structure. It is noted that as a result, the influence of the noble element was noticeably increased in the meetings of rural and city councils of the province, and the number of voters was significantly reduced. At the same time, the administrative practice of tsarism during this period bore the imprint of an undisguised desire to further restrict local public initiative and strengthen government control over the structures of Katerynoslav's self-government.

The paper shown that the rural and urban counter-reforms of the 1890s included the idea of a partial decentralization of management at the local level by creating collegial bodies, and therefore had a certain significance for the promotion of the gradual formation of elements of a civil society in Ukrainian lands.

Key words: counterreforms, Katerynoslav, Katerynoslav Governorate, local government, county, Duma.

Однією з найбільш важливих подій цивілізаційного поступу українських земель в складі Російської імперії в XIX ст. були буржуазні реформи 60–70-х рр. Їх вивченню вже присвячено достатньо багато праць. Разом із тим у вітчизняній історіографії значно менше уваги приділено земській та міській контрреформам кінця XIX ст., особливостям їх проведення та наслідкам на регіональному рівні, зокрема на Катеринославщині. В цьому плані можна згадати лише праці О. С. Двореченської, І. О. Кочергіна та В. І. Лазебник [2; 7; 10]. Зрештою метою нашої розвідки є висвітлення відносин органів самоврядування краю із царською владою, а також аналіз їх кількісного та соціального складу в результаті проведення контрреформ Олександра III.

Треба зазначити, що вдаючись до здійснення масштабних трансформацій на початку 1860-х рр., уряд імператора Олександра II серед усіх нагальних проблем демократизації політичної системи країни був готовий на запровадження лише обмеженого місцевого самоврядування у вигляді земств та міських дум. Головним пріоритетом тут і надалі залишалося збереження самодержавства. При цьому вже із самого початку Петербург обмежив бюджетні права муніципальних структур. Міські Думи, наприклад, не могли запроваджувати нових податків; на них покладалися обов'язкові витрати з утримання поліції, в'язниць, казарм, пожежної охорони, губернських установ, що в підсумку поглинало від 20 до 50 % міського бюджету. До того ж органи місцевого самоврядування Російської імперії знаходилися під постійним контролем державної влади. Згадаємо також, що брати участь у виборах до них могли тільки ті, хто мав нерухомість, власники підприємств, купці тощо.

Природно, всі ці обмеження викликали незадоволення діячів місцевого самоврядування українських земель, які прагнули відстояти, а за можливості й розширити свої права. Так, ще у 1880 р. відомий український громадський діяч, у той час гласний київської міської думи О. Я. Кониський, виступив з ініціативою «прохати уряд або віддати поліцію у розпорядження та підпорядкування міста, і тоді місто готове утримувати поліцію, або звільнити місто від частини утримання» [6, т. 2, с. 291]. Утім, незважаючи на те, що подібні звернення були непоодинокі, вони так і не дістали позитивної відповіді влади. Тож, губернська адміністрація і надалі розглядала себе в якості повноправного господаря краю, нерідко з неповагою ставлячись до установ громадського управління. Зокрема, начальники губерній неодноразово скаржилися на «постійні суперечки»

земських установ «майже з усіма урядовими інституціями: з губернатором, з поліцією, з судовими слідчими..., з інспекцією народних училищ та з навчальним округом» тощо.

Зрештою, коли за часів правління Олександра III владою було взято курс на своєрідну консервативну стабілізацію, вирішено було урізати і права органів місцевого самоврядування – земств та дум, суттєво збільшити в них присутність дворянства. Саме на це і були спрямовані земська та міська контрреформи 1890 та 1892 рр. При цьому губернатори тепер могли скасовувати рішення земств і дум не лише на підставі їх незаконності, а й з їхньої точки зору «недоцільності», якщо ці рішення, на їх думку, не йшли «на користь державі».

Не дивно, що сучасники вважали, що нове Земське Положення фактично знайшло самостійність місцевої громади зайвою. А звідси «все земське право, – обурювалися діячі ліберального спрямування, – ризикувало бути зведеним до одного лише права – давати гроші, а в інше вже не втручатися» [11, с. 105].

Наочним прикладом такого ставлення може слугувати випадок у Слов'яносербському повіті Катеринославщини, коли вдова місцевого землевласника, полковника Теплова заповіла Луганському земству 40 тис. крб «без ясної вказівки на які потреби». Відповідно земські збори у 1901 р. вирішили спрямувати ці кошти на устрій нових та ремонт старих земських шкіл у повіті. Але ця постанова була опротестована катеринославським губернатором Ф. Келлером під тим приводом, що «попередньо не спитали дозволу» [11, с. 109]. Отже, розвиток законодавства і адміністративна практика царизму в цей період носили відбиток неприхованого прагнення ще більше обмежити місцеву громадську ініціативу та посилити контроль урядової влади, тобто, як писала тогочасна преса, «повернути Росію до тих часів, коли школи, лікарні, гарні шляхи існували лише на папері» [11, с. 103].

У свою чергу Положення 1890 р. посилювало дворянський елемент у земських зборах, адже туди ввели гласних за посадою, тобто всіх повітових предводителів дворянства. В результаті у 1890-х рр. у повітових земствах Катеринославщини дворяни вже складали більше половини гласних, а в губернському земстві – взагалі більше 90 % (38 дворян і 2 селянина). При цьому один гласний від дворян припадав на 6,2 виборця, а один гласний від усіх інших станів – на 23,7 виборців [12, с. 103, 109]. Звичайно це посилювало консервативні тенденції в діяльності земських органів регіону. Тож

не дивно, що на початку ХХ ст. Катеринославські губернські земські збори щорічно ухвалювали рішення щодо виділення коштів на придбання 2 тис. примірників газети місцевого відділу Союзу Руського Народу «Русской Правды» для її подальшого розповсюдження серед селянства регіону. У підсумку протягом лише 1908–1912 р. на зазначені цілі (хоча стаття 2 Положення про земські установи і не надавала земству права «поширювати серед населення політичні видання та політичні ідеї шляхом видання газет, або іншими засобами») було виділено 100 тис. крб [13, с. 286–287]. До того ж подібна практика спостерігалася і надалі, адже більшість гласних губернських земських зборів краю вважали, що це видання монархічного спрямування дає «здорову духовну їжу» селянам [13, с. 277].

Зазначені тенденції багато в чому стосувалися і змісту міської контрреформи 1892 р. Не випадково Катеринославський губернатор Д. М. Мартинов у своєму звіті цареві в 1894 р. із задоволенням зазначав, що зараз «зникло колишнє безконтрольне панування міських установ» [16]. Зокрема, згідно з новим Положенням, начальник губернії затверджував на посаді не лише міського голову, а й членів управи. Під час виборів до Думи права голосу позбавлялися дрібні торговці, прикажчики та єврейське населення міст, а також частина домовласників, якщо вони володіли нерухомістю на суму меншу ніж 1,5 тис. крб. У результаті у виборах тепер могли брати участь усього 3-4 % населення українських міст, а в Катеринославі це було ще менше. Зокрема, у 1898 р. за кількості мешканців міста 121 тис. осіб, виборщиків до органів міського самоврядування нараховувалося лише 691, що становило усього 0,57 % [21, кн. IX, с. 144]. Серед них дворян, за нашими підрахунками, було 33,7 %, купців та почесних громадян – 24,9 %, міщан – 32,6 %, селян – 8,8 %.

За новим Міським положенням зменшено було і кількість думських гласних. Так, до Катеринославської Думи, обраної в 1897 р., увійшло усього 47 осіб (раніше було 66 гласних), серед яких купців – 19, юристів – 7, чиновників – 7, лікарів – 3 та банкірів – 2 [5, с. 49]. Наприкінці ХІХ ст. серед 49 гласних міської думи дворяни та представники інтелігенції складали вже 45 %, тоді як до 1892 р. це становило приблизно 31 % [21, кн. X, с. 128, 130]. З цього приводу щорічник «Приднепровье» зазначав: «У місті були проведені вибори нових гласних на підставі нового Міського положення, яке дещо полегшило доступ інтелігентних людей (читай дворян та чиновників. – О. Ш.) до думи, де до цього часу переважав елемент купецько-торговельний» [14, с.111]. У свою чергу журнал

«Народное хозяйство» в 1900 р. на своїх сторінках підкреслював, що «за сучасного одномасного складу міського представництва, інтереси правлячого класу міцно забезпечені» [20, с. 144].

Простежуючи стосунки між представниками різних верств населення у складі міської Думи Катеринослава, слід зазначити, що їх взаємодію не можна охарактеризувати як активну співпрацю. З цього приводу періодична преса імперії на своїх сторінках наголошувала: «Природно, що кожний зі станів має в міському управлінні свої основні інтереси та висуває до нього свої вимоги. Міське дворянство, наприклад, може залишатися цілковито байдужим до способу експлуатації міських земель, тоді як для міських міщан та селян це є питанням життєвої важливості» [21, кн. IX, с. 144]. А звідси мали місце і численні факти суперечок у міській думі між представниками тогочасної вищої верстви та купецтва, що в підсумку ставало на заваді ефективній діяльності структур міського управління. Не випадково місцеве довідкове видання на своїх сторінках з іронією наголошувало, що «благоустрій Катеринослава до середини 90-х років (XIX ст. – О. Ш.) знаходився майже на тому ж рівні, на якому ми його бачили після смерті Потьомкіна» [1, с. 111].

Звичайно, зазначене твердження було перебільшенням, але воно все ж засвідчувало існування чималих проблем в управлінні міським господарством. Останнє підтверджує і Звіт Катеринославського губернатора В. Шліппе, який в 1891 р. констатував: «На жаль, міське управління, хоча докладає зусилля до благоустрою міста, але не встигає за швидким його зростанням... більша частина вулиць не замощена, мережа водогону обмежена, штат поліції недостатній, пожежна частина одна на все місто...» [15].

Проте інколи взаємостосунки дворян та купців у Думі все ж були продуктивними, сприяючи вирішенню нагальних питань благоустрою як Катеринослава, так й інших міст губернії. Зрештою, як вважали сучасники, діяльність органів міського самоврядування Катеринослава стала більш ефективною саме з 1900 р., починаючи з якого Думою були «побудовані різниці, торговельні крамниці, будинки для навчальних закладів, новий водогін, другий електричний трамвай, будинок міської Управи та ін.» [14, с. 111]. Крім того, наприкінці XIX ст., активно здійснювалася бруківка вулиць міста. Так, у 1898 р. було забруковано 11.623 кв. сажені міської території, в 1899 р. – 7.557 кв. саженей. В підсумку до 1 січня 1900 р. у Катеринославі було забруковано 119.767 кв. саженей, тобто 48,3 % усіх вулиць, які підлягали за бруківці [4, с. 67].

Подібна діяльність здійснювалася і органами місцевого управління інших міст Катеринославщини. Як зазначав губернатор О. Баторський наприкінці XIX ст., багато міст регіону «прикрасилися спорудами, які більше відповідають сучасним вимогам архітектури». Загалом на побудову та ремонт будинків, забруківку вулиць та інші витрати «в частині будівництва» містами губернії в 1896 р. було витрачено більше як 200 тис. крб. [17].

Вирішенню нагальних питань управління складним міським господарством губернського центру сприяв постійно зростаючий бюджет Катеринослава. В 1880 р. він складав 120 тис. крб, а в 1900 р. – це вже було 692 тис. крб [18, с.14]. У 1913 р. прибутки міського бюджету Катеринослава становили 2.490.503 крб. Разом з тим, якщо порівняти тогочасні комунальні бюджети міст царської Росії та міст провідних країн Європи, маємо таку картину. В 1912 р. загальний бюджет міст і земств імперії Романових за 150 млн населення не перевищував 450 млн крб. У той же час як комунальний бюджет Великої Британії за населення в 43 млн осіб (на 1905 р.) складав 1 644 млн крб, тобто в чотири рази більше, ніж у Росії. У свою чергу в Німеччині (станом на 1907 р.) бюджет міст становив 1 500 млн. крб за наявності 64 млн населення [19, с. 14].

Вкажемо й на те, що царська адміністрація, як і раніше, продовжувала втручатися у господарчі справи міст, хоча останні були у виключній компетенції органів місцевого управління. «Ідеал жандармської сильної держави... знов ожив серед нас, – записував на початку XX ст. у своїх нотатках відомий революціонер князь Петро Кропоткін. – Знов стоїть він на шляху розвитку місцевого життя та місцевої самодіяльності» [9, с. IV]. Отже, можна цілком погодитись з відомим українським істориком Богданом Кравченком, який відзначав, що «порівняно із Західною Європою, російське місто було політично та економічно безсилим. Це тією самою мірою стосується й українського міста» [8, с. 21].

До того ж царизм далеко не завжди задовольняла діяльність представників дворянства у структурах місцевого самоврядування Катеринославщини, наявність серед них прихильників ліберальних поглядів. Наприклад, жандармів регіону не на жарт турбував той факт, що член земської управи, дворянин В. М. Радаков на засіданні земських зборів Слово'яносербського повіту в 1895 р. виступив з промовою, в якій наголосив, що «недостатнє наділення селян землею було великою помилкою реформи 19 лютого 1861 р.». За даними поліції, «своїм вкрай лівим спрямуванням» ви-

різнявся міський голова Луганська у 1902–1908 рр., спадковий почесний громадянин та член кадетської партії С. К. Лутовинов [3, оп. 2, спр. 3044, арк. 12]. Тож, коли останнього знов було обрано міським головою Луганська, Катеринославський губернатор В. В. Якунін не затвердив його на цій посаді і т. ін.

З іншого боку, зважимо на те, що до 1905 р. земства та думи залишалися єдиними публічними осередками громадської активності в державі й регіоні. Як наголошували сучасники, саме «земства перетворили кріпосну Росію на більш або менш культурну країну» [11, с. 103]. Врешті-решт, не зважаючи на всю їх суперечливість та неоднозначність, земська та міська контрреформи 1890-х рр. все ж несли в собі ідею часткової децентралізації управління на місцевому рівні шляхом створення колегіальних органів, а отже, так або інакше, мали певне значення, сприяючи поступовому формуванню в українських землях елементів громадянського суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Вєсь Екатеринослав: справочная книга / изд. Л.И. Сатановского. 1913 год. – Екатеринослав, 1913.
2. Двуреченська О. С. Органи місцевого самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 313.
4. Днепропетровску 200 лет. 1776–1976: сб. докум. и матер. – К., 1976.
5. Дніпропетровськ. Віхи історії. – Д., 2001.
6. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський / упоряд. В. С. Шандра та ін. – К., 1995. – Т. 2.
7. Кочергін І. О. Соціальна трансформація катеринославського дворянства (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / І. О. Кочергін. – Д., 2015.
8. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст.; пер. з англ. / Б. Кравченко. – К., 1997.
9. Кропоткин П. Записки революционера; пер. с англ. Діонео / П. Кропоткін. – П.; М., 1920.
10. Лазебник В. І. Катеринослав модернізаційної епохи (1890–1914 рр.) // Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006. – С.212–259.
11. Народное хозяйство. – СПб., 1901. – Кн. I.
12. Там же. – СПб., 1902. – Кн. I.
13. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания 47-й очередной 1912 года сессии. – Екатеринослав, 1913.
14. Приднепровье. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год. – Екатеринослав, 1914.

15. Российский государственный исторический архив в г. Санкт-Петербург (далее – РГИА). – Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1890 год. – Екатеринослав, 1891.
16. РГИА. – Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1893 год. – Екатеринослав, 1894.
17. РГИА. – Всеподданнейший отчет Екатеринославского губернатора за 1896 год. – Екатеринослав, 1897.
18. Сведения об истории развития г. Екатеринослава / сост. Н. А. Набиркин. – Екатеринослав, 1910.
19. Торгово-промышленный Юг. – Одесса, 1913. – 1 сент.
20. Шрейдер Г. Из практики городского управления / Г. Шрейдер // Народное хозяйство. – 1900. – Кн. IV. – С. 122–140.
21. Шрейдер Г. К пересмотру городского положения / Г. Шрейдер // Народное хозяйство. – 1901. – Кн. IX. – С. 113–149; Кн. X. – С. 122–145.

Надійшла до редколегії: 24.04.2017

УДК 332:338:72:94(477.63) «1887-1917»

О. О. Шовкопляс

Музей історії м. Кам'янське

ФОРМУВАННЯ ІНФРАСТРУКТУРИ с. КАМ'ЯНСЬКЕ НАПЕРЕДОДНІ НАДАННЯ ЙОМУ СТАТУСУ МІСТА. 1887-1917 рр.

Висвітлено процес формування міської інфраструктури Кам'янського в контексті процесу індустріалізації та модернізації наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Інфраструктура, Кам'янське, модернізація, виробнича та соціальна сфери інфраструктури.

А. А. Шовкопляс

Музей истории г. Каменского

**ФОРМИРОВАНИЕ ИНФРАСТРУКТУРЫ
г. КАМЕНСКОГО НАКАНУНЕ ПОЛУЧЕНИЯ
ИМ СТАТУСА ГОРОДА. 1887-1917 pp.**

Освещен процесс формирования городской инфраструктуры Каменского в контексте процесса индустриализации и модернизации в конце XIX – начале XX в.

Ключевые слова: инфраструктура, Каменское, модернизация, производственная и социальная сферы инфраструктуры.

О. О. Shovkoplyas

The Museum of history, Kam'yanske

**FORMATION OF KAMENSKIY'S URBAN
INFRASTRUCTURE ON THE EVE OF GETTING
THEM THE STATUS OF A CITY. 1887-1917 pp.**

Highlighted the process of the formation of Kamenskiy's urban infrastructure in the context of the process of industrialization and modernization in the late XIX - early XX centuries.

In 1860-s years in Russian empire were the reforms which have contributed to industrial development in the country. The construction of a Katerininska railroads led to building a new industrial object in a Pridniprova region. Location of the Kamyanske near the newly built railway, which combined the Krivoy Rog iron and Donetsk coal pools, was the result of construction steel plant in the village, which gave impetus to the development of Kamenske.

With the growing number of residents who came to work on the Dnieper plant, significant changes came the development of rural infrastructure, because a newcomer population, which was different on the social and ethnic composition, has needs a better services.

From three decades since 1887, when the Dnieper plant was started building and to the 1917 default Kamyanske village become on the city with infrastructure which developed, but could not provide all the city needs on industrial and social sphere.

Key words: infrastructure, Kamenske, modernization, production and social infrastructure.

В умовах сучасного розвитку інфраструктури міста Кам'янського неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів урбанізації, наслідком яких стало надання Кам'янському статусу міста. Аналіз наукової та краєзнавчої літератури, пов'язаної із вивченням формування міської інфраструктури Кам'янського кін. XIX – поч. XX ст. свідчить, що ця тема в основному досліджувалася у контексті загальної історії краю, як наприклад у працях В. М. Константинової, І. М. Салія, Д. М. Чорного [8; 18; 25]. Краєзнавчими дослідження стосовно історії Кам'янського цього періоду є наукові праці Н. М. Буланової, М. М. Сабова, М. П. Чабана [1 – 3, 16, 17, 24].

Метою даної статті є висвітлення процесу формування міської інфраструктури Кам'янського в контексті процесу індустріалізації та модернізації наприкінці XIX – на початку XX ст.

Історія формування міської інфраструктури Кам'янського тісно пов'язана з індустріалізацією краю. Поразка у Кримській війні 1853-1856 рр. змусила керівництво Російської імперії до модернізації країни. В цей час у державі було проведено низку соціально-економічних реформ, спрямованих на руйнацію традиційного суспільства та перехід до індустріального. Уряд Російської імперії взяв курс на форсований розвиток важкої промисловості, для чого державі необхідна була розгалужена мережа залізниць [16, с. 35].

У 1884 р. для з'єднання Криворізького залізорудного та Донецького Кам'яновугільного басейну було збудовано Катерининську залізницю, яка проходила в безпосередній близькості до с. Кам'янське. Одночасно із основною лінією було збудовано і відкрито для експлуатації вузлову станцію залізниці – Запоріжжя, від якої починалася Кам'янська вітка, що вела до збудованого в селі шпалопросочувального заводу [2, с. 101]. Наявність у Кам'янському залізничного сполучення стала одним із факторів початку будівництва тут у 1887 р. металургійного заводу, який сприяв подальшому розвитку села.

До цього часу Кам'янське являло собою типове Придніпровське село, де нараховувалося 479 дворів та 2901 мешканець [4, с. 21]. Більшість населення було зайнято у сільському господарстві. Із будівництвом Дніпровського заводу та введенням його в експлуатацію кількість мешканців цього поселення постійно збільшувалася. Так, за переписом населення 1897 р. тут вже нараховувалося 16 878 чол., а станом на 1913 р. – 40 407 осіб

[20, с. 3]. Разом із зростанням кількості мешканців значної зміни набував розвиток інфраструктури села, обумовлений потребами обслуговування новоприбулого населення, різним за соціальним та національним складом.

Виходячи із самого поняття «інфраструктура», в даній науковій розвідці висвітлюється такі функціональні сфери інфраструктури поселення, як виробнича, куди відносять будівництво, промисловість, транспорт, зв'язок, торгівлю, та соціальна сфера, до якої входить охорона здоров'я, освіта, культура та інші складові.

Перш за все у Кам'янському наприкінці XIX ст. отримала широкий розвиток виробнича інфраструктура. Збільшення чисельного складу населення привело до необхідності в короткі терміни вирішувати житлову проблему.

У 1887 р. представники Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства викупили у Кам'янської сільської громади 174 десятини землі, а в 1898 р. ще 101 десятину для будівництва Дніпровського заводу. Ще 21 десятина в 1887 р. була взята в оренду на 99 років для будівництва житлових районів для робітників та службовців заводу [19, с. 5].

Поруч з традиційним українським селом Кам'янським було зведено заводське селище, яке поділялося на дві частини. Це житловий район для адміністративного та інженерного складу заводу – Верхня колонія.

Територіально колонія на сході межувала з Дніпровським заводом. На північному сході від головної контори простягалася рівнина із заводськими корпусами, що тягнулися вздовж Дніпра, примикаючи з одного боку до Нижньої колонії, з іншої – до нижнього с. Кам'янського. З північно-західного напрямку Верхня колонія закінчувалась крутим урвищем до залізничної колії [9, с. 16]. На Верхній колонії було збудовано 32 будинки розмішених на кількох вулицях: 10 одноповерхових дерев'яних, обкладених цеглою 15 одноповерхових і 6 двоповерхових цегляних [10, с. 1].

Одноповерхові будинки будувались для однієї сім'ї, в двоповерхових жили 4-6 і 8 сімей. Один великий двоповерховий будинок призначався для неодружених службовців заводу, інший – для приїжджих гостей заводу. Будинки мали 3-4-5 і 7 кімнат з кухнями [10, с. 2]. В інфраструктурному плані Верхня колонія мала переваги над іншими житловими районами. Адже електрика, водогін та каналізація були підведені до кожної квартири.

Вулиці Верхньої колонії були озеленені та освітлені [15, с. 135].

Нижня колонія, де оселилися кваліфіковані робітники, майстри, службовці Дніпровського заводу значно поступалася Верхній в питанні забезпечення житлово-комунальними благами. Житловий район простягався понад берегом Дніпра на рівнині, розташований на 100 м. нижче Верхньої колонії. Вулиці назв не мали, будівлі розрізнялися лише за номерами [9, с. 19]. На Нижній колонії було збудовано 129 будинків. Із них – 66 дерев'яних, 19 дерев'яних, обкладених цеглою, 44 – кам'яних. Усі вони – одноповерхові, розраховані на дві квартири з 1-2 кімнатами, передпокою, кухнею і коморою. Були також будинки казарменого типу, два з них склалися з 4 квартир [10, с. 2]. Вулиці Нижньої колонії вирізнялися озелененням й електрифікованістю. Сюди підвели водогін, але крани та гідранти встановлювалися лише на вулицях та у садах [15, с. 135].

Переважна частина корінних мешканців Кам'янського жила у старій частині села – вниз від вул. Новобазарної (сучасного пр. Свободи) до вул. 1-ї Садової (нині територія заводу.) – це нагірна частина. Далі простягалася нижня частина, що доходила до р. Кривець. Центральною вулицею села була Церковна (нині територія заводу).

Інфраструктурні зрушення, що відбулися в Кам'янському в період індустріалізації, практично не мали жодного впливу на стару частину Кам'янського. Тут як і раніше переважали глинобитні будинки. Селянам Кам'янського неодноразово пропонували побудувати мостову, щоб уникнути постійних підтоплень будинків та городів. Для цього повітове земство мало намір виділити 85 000 крб. Але селяни, побоюючись втратити господарську землю, відмовлялися від будь-яких цивілізаційних благ на своїй території. Після одного із обходів села пристав Кам'янської поліції Т. В. Проценко в доповідній записці зазначав: «У брудних болотах ви можете побачити все, що завгодно» [13, с 3], а при обході нагірної частини ним же було виявлено, що весь кінець 2-ї Дачної вулиці (Москворецької) до полотна залізниці залитий екскрементами [11, с.3].

Упродовж 1910-1920 рр. у Кам'янському тривало зведення нового житлового району, який забудовувався, керуючись загальним проектом, та мав назву «Нові плани», на відміну від реалізованих вже на той час проектів будівництва Верхньої та Нижньої колоній. Забудову здійснюва-

ли приїзді різночинці та робітники Дніпровського заводу.

Із будівництвом Нових планів центральним став Гімназичний проспект. Вулиці Кладбищенська (пр. Шевченка) та Широка слугували природнім кордоном, що відділяв промислову частину від сільської, за якою до ст. Запоріжжя простягався пустирь. Новий житловий район фактично з'єднав Заводське селище із Кам'янським.

Зростання кількості працівників на заводі зумовив заселення раніше покинутої частини Кам'янського – Пісків. На межі XIX–XX ст. цей робітничий район межував із Нижньою колонією, на заході – з с. Романкове. Нині це вулиці Володимира Жугана, Портова та ін. [9, с. 22]. Піски переважно були забудовані мазанками, халупами та землянками. Тут також знаходилися будинки барачно-казарменого типу із жакливими санітарними умовами.

В сільській частині та на Нових планах і Пісках освітлення вулиць, електрифікація, каналізація та тверде покриття доріг було відсутнє. Зрушення в будівельній сфері Кам'янського, хоч і були досить помітні, але все ж велика кількість новоприбулих на завод робітників, а разом з ними і представників інших професій та занять, поглиблювали житлову кризу в промисловій та сільській частинах Кам'янського, що виражалося у високій дорожнечі на нерухомість.

З розбудовою заводу, збільшенням кількості населення та економічним піднесенням Кам'янського помітної зміни зазнала виробнича сфера. Окрім вже згаданого Дніпровського заводу, в селі в кінці XIX ст. діяли два цегельні заводи, один пивний завод, чотири заводи селгтерських та мінеральних вод [20, с. 3]. Широкого розвитку набула торгівельна сфера та сфера послуг. Станом на 1913 р. в селі діяло: три млини, одна маслوبيйна, сім слюсарних майстерень, п'ять бондарних майстерень, п'ять майстерень по ремонту колес, шість ковбасних, три кондитерські, 10 булочних, сім хлібних амбарів, вісім складів борошна, чотири пивних та один газовий склади [20, с. 4].

Важливою складовою виробничої інфраструктури став розвиток транспорту та налагодження комунікацій із іншими населеними пунктами. Окрім вже згаданих залізничних станцій «Запоріжжя» та «Тригузна», в Кам'янському наприкінці XIX ст. діяла пароплавна пристань. Розклад пароплавної пристані свідчить про те, що пасажирськими та вантажними перевезеннями, Кам'янське було з'єднано з Ки-

евом, Катеринославом та Верхньодніпровськом [22, с. 8].

При Дніпровському заводі для зручності сполучення зі станцією «Запоріжжя» було засновано вісім кінних екіпажів. Діав кінний транспорт і в межах села. Так поїздка в межах Кам'янського в один кінець у гарну погоду коштувала – 25 коп., у погану погоду – 60 коп. [22, с. 11].

П'ятого листопада 1889 р. поблизу прохідної № 1 заводу було відкрито першу в Кам'янському поштову контору, яка отримала офіційну назву «Запоріжжя-Кам'янське». В наступні роки до поштової контори додалась телеграфно-телефонна станція, яка з'єднала Кам'янське з губернським центром та навколишніми селами. В 1901 р. по пр. Гімназичному був облаштований ручний телефонний комутатор на 100 номерів. Від Кам'янського до Катеринослава було збудовано повітряну стовбову телефонну лінію [17, с. 4].

З появою в селі представників різних професій та занять, відбулися зміни, що привели до розвитку соціальної інфраструктури населеного пункту. Так, зрушення почали відбуватися у сфері охорони здоров'я. У 1889 р. коштом Дніпровського заводу в Кам'янському було відкрито заводську лікарню. Першочергово вона була розрахована на 60 ліжок [15, с. 135], а в 1904 р. в лікарні нараховувалося 75 ліжок (з них 25 – інфекційне відділення) (рос.) [7, с. 7].

У 1911 р. перед земськими зборами повітової земської медичної Ради було порушено питання про будівництво в Кам'янському земської лікарні. Причинами цього були такі: факт економічного тяжіння оточуючих сіл до Кам'янського як до центру, зміни соціального складу населеного пункту, деякі прошарки якого вимагали більш сучасної медичної допомоги та найголовніше – збільшення кількості населення, потреби в лікуванні якого заводська лікарня та діючі в Кам'янському приватні лікарі не могли забезпечити. То ж своїм рішенням від 1911 р. медична Рада постановила наступне: «Основываясь на таких фактах, как количество коренного населения, доходящего до 28 тысяч, большего количества разночинцев, могущего повысить эту цифру до 40 тысяч, имея в виду лечение семейств рабочих, отход к Каменскому соседних сел...ходатайствовать о постройке в Каменском больницы усиленного типа, а именно на 25 коек» [21, с. 90]. Земська лікарня була введена в експлуатацію лише у 1915 р. Поштовхом до цього стала складна епідеміологічна

ситуація, викликана хвилею біженців за умов Першої світової війни.

Важливим зрушенням в соціальній інфраструктурі Кам'янського в зазначений період був розвиток освіти. Якщо в 1880-х рр. тут працювала церковно-парафіяльна школа, до якої щороку приймали 20-25 дітей [5, с. 224], то в 1893 р. в Кам'янському було відкрито заводське училище з 6-річним курсом навчання, де діти робітників отримували безкоштовну освіту. В 1907 р. в Кам'янському відкрили приватну жіночу та чоловічу гімназії [5, с. 224]. Діяло також сільське училище [22, с. 9].

Станом на 1913 р. в Кам'янському було відкрито притулки для дітей при католицькому костьолі та православної церкві [20, с. 3]. Згодом при притулках для сиріт почали діяти дві початкові школи [2, с. 135]. Всього ж на початку ХХ ст. в Кам'янському було відкрито десять початкових шкіл [20, с. 3].

Процес перетворення села Кам'янське на справжнє місто характеризувався й формуванням культурної складової соціальної інфраструктури, характерної для міського устрою.

Для задоволення культурних потреб, передусім службовців Дніпровського заводу та різночинців, в 1899 р. в Кам'янському було збудовано Інженерний клуб. У ньому проходили вистави, концерти, зібрання місцевої інтелігенції.

На рік пізніше у 1900 р., в Кам'янському відкрили Народну аудиторію з бібліотекою. Тут також проходили вистави, концерти, лекції, зібрання. Відвідати Народну аудиторію міг кожен бажаючий. При Народній аудиторії знаходився парк для прогулянок. Провести дозвілля можна було й на Дніпровській набережній.

У 1897 р. збудовано літній яхт-клуб, на базі якого проходили спортивні змагання передусім з веслування, французької боротьби та футболу. А в 1899 р. на Верхній колонії було збудовано зимовий яхт-клуб, де проводилися бали, грали в більярд, розташовувалися бібліотека та читальня [21, с. 62].

Станом на 1913 р. в селі існувало три кінотеатри: «Апполо», «Модерн» та «Художній театр». Кінематограф став способом проведення дозвілля для робітників заводу та членів їх родин. Репертуар кам'янських кінотеатрів початку ХХ ст., змінювався кожні два тижні. В зазначений період в Кам'янському діяло три друкарні: М. Бакуна, Бр. Шустерових та С. Т. Мороза [22, с. 10].

Зміна етнічного складу населення Кам'янського визначи-

ла появу тут релігійних закладів різних конфесій. На початку XX ст. в Кам'янському продовжувала діяти Різдво-Богородична церква, збудована в середині XVIII ст., а в 1787 р. перенесена з Пісків у верхню частину с. Кам'янського. Вулиця, на якій розташовувалася церква, пізніше отримала назву Церковною (нині територія заводу) [1, с. 29]. Наприкінці XIX ст. коштом Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства збудували Свято-Миколаївську заводську церкву та римо-католицький костіол Святого Миколая. Коштом єврейської громади наприкінці XIX ст. в Кам'янському відкрили першу синагогу, а в 1913 р. – нову синагогу на Нових планах [6, с. 30, 31]. Діяли Євангелічно-Лютеранський дім та церква старовірів [3, с. 6].

Таким чином, розвиток та постійне зростання виробничої та соціальної інфраструктури Кам'янського наприкінці XIX – на початку XX ст. свідчить про те, що перебуваючи в статусі села, населений пункт мав усі ознаки міського поселення. На це вказує планова забудова, наявність великих промислових та малих комерційних підприємств, зміна соціального складу населеного пункту, де найбільшу частку становили селяни та пролетарі, але вагому роль відігравали й різночинці.

Саме різночинці, зацікавлені у звільненні від земельного податку та можливості купувати землю під свої будинки, а не орендувати її, ще у 1908 р. ініціювали питання про надання Кам'янському статусу міста. Однак противниками цього виступила адміністрація Дніпровського заводу та селяни Кам'янського. Перші не бажали витрачати свої доходи на податки в казну майбутнього міста, а другі мали побоювання стосовно втрати орної землі та пасовиськ після отримання Кам'янським нового статусу [2, с. 154].

До того ж, у Російській імперії існувало досить складне законодавство щодо надання поселенням статусу міст, у відповідності з яким дістати міський статус було доволі непросто. Наприклад, міські поселення, що виникли навколо великих промислових об'єктів, зокрема Юзівка (29 тис. мешканців), Нікополь (19,4 тис. мешканців), Кривий Ріг (17 тис. мешканців), Горлівка (10,4 тис. мешканців) та інші промислові центри, на кінець XIX – початок XX ст. не вважалися містами. А перепис населення, проведений в Російській імперії у 1897 р., зафіксував в Катеринославській губернії наявність всього дев'яти міст [26, с. 133].

Лише зі зміною влади в Росії після Лютневої революції, рішенням Тимчасового уряду 3 червня 1917 р. Кам'янському було надано статус міста з позначенням у списку під № 7 і назвою «город Каменский» [23, с. 1].

Таким чином, за три десятиліття, починаючи із 1887 р. Кам'янське перетворилося із типового придніпровського села на місто із інфраструктурою, що розвивалася, але на той час ще не могла забезпечити всіх потреб населеного пункту у виробничій та соціальній сфері.

Бібліографічні посилання

1. Буланова Н. М. Земні сили ети віри. Історія церков Кам'янського (Дніпродзержинська): історичний нарис / Н. М. Буланова. – Д., 2000.
2. Буланова Н. М. Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2009.
3. Буланова Н. Н. Староверы в Каменском / Н. Н. Буланова // Ведомости. – 2002. – 8 мая.
4. Волости и важнейшие селения Европейской России: по данным обследования, произведенного статистическими учреждениями Министерства внутренних дел. Вып. 8 / сост. Г. Г. Ершов: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: elib.shpl.ru.
5. Історія міст і сіл Української РСР: у 26 т. Дніпропетровська область / [гол. ред. П. Т. Тронько та ін.]. – К., 1969.
6. История евреев Каменского-Днепродзержинска. – Днепродзержинск, 2008.
7. Историко-экономический очерк Днепродзержинска / [ред. кол.: А. С. Фомкин, В. Э. Малюк, К. Н. Гибало]. – Д., 1967.
8. Константинова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 рр.) / В. М. Константинова. – Запоріжжя, 2010.
9. Кам'янське та його околиці середини XVIII – початку XX ст.: топонімічний словник / [авт.-упоряд. Н. М. Буланова (к.і.н., ред.-упоряд.), О. М. Самойленко, Л. А. Кравцова]. – Д., 2010.
10. Описание Днепровского завода Южно-Русского Днепровского металлургического общества. – Варшава, 1908.
11. Отклики жизни. – 1913 г. – № 308.
12. Там само. – 1913 г. – № 313.
13. Там само. – 1913 г. – № 332.
14. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Екатеринославская губерния. [гл. ред. Н. А. Тройницкий]. – 1904 г. – СПб. – Вып XIII.
15. По Екатерининской железной дороге. Вып. I. Издание Управления Екатерининской железной дороги. – Екатеринослав, 1903 г.

16. Сабов М. М. Особливості формування робітничого поселення на території с. Кам'янське в період індустріалізації Наддніпров'я наприкінці XIX – на початку XX ст. / М. М. Сабов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження, зб. наук. пр. – Д., 2012. – Вип. 10.
17. Сабов М. М. 250 лет из жизни славного города Днепродзержинска. 1900–1910 гг. / М. М. Сабов, Н. П. Сердюк // Знамя Дзержинки. – 2000. – 8 март.
18. Салій І. М. Урбанізація в Україні: соціальний та управлінський аспекти / І. М. Салій. – К., 2005.
19. Самойленко О. М. Про Кам'янське з старих газет / О. М. Самойленко // Відомості. – 1997. – 19 черв.
20. Село Каменское: выписка из журнала Екатеринославского Губернского по земским и городским делам от 1-го ноября 1913 г. // Музей історії Кам'янського (далі МІК). – Документи. – КВ – 1003.
21. Слоневський О. Ю. Ігнатій Ясюкович. Ім'я в історії / О. Ю. Слоневський – Д., 2009.
22. Список домовладельцев села Каменского Екатеренославского уезда и служащих завода Днепровского металлургического общества, занимающих заводские квартиры / [составлена приставом с. Каменского В. Л. Клунниковым в 1909 г.]. – Каменское, 1910. // МІК. – Документи. – КВ – 118.
23. Список поселений, обращаемых в города, с введением в них Городового положения [машинопись, копия]. – Петроград, 1917 г. // МІК. – Документи. – КВ – 1875.
24. Чабан М. П. Мандрівки старим Кам'янським: Док. вид./ М. П. Чабан. – Д., 2004.
25. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кін. XIX – поч. XX ст.) / Д. М. Чорний – Харків, 2007.
26. Шляхов О. Б. Особливості урбанізаційних процесів в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Шляхов // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Д., 2010. – Вип. 8.

Надійшла до редколегії: 12.08.2017

УДК 94 (477.63) (=163.2)

О. М. Каковкіна

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

І. О. Стеблина

*Комунальний заклад культури «Міський історико-краєзнавчий музей»
Криворізької міської ради*

БОЛГАРИ КРИВОРІЖЖЯ: МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ БОЛГАР

У статті розглядається історія болгарського населення Криворіжжя – міста Кривий Ріг та прилеглих територій Широківського району. Охарактеризовані окремі факти цієї історії, визначені основні проблеми у дослідженні: умови та час появи болгар, місця поселень болгар-городників, життя болгар на різних етапах історії регіону.

Ключові слова: болгар, Криворіжжя, Кривий Ріг, Широке, городництво, поселення.

О. Н. Каковкина

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

И. А. Стеблина

Коммунальное предприятие культуры «Городской историко-краеведческий музей Криворожского городского совета»

БОЛГАРЫ КРИВОРОЖЬЯ: МАЛОИЗВЕСТНАЯ СТРА- НИЦА ИСТОРИИ КРИВОРОЖСКИХ БОЛГАР

В статье рассматривается история болгарского населения Криворожья – города Кривой Рог и прилегающих территорий Широковского района. Охарактеризованы отдельные факты этой истории, определены основные проблемы в исследовании: условия и время появления болгар, места поселений болгар-огородников, жизнь болгар на разных этапах истории региона.

Ключевые слова: болгары, Криворожье, Кривой Рог, Широкое, огородничество, поселение.

O. N. Kakovkina

Oles Honchar Dniprovsky National University

I. O. Steblyna

*Municipal enterprise of culture «The City local history Museum
of Kryvyi Rih city Council»*

**BULGARIAN OF KRIVOROZHIA:
A LITTLE-KNOWN PAGE OF THE HISTORY OF
UKRAINIAN BULGARIANS**

The article considers the history of the Bulgarian population of Krivorozhia – Krivoy Rog city and adjacent territories of Shirokovskiy district of Dnepropetrovsk region. The relevance of the research problem lies in the fact that the history of the Bulgarians is poorly studied. The purpose of the article is to generalize the existing material on the issue, to characterize certain facts of the Bulgarian history of the region and to determine the main problems for research. For the research the published sources were used, as well as materials of Krivoy Rog Regional Museum.

As a result of the study, the main places of the Bulgarians' settlement in the region were identified, mainly located along the Ingulets and Saksagan rivers (in the area of its confluence into Ingulets river), which was explained by the need to develop horticulture as the main direction of their economic activity. Preliminary conclusions about the beginning of Bulgarians' life in the region since the late 19th – early 20th centuries have been drawn. The history of the Bulgarians is represented by separate fragments, where the most informative is period until the 1920–1930s. The most distinctly names of the Krivoy Rog Bulgarians are represented in the materials regarding the repressions of the second half of the 1930s.

Key words: Bulgarians, Krivoy Rog, Shirokoe, region, horticulture, settlement.

Однією з малодосліджених є тема життя та діяльності болгар на Криворіжжі з часу їх появи й до сьогодення. Цю тему можливо розглядати у кількох вимірах – регіональної, локальної, етнічної історії, історії міста. Складовою історії регіону є історія громад національних меншин: єврейської, російської, німецької, польської, вірменської тощо. Та найменш відомими у сенсі участі у розвитку міста та регіону, їх сучасного етнічного обличчя є болгар. Проблема дослідження болгар Криворіжжя полягає у тому, що вони практично не вписані як в історію регіону, так і болгар України, за-

лишаючись маловідомою сторінкою. Найголовніша причина цієї маловідомості – певна окремішність цього болгарського осередку, його віддаленість від регіонів компактного проживання болгар, а також нечисленність, що, разом з іншими чинниками, призвело до його розчинення в регіоні. Однією з причин маловивченості криворізьких болгар є також обмеженість місцевих джерел – архів міста пропав під час евакуації у серпні 1941 р.

На сьогодні наявна значна кількість розвідок, які висвітлюють окремі аспекти, періоди розвитку болгарської спільноти в Україні, насичених великим фактичним матеріалом, ґрунтовними дослідженнями історії, культурного життя, фольклору, мови – П. Соханя, М. Дихана, М. Червенкова, В. Мільчева, О. Пригаріна, А. Ганчева, С. Пачева, Ф. Степанова, С. Петкова, І. Носкової, М. Станчева, А. Кіссе, В. Міткова, Е. Стоянової та багатьох інших. Прикладом постійного зацікавлення темою можна назвати дисертаційне дослідження Ю. Грищенко «Болгарська етнічна меншина радянської України у 1920–1930-х рр.: соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя, захищеного у 2016 р. [5].

Отже, історія болгарського населення Криворіжжя не стала дотепер предметом окремого дослідження. Перші відомості щодо болгар з'являються у регіональній пресі протягом 1990-х – на початку 2000-х рр. у статтях краєзнавця В. Ганенкова [3; 4] та наукового співробітника Криворізького історико-краєзнавчого музею Л. Шаповалової [32; 33]. В. Ганенков та Л. Бай включили нарис про болгар, що мешкали у Широківщині, у загальну історію краю [2]. На початку 2000-х рр. виходить певним чином унікальне видання як приклад презентації регіональної історії – двотомна «Енциклопедія Криворіжжя» за редакцією журналіста і краєзнавця В. П. Бухтіярова, яка містить короткі біографічні відомості про болгар А. Д. Влахова та Г. І. Какарадова, але з деякими неточностями [7; 8]. У 2007 та 2009 рр. вийшла «Історична енциклопедія Криворіжжя», де болгарські сюжети представлені у кількох статтях [9; 10]. Один з упорядників цього видання дослідник, музейник О. Мельник у виданні «Населені

місця Криворіжжя (1750–1925)» згадує про болгарські городи у с. Бажановому [13]. У 2016 р. ним у співавторстві з Р. Терещенком була опублікована праця «Репресоване Криворіжжя (1919–1936)», де міститься інформація про репресованих болгар міста та регіону [14].

Мета цієї розвідки – узагальнити наявний джерельний та історіографічний матеріал про болгар Криворіжжя та охарактеризувати окремі факти болгарської історії регіону, з'ясувати головні проблеми у її дослідженні.

У дослідженні використані матеріали з фондів музею, опрацьовані І. О. Стеблиною, присвячені в основному постатям репресованих у 1930-х рр. болгарам – Г. І. Какардову та А. Д. Влахову, які дозволяють уточнити деякі відомості стосовно їх біографії та реконструювати життя болгар Криворіжжя [1; 11; 12]. Матеріали про батька і сина Влахових представлені у постійній експозиції музею, присвяченій репресіям 1930-х рр. У фондах музею зберігаються також вісім чорно-білих світлин, що датуються початком ХХ ст., а також дві світлини А. Д. Влахова 1950-х та 1980-х рр. Майже усі фото опубліковані у вказаних нарисах та працях. Світлина роботи Е. К. Фукса із зображенням болгар поряд із водяним колесом на р. Саксагань вміщена у «Криворізькому альбомі» І. Рукавіцина [18]. Використані також спогади мешканців Кривого Рогу, краєзнавців, записані І. Стеблиною, що зберігаються в особовому архіві дослідниці, що дозволило уточнити, доповнити інші джерела [21–24; 26].

Сьогодні відсутнє офіційно зареєстроване товариство, яке б об'єднувало громаду міста чи регіону, що певним чином гальмує дослідження її історії. У фондах Криворізького музею зберігається запис про традиції народження дитини у болгарській родині, складений зі слів М. І. Васиної (Кованжі), яка відзначена як керівник національно-культурного товариства болгарської громади. Та її діяльність на сьогодні не відома. За переписом 2001 р. у Дніпропетровській області мешкало 2 269 болгар [16, с. 129], з яких 614 – у Кривому Розі [15, с. 4]. Не усі сучасні мешканці Кривого Рогу та околиць пов'язані з поселеннями кінця ХІХ – початку ХХ ст., певна

їх кількість з'явилася у місті у другій половині XX ст., зважаючи на значні міграційні процеси попередніх десятиліть. Наприклад, родина Сергія Танасова переїхала до Кривого Рогу з Вільшанки Кіровоградської області з метою знайти роботу на будівництві великих промислових об'єктів міста [25]. У зв'язку із цим дослідницький пошук може сприяти не тільки розвитку історіописання краю, а й консолідації громади міста та регіону.

Відзначимо, що найчисленніша у світі болгарська діаспора мешкає саме в Україні – 204,6 тис. осіб за переписом 2001 р. [16, с.14] На сьогодні найбільша болгарська громада мешкає в Одеській області – майже 151 тис. осіб, та Запорізькій області – майже 28 тис., у Кіровоградській області - понад 2200 болгар. 74 % болгар мешкають у районах компактного проживання, інші 26 % – розпорошені по регіонах України.

Географічні межі використаного поняття «Болгари Криворіжжя» охоплюють сучасні кордони міста Кривий Ріг та прилеглі території Широківського району Дніпропетровської області, які можливо розглядати як окремий регіон. Його об'єднувальною ланкою є Інгулець та Саксагань у районі її впадіння в Інгулець, уздовж яких оселялися болгари задля налагодження поливу овочів на городах. Місця, де мешкали болгари, були поглинуті з часом містом, а територія широківських болгар була прилеглою до території поселення болгар в околицях Кривого Рогу. Наявні дані вказують кілька місць, де мешкали болгари: села Гданцівка, Чорногорка, Бажанове, які протягом 1930-х–1960-х рр. ставали складовою міста, а також поселення по лівому берегу р. Інгулець, район села Латівка, селища міського типу Широке, інших сіл, що є територією Широківського району.

На кінець XIX ст., коли ймовірно з'являються болгари в околицях Кривого Рогу, у Російській імперії мешкала значна болгарська громада. Українські землі стали притулком для болгар, починаючи з кінця XIV – на початку XV ст. внаслідок турецького завоювання, та історія формування значної болгарської спільноти пов'язана з подіями кінця XVIII – початку XIX ст., коли внаслідок російсько-турецьких воєн та відпо-

відної політики Російської держави відбувалося масове переселення болгар, що мало кілька етапів і хвиль. Зрештою, на середину 1860-х рр. сформувалися три райони компактного заселення болгар – Бессарабія, Приазов'я та Крим, а також ряд розкиданих колоній в Херсонській губернії: під Одесою, Миколаєвом, Тирасполем.

У 1871 р. було введено Правила громадського та поземельного устрою і управління поселенців, які ліквідували особливе колоністське управління і змінили соціальне становище болгарського населення півдня Російської імперії. Відтепер воно підпорядковувалося місцевим органам влади – губернським, повітовим, волосним, общинним. В юридичному відношенні болгари прирівнювалися до решти сільського населення в Російській імперії.

У 1860 р. Кривий Ріг отримує статус містечка у складі Олександрійського повіту Херсонської губернії, на території якої вже мешкала кілька десятиліть болгарська громада. Болгари компактно мешкали в Одеському та Тираспольському повітах. В Олександрійському повіті, одному з найбільш віддалених від центрів болгарського життя, підданих Болгарії не зафіксовано, а тих, хто визнавав рідною мовою болгарську – 6 осіб, 4 з яких мешкали за межами Олександрії [17, с. 90–91], можливо і в районі Кривого Рогу. До 1919 р. Широке входило до складу Херсонського повіту і було центром Широківської волості. У Херсонському повіті за даними перепису 1897 р. мешкало 3 тис. 575 осіб, що рідною визнавали болгарську мову [17, с. 90–91]. Відзначимо, що у повіті існувало значне болгарське населення (у межах сучасного Вільшанського району Кіровоградської області), що утворилося внаслідок першого масового переселення до Російської держави 400 родин з болгарського села Алфатар Сілістрінського округу у 1774 р., що дозволяє говорити про проживання тут більшості болгар повіту на час перепису.

У квітні 1919 р. Широківська волость була підпорядкована Криворізькому повіту, який увійшов до складу Катеринославської губернії. З того ж 1919 р. Кривий Ріг – повітове місто у складі Катеринославської губернії. За даними пере-

пису 1923 р. у місті проживало болгар 7 чоловіків та 4 жінки [29, с. 46]. За Всесоюзним переписом 17–30 грудня 1926 р. у Криворізькому районі налічувалось 14 господарств, болгар обох статей 71 особа, в Широківському – сім господарств, 34 особи [27, с. 8]. При цьому болгари Криворізького району визнавали рідною болгарську мову. «Розмиванню» болгарської громади сприяли змішані шлюби: наприклад, у першому півріччі 1925 р., за даними статистики, були зареєстровані шлюби двох болгар з українками, одного з росіяною [28, с. 6]. Зауважимо, що за даними перепису 1926 р. в окремих районах Криворізької округи існували болгарські господарства: в Апостолівському – 2 (8 осіб), Нікопольському – 8 (36 осіб) [27, с. 8].

Наявність традиційних відомих шляхів міграції болгар у межах губернії, держави, сприяла поширенню дисперсних груп. Як свідчать відомості про репресованих болгар та окремі респонденти, на Криворіжжя болгари приїздили саме з Болгарії, а не із заснованих раніше колоній, сел. Та як саме пролягав їх шлях, сьогодні сказати складно. Тільки в одному випадку мова йде про приїзд майбутнього городника з Болгарії до болгарського села на Миколаївщині, звідки відбулося його переселення на Криворіжжя [3, с. 2].

Отже, щодо появи болгарських родин городників у регіоні, точні дані відсутні, та перші згадки про них датуються кінцем XIX – першими роками XX ст. Зауважимо, що у пропонуваному дослідженні йдеться про появу саме болгар-городників в регіоні, які формували господарські анклавні, а не окремих осіб, які могли поселитися раніше.

Колонізаційна політика Російської держави сприяла заселенню південних регіонів іноземними поселенцями, з поміж яких поряд з болгарами були німці, меноніти, шведи. На кінець XIX ст. у досліджуваному регіоні існували німецькі й єврейські колонії. Вважаємо, що вагомим чинником появи болгар у районі Кривого Рогу, стало зростання промисловості, насамперед розробка рудників, які сприяли появі значної кількості робітників, їх концентрації та створювали додаткові ринки збуту продукції, зокрема продовольства. Нагадаємо,

що початок розробки рудних копалин та початок будівництва Катерининської залізниці у 1881 р., перша ділянка якої була відкрита у 1884 р. і яка на початку ХХ ст. з'єднувала Херсонську, Таврійську, Катеринославську губернії та Область Війська Донського, зокрема з'єднала Криворізький басейн із Донецьком вугільним басейном і Придніпров'ям, стали головним чинником бурхливого економічного розвитку Криворіжжя та міграційних процесів у регіоні [30, с. 257].

Власники рудників сприяли переселенню росіян, литовців, поляків з інших губерній Росії на Криворіжжя. З розвитком гірничодобувної промисловості навколо рудників починають виростати робітничі селища та мастки гірничих інженерів. Наприклад, з 1859 р. відоме селище Гданцівка (Данцівка) на правому березі р. Інгулець. Тут у 1890–1892 рр. споруджується Гданцівський чавунно-ливарний завод, перший металургійний завод, створений на місці видобутку залізних руд. У 1930-х рр. селище увійшло до складу Кривого Рогу [30, с. 261].

Якщо врахувати час появи рудників та селищ, то появу болгарських городників можливо пов'язати з їх розвитком. Болгари-переселенці знайшли вигідну нішу для розвитку городництва, яке ставало джерелом стабільного прибутку. Зважаючи на географію болгарських поселень, поки що не можна зробити висновки стосовно того, чи є власне криворізькі та ширококівські болгари єдиним своєрідним анклавом, що мав спільне джерело розселення. Важливо також підкреслити, що це не були болгарські села-колонії, які виникали на теренах імперії на умовах пільг для іноземних колоністів (скасованих у 1871 р.).

Болгарські поселення на Криворіжжі утворені родинами орендарів, які селилися, як правило, на землях місцевих землевласників окремими «кутками» у межах чи поблизу існуючих селищ. Відсутність окремих поселень із власною назвою зумовила відсутність збережених топонімів. Певним винятком є вулиця Болгарська у районі Гданцівки, назву якої краєзнавці пов'язують із болгарами, які тут мешкали, а також селище Болгари, що

зникло внаслідок забудови міста, про що йтиметься далі.

Географічна локалізація окремих болгарських поселень потребує, безперечно, подальшого дослідження. На сьогоднішньому етапі можна виокремити регіон розселення на південних околицях тодішнього міста Кривий Ріг – вже згадані Латівка, Інгулець, Широке, можливо ще поселення на березі Інгульця у межах Широківського району. Цей район розділяє Інгулецький район міста, який складається з двох частин, одна з яких є анклавом у межах Широківського району. Зважаючи на певну близькість поселень Латівки, Інгульця та Широкого, їх у цілому можливо включити до окремого району розселення болгар.

Відома публікація «Катерининською залізницею» 1903 р., містить опис болгар-городників, цитований у деяких вказаних виданнях. Так, після опису станції Латівка та його розташування, йдеться про болгар: «Вздовж майже усієї течії р. Інгулець, по її лівій пологому схилу, видно садиби городників болгар, які на півдні Росії отримали чи найбільшу відомість, ніж знамениті Ярославські городники для північної та середньої смуги Росії; вирощують головним чином капусту – головну та цвітну, баклажани та помідори, цибулю, перець – червоний та солодкий, боби, горох, огірки, дині тощо, і збувають не тільки на місці, на рудники й поміщикам, але й відправляють у великій кількості у великі міста: Херсон, Миколаїв, Катеринослав, Харків, Київ, Севастополь і Симферополь» [18, с.73]. Цей опис городів болгар дозволяє вести мову про значний масштаб городництва, його продуктивність та товарність. Підкреслимо, що йдеться про розташування болгарських городів уздовж усієї течії річки Інгулець – головного джерела зрошення городів.

Згадана станція Латівка розташована у межах сучасного Широківського району, болгарам якого присвячені публікації В. Ганенкова [2; 3]. Їх цінність у тому, що автор переказує власні спогади та свідчення про болгар. В. Ганенков апелює до розповідей своєї однокласниці Галини Христової. Її родина прибула з Болгарії спочатку на Миколаївщину на початку Першої світової війни, а вже звідти приїхала у район сучасно-

го Широкого, де закріпились «...біля своїх земляків, які значно раніше орендували тут підходяще місце для городництва понад річкою. Це були Ходжієви, Пільонові, Геогієви, Танчеви». Згадується Микола Павлович Дервішов як найвідоміший авторитетний городник, який поселився у с. Миколаївка Широківської волості.

При цьому Ганенков відзначає, що з ним не поривали зв'язки ані широківські, ані криворізькі болгари, що дозволяє твердити про існування зв'язків між окремими болгарськими поселеннями. Після того, як землі городників «...закріпили за колгоспами, болгари так і залишились на них овочівниками, хоча вже звичайно не орендаторами...». Дервішов став головним овочівником Радевичевської комуни [3, с. 2]. Радевичево сьогодні розташоване двома кілометрами вище смт Широке.

Історія болгар-городників у сучасних межах міста Кривого Рогу більш насичена джерелами. Матеріали родини Влахових свідчать, що городи існували на місці парку ім. Гагаріна, на землях, які на початку XX ст. належали мешканцям міста Жовтусі та Клименку [1]. Йдеться про приїзд Авраама Влахова у 1900 р. та подальше облаштування родини на криворізьких землях. Зазначимо, що парк ім. Гагаріна, заснований у 1932 р., розташований на правому березі р. Саксагань, є історичною частиною міста Кривий Ріг (сучасний Центрально-Міський район). Його територія поглинула, ймовірно, частину території болгарських городів. Колишні селища Гданцівка та Чорногорка, де мешкали болгари та існували їх городи на березі Інгульця поблизу його впадіння у Саксагань, також є складовою Центрально-Міського району. Л. Шаповалова веде мову про розташування болгарських городів у межах парків імені газети Правда та Комсомольський парк, що були розташовані навпроти по обидва береги Інгульця [33, с. 3]. Сьогодні вони об'єднані у парк ім. Федора Мершавцева. За даними Л. Шаповалової, на місці вказаних парків, у районі Гданцівки, Чорногорки на початку XX ст. орендували землю під городи родини Райкових, Колчевих, Мінчевих, Григор Банков [30, с. 3].

Отже, Авраам Влахов, що приїхав до Кривого Рогу з Дольної Оряховиці, до якого приєднався через кілька років Григор Какарадов, облаштували одне з перших городницьких поселень у місті. Після повені 1917 р. родина Влахових та Какарадових переїхали на Червоний Кут (район рудника ім. Артема). Пізніше тут А. Д. Влахов і Г. І. Какарадов організували сільськогосподарську артіль, у чому їм допоміг голова ВУЦВК Г. Петровський, ім'ям якого артіль і назвали. Він, зокрема, перевів на ім'я Влахова 50 тис. крб і передав американський трактор «Фордзон». Влахов поїхав до Ольшанки Одеського району та запросив на роботу в артіль 30 болгар. Невдовзі господарство стало найкращим у Дніпропетровській області, відомим в Україні, але після арешту Авраама Влахова у 1938 р., занепало [1, с.1-2; 11]. Щодо болгар у Гданцівці, відомо, що 16 січня 1929 р. Криворізька міська рада розірвала угоду на передачу городньої землі в оренду болгарам і передала її робітникам рудника «Радянський» [20, арк. 41].

Відомості про болгарські городи довоєнного часу доповнюють спогади мешканців старої частини Кривого Рогу. Так, К. В. Самородній розповідав, як хлопці до війни рвали на городах величезні кабаки, кидали їх у Саксагань і плавали на них [18]. Краєзнавець О. О. Книга згадував, що запам'ятались дуже смачні рулети з баклажанів за болгарським рецептом [23]. Про існування болгарських городів у роки окупації Кривого Рогу протягом 1941–1943 рр. згадував відомий криворізький скульптор А. І. Ярошенко: «... на місці теперішнього парку ім. Гагаріна були болгарські городи. Ми перепливали річку і крали там баклажани. Охоронцями були поліцаї з наших, ми їх всіх знали і вони нас знали... Отже вони, як тільки нас побачать, розвертались і йшли в протилежному напрямку...» [6, с. 50].

Згадане село Бажаново є сьогодні частиною Покровського району (колишній Жовтневий, заснований у 1936 р.), розташованого уздовж річки Саксагань і є найбільш північним місцем поселення болгар відносно інших. У 1867 р. земля біля цього села купили у поміщиці Бажанової Віктор Семенович

Добровольський та Мар'яна Іванівна Добровольська, відповідно – 646 та 200 десятин землі. Добровольська заснувала дачу, яку назвала Мар'янівською. Свої землі в заправі власниця віддавала в оренду болгарам-городникам і під розробку граніту кар'єрним способом [11, с.27, 109].

Інформація, надана Л. О. Похитун [23] та нащадками братів Попових – О. Г. та Н. В. Поповими [24], розкриває окремі факти життя болгар у Бажановому. Сюди у 1930 р. (1935) з Болгарії переїхали брати Григорій та Федір Попови. Працювали у колгоспі городниками, де вирощували помідори, баклажани, кабачки, буряки. Користувались для поливу водяним колесом. Діти рвали для свиней замість трави нижнє листя буряків. Старшого з братів, Григорія, навесні 1937 р. арештували прямо під час поливу овочів. Побачивши машину НКВС, що під'їжджала, він усе зрозумів, зняв із себе шапку та надягнув її на молодшого брата. Подальша його доля поки невідома, а молодший брат помер у 1954 р. На Бажановському кадовичі збереглося кілька могил болгар.

На початку ХХ ст. болгар використовували власну практику городництва, зокрема стосовно техніки поливу – у двох випадках згадуються водопідйомні колеса для поливу поля, що не були характерними для місцевих селян. Описи національних традицій побуту та господарювання доповнюють згадані 8 чорно-білих світлин з фондів музею. Вони містять зображення болгар-городників на полі, біля водопідйомного колеса. Болгари одягнені у традиційний одяг. За окремими свідченнями, болгарські, як і німецькі поселенці, сприяли розвитку садівництва у регіоні [10, с. 122]. За даними О. Мельника, місцеві мешканці називали болгар «желехами» [9, с.164].

Значно доповнюють історію криворізьких болгар відомості про репресованих переселенців з Балкан. Імена дев'яťох репресованих болгар були опубліковані у розділі «Книга пам'яті жертв репресій на Криворіжжі (до 1953 р.)» другого тому «Історичної енциклопедії Криворіжжя» [10, с. 535–687], складеного на основі видання «Реабілітовані історією» [19]. Цей список доповнили імена ще сімох осіб «болгарського

походження, яким інкримінували агітацію за виїзд в Болгарію» у праці О. Мельника та Р. Терещенка «Репресоване Криворіжжя (1919–1936)» [14, с. 87]. На основі цих публікацій І. Стеблина склала таблицю з узагальненими даними про репресованих болгар регіону, зокрема доповнила їх відомостями про Д. А. Влахова, про арешт якого стало відомо з його автобіографії [1, с.2–3] та усних свідчень про Григорія Попова [23]. Підкреслимо, що дані щодо усіх імен потребують подальших уточнень та досліджень справ в архівах.

	Прізвище, ім'я, по-батькові	Дата і місце народження	Заняття, соціальний стан	Дата арешту, вид покарання, час реабілітації
1	Бобосв Петро Степанович	1887 Болгарія	Селянин, малописьменний, позапартійний, городник колгоспу ім. Петровського Криворізького р-ну	14.10.1938, звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 29.04.1958
2	Влахов Авраам Дмитрович	1882-1938? Болгарія, с. Дольна Оряховиця Горно-Оряховського округу	3 1913 р. – в Кривому Розі, селянин, малописьменний, позапартійний, городник колгоспу ім. Петровського Криворізького р-ну	Арештований 8.02.1938; 14.10.1938 звинувачений у належності до повстанської організації, розстріляний. Реабілітований 29.04.1958
3	Влахов Мирон Панасович	1888 Болгарія, с. Дольна Хвоїця,	Селянин, позапартійний, городник колгоспу ім. Петровського Криворізького р-ну	8.12.1937, звинувачений у шпигунстві на користь Польщі; ув'язнений на 10 років. Реабілітований 20.12.1957
4	Какарадов Григорій Ілліч	1892-1938 (1943?) Болгарія, с. Белевка	3 1912 р. – в Кривому Розі; селянин, малописьменний, позапартійний,	Арештований 8.02.1938; 14.10.1938 звинувачений у належ-

4			городник колгоспу ім. Петровського Криворізького р-ну	ності до повстанської організації, розстріляний (за іншими даними – помер в ув'язненні в 1943). Реабілітований 29.04.1958
5	Кінчев Христо	1882 Болгарія	Городник колгоспу ім. Карла Лібкнехта Криворізького р-ну	3.07.1931, звинувачений у контрреволюційній діяльності, ув'язнений на 5 років. Реабілітований 28.10.1977
6	Корчев Степан Миренович	1888 Болгарія, с. Дольна Оряховиця	Селянин, малописьменний, позапартійний, городник колгоспу ім. Петровського Криворізького р-ну	14.10.1938, звинувачений у належності до повстанської організації, ув'язнений на 10 років. Реабілітований 24.04.1958
7	Павлов Микола Григорович (Георгійович)	1894 Болгарія, м. Пловдив	Майстер цеху птахокомбінату станції Долгінцево Сталінської залізниці	14.05.1940, звинувачений у шпигунстві, ув'язнений на 3 роки.
8	Паскаль Федір Пантелійович	1905 с. Добре Ольшанського р-ну Одеської обл.	Селянин, позапартійний, освіта початкова, столяр Криворізького металургійного заводу	3.10.1938, звинувачений у шпигунстві на користь Польщі. 16.10.1938 розстріляний. Реабілітований 14.10.1960
9	Пашев Григорій Ілліч	1881 Болгарія, с. Дольна	Городник колгоспу ім. Петровського Криворізького р-ну	14.10.1938, звинувачений у належності до повстансь-

		Оряховиця		кої організації, ув'язнений на 10 років. Реабілітований 29.04.1958
10	Станчев Райко		Городник	3.06.1931, звинувачений у контрреволюційній діяльності, 5 років заслання
11	Єнчев Степан		Городник	3.06.1931, звинувачений у контрреволюційній діяльності, 3 роки заслання
12	Ільєв Іван		Городник	3.06.1931, звинувачений у контрреволюційній діяльності, 3 роки заслання
13	Стоянов Іван	1886, Болгарія, с. Стражиця Велико-тирновського округу	Городник-одноосібник	3.06.1931, звинувачений у контрреволюційній діяльності, 3 роки виправно-трудових таборів
14	Колчев Георгій	1884, Болгарія, с. Лози Велико-тирновського округу	Городник	3.06.1931, звинувачений у контрреволюційній діяльності, 5 років виправно-трудових таборів
15	Попазов Микола Панкович	1896, Болгарія	Городник	3.06.1931, звинувачений у контрреволюційній діяльності, 5 років виправно-трудових таборів

16	Влахов Дмитро Аврамович	1913, Кривий Ріг – ? після 1980 р.	З 193? по 1938 р. служив у 41-й дивізії в 121 стрілецькому полку	5.07.1938, звинувачений у членстві в болгарській шпигунській націоналістичній організації; до серпня 1940 р. сидів у камері смертників у Дніпропетровській тюрмі; за рішенням суду звільнений у 1940 р.
17	Попов Григорій	Болгарія	Городник в с. Бажаново	Заарештований навесні 1937 р. Реабілітований в 1958 р.

Усні свідчення розкривають фрагменти життя болгар Криворіжжя у повоєнні часи. Так, згадуються кілька родин, що жили у селищі станції Мудрьона (район міста): Келулі, дід Балабан. Деякі родини – Дердієви, Ганчеви, Курдюкови – переїхали до села Болгари, що знаходилось за Палацом «Мистецький» (колишній ім. Артема) в районі теперішнього Вечірнього Бульвару. Приблизно 30 хат були розташовані по одній вулиці Тираспільській, Були відсутні водогін, газ, люди брали воду із свердловин. Ґрунтові води стояли високо, тому в підвалах постійно була волога. В 1975 – на початку 1980-х рр., коли будували багатоповерхівки на Вечірньому Бульварі, а потім трасу швидкісного трамваю, мешканців Болгар у два етапи переселили до мікрорайонів Зарічний та Ювілейний, а будинки знесли [24]. Вчитель Т. М. Казачок згадувала, як вона, навчаючись у 1961–1962 рр. у четвертому класі середньої школи №31, ходила в те село опитувати учасників Великої Вітчизняної війни [26].

Отже, на цьому етапі дослідження можливо зробити попередні висновки стосовно історії болгар Криворіжжя і наявна інформація потребує уточнення, як і пошук нових даних, насамперед в архівах. На сьогодні вдалося визначити основні

місця болгарських поселень городників та відтворити фрагменти їх розвитку з початку XX ст. Попередні висновки, які можливо зробити на основі існуючих даних: відносно пізнє формування громади – наприкінці XIX – на початку XX ст., а також джерело формування – це були болгар, які прибули сюди безпосередньо з Болгарії, а не з існуючих, переважно на півдні Російської імперії, громад. Останні могли слугувати транзитними пунктами. Залишаються відкритими питання про час появи болгар, локалізацію їх розселення у межах регіону, чисельний склад, існування зв'язків з болгарськими анклавами в інших регіонах та з Болгарією, історія окремих постатей, сучасний стан болгарського населення Криворіжжя.

Бібліографічні посилання

1. Біографія А. Д. Влахова. Автобіографія Д. А. Влахова. Рукопис // Фонди Криворізького історико-краєзнавчого музею (далі – Фонди КІКМ). – Без номера. 4 с.
2. Ганенков В. Широківщина / В. Ганенков, Л. Бай // Нариси з історії краю. – Кривий Ріг, 2001.
3. Ганенков В. Неперевершені майстри городу / В. Ганенков // Червоний гірник. – 1995. – 11 січня. – С. 2.
4. Ганенков В. Широківські болгар / В. Ганенков // Прапор Леніна. – 1991. – 7 вересня. – С. 2.
5. Грищенко Ю. В. Болгарська етнічна меншина України у 1920-1930-х рр.: соціально-економічне, суспільно-політичне та культурне життя / Ю. В. Грищенко: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016.
6. Документи з історії Криворіжжя. 1941–1945. – Кривий Ріг, 2015. – Вип. 3.
7. Енциклопедія Криворіжжя / упоряд. В. П. Бухтіяров. – Кривий Ріг, 2004. – Т. 1.
8. Енциклопедія Криворіжжя / упоряд. В. П. Бухтіяров. – Кривий Ріг, 2004. – Т. 2.
9. Історична енциклопедія Криворіжжя / упоряд. О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2007. – Т. I
10. Історична енциклопедія Криворіжжя / упоряд. О. О. Мельник, С. В. Балабанов. – Кривий Ріг, 2009. – Т. II.
11. Лист Какарадової М. Г. від 13.02.1991. Рукопис // Фонди КІКМ. – Без номера.
12. Лист Мурашкіної В. С. від 03.09.1958. Рукопис // Фонди КІКМ. – Без номера.

13. Мельник О. О. Населені місця Криворіжжя (1750–1925) / О. О. Мельник. – Кривий Ріг, 2015.
14. Мельник О. О. Репресоване Криворіжжя (1919-1936) / О. О. Мельник, Р. К. Терещенко. – Кривий Ріг, 2016.
15. Національний склад населення Дніпропетровської області. Дніпропетровське обласне управління статистики. Статистичний збірник. – Д., 2003.
16. Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / за ред. О. Г. Осауленка. – К., 2003.
17. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. Т. XLVII. Херсонская губерния. М., 1904.
18. По Екатерининской железной дороге. Вып. 1. Екатеринослав : Тов-во «Печатня С. П. Яковлева», 1903.
19. Реабілітовані історією: у 27 т. Дніпропетровська обл.: у 2 кн. / упоряд.: Є. І. Бородин, В. В. Іваненко та ін. Кн. 2. – Д., 2008.
20. Рукавицын И. А. Криворожский альбом. Вып. 1. По фотографиям Эдуарда Фукса начала XX века / И. А. Рукавицын. – К., 2015.
21. Спогади К. В. Самороднього. Записані у 2017 р. // Особовий архів І. О. Стеблини.
22. Спогади Л. О. Похитун. Записані у 2017 р. // Особовий архів І. О. Стеблини.
23. Спогади Н. В. та О. Г. Попових. Записані у 2017 р. // Особовий архів І. О. Стеблини.
24. Спогади О. О. Книги. Записані у 2017 р. // Особовий архів І. О. Стеблини.
25. Спогади Сергія Дмитровича Танасова. Зписані у 2017 р. // Особовий архів О. М. Каковкіної.
26. Спогади Т. В. Казачок. Записані у 2017 р. // Особовий архів І. О. Стеблини.
27. Статистика Криворожья. № 1 (3). Кривой Рог, 1927.
28. Статистика Криворожья. № 2. Кривой Рог, 1925.
29. Статистический сборник Екатеринославской губернии. 1925. – Екатеринослав, 1925.
30. Тямін М. Ю. Етапи містобудівного розвитку м. Кривий Ріг / М. Ю. Тямін // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 16. – К., 2009. – С. 255–265.
31. Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 115, спр. 638.
32. Шаповалова Л. Болгари на Криворіжжі / Л. шаповалові // Червоний гірник. – 1999. – № 173-174 (18 листопада). – С. 3.
33. Шаповалова Л. Болгары на Криворожье / Л. Шаповалова // Звезда-4. – 2001. – № 17 (Апрель-май). – С. 43.

Надійшла до редколегії: 22.05.2017

Н. Р. Романець

ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»

СЕЛЯНСЬКІ САМОСУДИ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В УМОВАХ ГОЛОДОМОРУ 1933 р.

Стаття присвячена дослідженню селянських самосудів, які набули поширення на Дніпропетровщині в умовах Голодомору 1933 р. На основі аналізу архівних документів, що вперше вводяться до наукового обігу, охарактеризовано криміногенну ситуацію на Дніпропетровщині у 1933 р., з'ясовано причини, масштаби поширення селянських самосудів, склад їхніх учасників, методи боротьби влади з ними, їхню ефективність, визначені соціальні та морально-психологічні наслідки самосудів.

Ключові слова: самосуди, селянство, голод, злочинність, українське село.

Н. Р. Романець

ДВНЗ «Криворожский государственный педагогический университет»

КРЕСТЬЯНСКИЕ САМОСУДЫ НА ДНЕПРОПЕТРОВ- ЩИНЕ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДОМОРА 1933 г.

Статья посвящена исследованию крестьянских самосудов, получивших распространение на Днепропетровщине в период Голодомора 1933 г. На основе анализа архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот, охарактеризовано криминальную ситуацию на Днепропетровщине в 1933 г., определены причины, масштабы распространения крестьянских самосудов, состав их учасников, методы борьбы власти с ними, их эффективность, социальные и морально-психологические последствия самосудов.

Ключевые слова: самосуды, крестьянство, голод, преступность, украинское село.

N. R. Romanets

State Pedagogical University «Kryvyi Rih State Pedagogical University»

PEASANT LYNCHINGS ON DNIPROPETROVSK REGION DURING THE HOLODOMOR 1933

The article is devoted to investigation of peasant lynchings in Dnipropetrovsk region during the Holodomor (1933). The theme was studied on the basis of the critical reflection of domestic and foreign historiography, analysis of historical sources, most of which were first introduced to the scientific use. The article examines instances of lynching in Dnipropetrovsk region during the Holodomor (1933) in the context of social, moral, and psychological consequences of the Holodomor. The criminality in Ukrainian villages in 1933–1936; methods the authorities employed to fight crime; the scale and scope of lynchings, who participated and the ramifications, methods the authorities employed to combat lynchings, their effectiveness, the social, moral and psychological consequences of the lynchings were characterized.

Key words: lynchings, peasantry, famine, criminality, ukrainian village.

У вітчизняному історіографічному просторі тема селянських самосудів 1933 р. належить до малодосліджених. Науковці висвітлювали її побіжно, передусім у контексті встановлення наслідків Голодомору [19, с. 560–562]. Виключенням стала стаття С. Дровозюка, в якій селянські самосуди 1917–1930 рр. характеризуються як «соціально-психологічний феномен», що дозволяє «увійти у світ селянських правових уявлень і почуттів». Дослідник уперше звернув увагу на специфіку самосудів в умовах суцільної колективізації і Голодомору, зазначивши, що вони «втратили значення засобу морально-виховного впливу», перетворившись на розправи із застосуванням тортур і катування. Разом з тим слід враховувати, що в «історіографічних нотатках» С. Дровозюка селянські самосуди не стали предметом «конкретно-історичного дослідження» [16, с. 284, 291]. Історик лише визначив місце цієї проблеми в українському науковому просторі, накресливши напрями подальших досліджень.

На нашу думку, тему селянських самосудів потрібно розглядати у ширшому контексті – контексті трансформації традиційного українського суспільства, фундаментом якого

виступало селянство, в суспільство радянське, що відбувалося в умовах сталінської модернізації кінця 1920–1930-х рр. Відтак дослідження самосудів дозволяє висвітлити соціальні та морально-психологічні зрушення, що відбулися у селянському середовищі в умовах Голодомору, а також наступний, постголодоморний період.

Метою даної наукової розвідки є встановлення причин, масштабів поширення селянських самосудів на Дніпропетровщині в умовах Голодомору 1933 р., реакції влади та методів боротьби з ними.

Як свідчать документи, одним із наслідків Голодомору стало погіршення криміногенної ситуації в Дніпропетровській області в першій половині 1933 р. З посиленням голоду зростав рівень злочинності серед населення: убивства, грабунки заради шматка хліба ставали повсякденним явищем. Про це свідчить анонімний лист так званої групи комуністів до Дніпропетровського обкому КП(б)У (лютий 1933 р.): «Багато квартир як у селі, так і в містечках зачинаються зсередини і вдень, і вночі, тому що всі живуть у небезпеці, і немає жодної гарантії, що ось-ось [не] постукають, [не] заберуть все їстівне і [не] вб'ють серед білого дня. Де шукати захисту? Міліціонери самі недоїдають і бояться» [2, арк. 31]. А секретар Покровського парткому Трунов 13 червня 1933 р. повідомляв про збільшення кількості крадіжок у квартирах колгоспників і в колгоспних коморах. Крали «2–3 центнери продовольства, корів, телят, курей...» [8, арк. 658]. Іноді об'єктами злочину ставали навіть «зернята квасолі, посаджені в землю на грядках, або борщ з печі» [18, с. 83].

Голодні селяни пильнували один за одним. Очевидці трагедії згадують, що особливу увагу знесилених людей привертала будинки, в яких топили піч: «мовляв, топить, то це значить – щось варить! І частенько залишена господарем хата була «ревізована» злодіями, а повернувшись до неї, господар не знаходив у печі свого борщу» [18, с. 83]. Тому деякі люди відмовлялися допомагати голодуючим, аргументуючи це тим, що якщо їм дати хліб, то «прийдуть вночі і заберуть, не зупиняючись перед вбивством» [2, арк. 30].

Особливо навесні 1933 р. збільшилася кількість крадіжок худоби. Викрадених коней, корів, овець голодні селяни різали і використовували для власного споживання. Лише в Олександрійському районі Дніпропетровської області протягом березня – квітня 1933 р. викрали 30 коней із колективних об'єднань і радгоспів, у Мелітопольському – більше 50 корів [10, арк. 674]. Про неспроможність захисників порядку протидіяти таким злочинам красномовно свідчить факт викрадення трьох коней з подвір'я Олександрійської міліції [10, арк. 1127].

Вихід із ситуації центральне й місцеве керівництво традиційно вбачало в застосуванні «жорстких репресій». Притягуючи крадіїв до кримінальної відповідальності, органи юстиції мали керуватися постановою ВУЦВК від 21 грудня 1932 р. «Про охорону кінського поголів'я», яка зобов'язувала застосовувати за крадіжку коней в усупільненому секторі найвищий захід соцзахисту із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням волі на строк від 10 років [10, арк. 600]. Як можна зрозуміти із листування Дніпропетровської обласної та районних прокуратур, органи юстиції під час розгляду справ не мали враховувати обставин скоєння злочину, тобто вчинення його бідняками, нересидивістами через «дійсно важкий стан із харчуванням» [10, арк. 601]. Згідно з інструкцією Наркомату юстиції УСРР від 9 лютого 1933 р., усі актуальні справи про крадіжки коней в усупільненому секторі належало розглядати тільки в облсудах. У результаті, протягом березня – першої половини квітня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду в Мелітопольському районі розглянула п'ять подібних справ, за якими засудила до розстрілу 6 осіб [10, арк. 671].

Ще одним об'єктом зазіхань голодних селян стали насінневі фонди. Кількість украденого насіння зазвичай була незначною – наприклад, у колгоспі ім. Сталіна зони обслуговування Новогригорівської МТС два колгоспники набрали насіння в кишені [9, арк. 269].

Щоб захистити посівматеріал від розкрадання помираючими від голоду селянами, 17 березня 1933 р. РНК УСРР

видає спеціальну постанову, якою зобов'язує облвиконкоми, райвиконкоми й директорів МТС «негайно вжити найрішучіші заходи щодо охорони насіння, притягаючи до справи охорони ДПУ, міліцію та найбільш надійних і перевірених колгоспних активістів». Осіб, винних у крадіжці насіння, мали карати за законом від 7 серпня 1932 р. Наркомат юстиції зобов'язали «забезпечити негайне відрядження на місця виїзних сесій облсуду для термінового розгляду справ» [9, арк. 189]. Органи ДПУ лише в лютому 1933 р. репресували в Україні за крадіжки, розбазарювання і приховування насіння 964 осіб [21, с. 342].

Оскільки голодні селяни намагалися викрасти не лише зерно, але й насіння для городів: картоплі, буряку, цибулі, кабачків, – органи юстиції, забезпечуючи проведення «городньої кампанії», звернули увагу й на цих крадіїв. Так, на Дніпропетровщині упродовж місяця (з 10 липня до 10 серпня 1933 р.) порушено 337 справ і засуджено 368 осіб [7, арк. 319].

Коли визрів новий урожай, голодні селяни почали зрізати колоски на колгоспних ланах. Нерідко зрізанням колосків займалися діти. На думку органів ДПУ, дорослі спеціально використовували їх для крадіжок, аби уникнути відповідальності, тому влітку 1933 р. набуває поширення практика покарання батьків неповнолітніх крадіїв. Скажімо, у Люксембурзькому районі Дніпропетровської області в липні 1933 р. засудили двох селян за «перукарство» їхніх дітей [10, арк. 1030]. При цьому допущено чергові «перекручення революційної законності», «коли судили середняків-колгоспників, що сумлінно працюють у колгоспі, весь час зайняті в степу, <...> за те, що їхні діти зрізали декілька колосків» [13, арк. 38].

Загалом об'єктом злочинів ставала переважно приватна власність колгоспників та одноосібників. Зростала й кількість крадіжок колгоспного і радгоспного майна, але не суттєво. На наш погляд, це зумовлювалося дією «закону про п'ять колосків», а також відсутністю в більшості колективних об'єднань будь-яких продовольчих припасів. Факт, що більшість крадіїв були «злочинцями з безвиході», доводять офіційні документи, де наголошувалося: «Значний відсоток учасників

бандитизму складали бідняки та середняки колгоспники, які раніше не мали судимостей» [23, арк. 116].

Частішали випадки, коли селяни, прагнучи отримати продоволюство, не зупинялися перед убивством. Мелітопольський дільничний прокурор у квітні 1933 р. повідомляв, що «останнім часом по району маємо дуже часто випадки грабунку з убивством». Так, у с. Кизияр у хаті вбили жінку та двох дітей, у с. Радивонівка Якимівського району – чоловіка й жінку. Прикметно, що злочини вчинили їхні сусіди задля грабунку [20, с. 260].

21 липня 1933 р. виїзна сесія Дніпропетровського облсуду в с. Заплавці Магдалинівського району розглянула справу про крадіжку хліба у колгоспника – піонера Сліпка та замах на його життя. Як з'ясувалось на суді, 9 липня Павло Новохрещений і його сестра Параска Ткач залізли до садиби Сліпка, де було засіяно 0,40 га жита, і почали зрізати колоски. Але Сліпко раптово повернувся додому і «захопив злодіїв на гарячому». Тоді Новохрещений звалив його на землю, насів на нього верхи, почав душити, а потім ножем різати горло. «Ткач тримала хлопця за руки, доки Новохрещений закінчив свою криваву справу, а потім злочинці кинули Сліпка, заткнувши йому рота його ж картузом, і вважали, що Сліпко вже мертвий». Через деякий час хлопець прийшов до тями, добрався до хати сусідів і розповів про все. За скоєний злочин Тарас Новохрещений і Параска Ткач були засуджені до вищої міри покарання – розстрілу [17]. Із матеріалів справи зрозуміло, що головною причиною даного злочину стало голодне ліхоліття. Показово, що сам постраждалий, ще дитина, жив сам, тому що його батьки, як повідомляє газета «Зоря», недавно вмерли (ймовірно від голоду).

З кожним місяцем криміногенна ситуація в області погіршувалася. Як зазначав прокурор Олександрійської дільниці, «тероризація злочинного елементу дійшла до того, що по селах колгоспники бояться йти на роботу в поле, бо хати обкрадають найнахабнішим, поширеним способом». У м. Олександрії на той час не залишилося жодного працівника керівної ланки району, якого б не обкрали. Не сподіваючись на допо-

могу міліції, мешканці Олександрії почали формувати загони «самоохорони» [10, арк. 1126–1127].

Зростанню рівня злочинності в містах сприяло скупчення там великої кількості селян, котрі шукали порятунку від голоду. Типовий приклад: у Мелітополі безпритульні діти крали на базарі, вириваючи харчі прямо з рук покупців і продавців. Тому із січня 1933 р. обласна влада Дніпропетровщини починає вживати заходи задля очищення промислових центрів, базарів, вокзалів від «декласованого, злочинного, антисуспільного, паразитуючого елементу» – так в офіційних документах називали голодуючих. У лютому 1933 р. в Дніпропетровську створено спеціальні фільтраційні пункти для безпритульних, затриманих на вулицях міста. З 15 лютого до 1 травня 1933 р. через ці «фільтри» пройшли 4 646 осіб, із яких майже третина (1 364) затримані міліцією під час облав помилково й пізніше звільнені. З інших вилучених з вулиць 342 особи (ймовірно, найбільш виснажених від голоду) доправили до міської лікарні, 160 передали до органів соцзабезу, до 295 осіб застосували адмінвиселення. Дітей повертали батькам або відсилали до дитячих будинків [10, арк. 674, 702].

Мешканці міст і сіл, змушені пильнувати за своїм добром, повною мірою усвідомлювали справжні причини зростання рівня злочинності. У приватних розмовах і рядові колгоспники, і навіть частина колгоспного активу заявляли, що «люди змушені красти з голоду», «грабунки збільшилися під впливом голоду». Проте це не влаштовувало партійне керівництво, якому органи ДПУ своєчасно доповідали про «антирадянські» настрої селян. Тому райпарткоми розпочали пропагандистську кампанію, яка ставила за мету переконати колгоспників, «що крадіжки, грабування й убивства є найбільш загостреною класовою боротьбою куркульсько-ледарського елементу проти колективізації та сівби взагалі» [9, арк. 606].

Аналогічно кваліфікував крадіжки майна селян і Наркомат юстиції УСРР. У директиві від 20 травня 1933 р. він наголошував на «шкідливій», «класово-ворожій спрямованості цього злочину, який має на меті тероризувати насамперед активних колгоспників-ударників та зірвати їхній вихід в поле».

Відтак Наркомат юстиції республіки вимагав усі справи щодо «організованого обкрадання колгоспних хат, колгоспників, що працюють в полі», кваліфікувати або «як шкідницькі дії, спрямовані на псування та зрив сівби й урожаю і застосовувати до цих випадків закон з 7-го серпня 1932 р.», або «як контрреволюційний злочин, спрямований на підлив нормального виконання господарсько-політичних завдань» [7, арк. 139].

Аналіз соціального стану осіб, притягнутих до кримінальної відповідальності за крадіжки колгоспного й селянського майна, показує, що серед крадіїв переважали розкуркулені, репресовані за невиконання держзобов'язань, спецпоселенці-втікачі, «вичищені» з колгоспів. Вони здебільшого переховувалися, а тому не мали можливості легального працевлаштування, виживали за рахунок тимчасових заробітків. Головною причиною скоєння злочинів вони називали голод, як, приміром, Г. Кирюков, який разом мешканцями с. Бородаївка Верхньодніпровського району П. Роботою, Г. Забіякою, Є. Хоменком брав участь у крадіжках худоби на території Верхньодніпровського і Лихівського районів Дніпропетровщини [14, арк. 275–279].

Документи свідчать, що вжиті владою навесні заходи щодо вилучення «бродяжницького елементу» й охорони майна колгоспників не дали належного результату. Улітку 1933 р. криміногенна ситуація в українському селі залишалася складною, що негативно впливало на перебіг збору врожаю. Тому 19 липня 1933 р. ДПУ, Генеральна прокуратура і Головне управління робітничо-селянської міліції УСРР підготували спільну директиву, згідно з якою всіх осіб без постійних занять, що проживали в селі, мали в примусовому порядку залучати на роботу до колгоспів і радгоспів. До тих, хто ухилявся, збиралися застосовувати репресію у вигляді примусових робіт або адмінвисилки. Колгоспників, одноосібників і членів їхніх родин, не зайнятих на роботі в полі, пропонувалося використовувати для охорони врожаю й майна в сільській місцевості. До особливо вражених крадіжками та грабунками районів передбачалося командувати максимальну кількість міліції, насамперед кінної. Виявлених злодіїв – організаторів

крадіжок і рецидивістів — мали притягувати до кримінальної відповідальності за ст. 170 КК, «доводячи репресію в особливо злісних випадках до 8 років». Судді, прокурори, керівники ДПУ й міліції мусили забезпечити розгляд цих справ у триденний термін, традиційно не забувши пропагандистсько-виховний момент: пропонувалося ретельно добирати об'єкти для показових судів [13, арк. 67].

Крім того, на початку липня 1933 р. Наркомат юстиції і Генеральна прокуратура республіки рекомендували облпрокуратурам, облвідділам ДПУ й облміліції використати досвід Харківської області, де для боротьби з крадіжками організували районні оперативні трійки в складі керівника райапарату ДПУ, начальника райміліції та прокурора. Ці трійки мали здійснити з 5 до 9 липня 1933 р. вилучення в усіх населених пунктах Харківщини всього декласованого і паразитуючого елементу. Із вилучених осіб планувалося сформувати трудові команди для спрямування на роботу до радгоспів, кар'єрів. Водночас трійки мали протягом десяти днів ліквідувати всі грабіжницькі угруповання в районі, а також здійснити облави в місцях, де переховувалися куркулі-втікачі та злочинці: у лісах, балках тощо [7, арк. 196, 198, 199].

Зростання рівня злочинності в умовах Голодомору й нездатність влади захистити майно і життя селян привели до поширення самосудів, які озлоблені, голодні мешканці села вчиняли над «злочинцями з безвиході». Лише один промовистий факт: навесні 1933 р. за крадіжку глечика молока й кількох коржиків був забитий до смерті залізним кілком член колгоспу «Нова спілка» Жовтянської сільради П'ятихатського району Дніпропетровської області Я. Ткаченко. У розправі брали участь голова колгоспу Бутейко, ветеринар Шкура, рахівник Сарана, рільник Сокол [4, арк. 109]. Подібні самосуди мали місце й в інших регіонах області: колгоспі «Червона нива» Спаської сільради Новомосковського району, с. Богданівка Чечелівської сільради П'ятихатського району, с. Мишурин Ріг Лихівського району тощо [20, с. 280].

За даними ДПУ УСРР, лише з 20 травня до 20 червня 1933 р. зареєстровано 111 випадків самосудів у 99 селах 51 райо-

ну республіки. Кількість розправ постійно зростала: якщо протягом першої декади червня зафіксовано 37 самосудів, то протягом другої – 46. Хоч звісно, ці дані є неповними, оскільки реєструвалися не всі випадки самосудів. Переважно жертвами розправ ставали «зłodії з безвиході»: крадії продуктів харчування – 38 випадків, худоби – 15, а також ті, хто викопував на ланах картоплю та інші коренеплоди – 11 із 82 випадків самосудів [23, арк. 96–97]. Самосуди вчиняли не лише над особами, затриманими під час крадіжок, але й над тими, кого підозрювали в скоєнні злочину. Приміром, голова сільради Єгунько й секретар партосередку Оверченко із с. Лозуватка Олександрійського району побили колгоспницю Горобець, запідозривши її в крадіжці корови [6, арк. 44].

Привертає увагу той факт, що під час самосудів розправи нерідко вчинялися над крадіями, особи яких потім не могли встановити, – імовірно, вони були голодуючими з інших населених пунктів. Труп вбитих під час самосудів приховували, щоб уникнути покарання. Наприклад, за наказом голови колгоспу «Червона Нива» Новомосковського району Пихаленка тіла вбитих під час допиту селян Є. Редченка і П. Волокіти, яких підозрювали в скоєнні крадіжки, кинули до колодязя, закидали землею, а потім це місце ще й засіяли зерном [9, арк. 408].

Досить часто ініціаторами й активними учасниками розправ ставали керівники сільрад, колгоспів, місцеві активісти, члени партії: 66 зі 111 самосудів відбулися за ініціативи та безпосередньої участі 28 голів сільрад, 6 заступників голів сільрад, 16 голів колгоспів, 17 членів правлінь колгоспів, 5 секретарів сільських партійних осередків, 88 сільських активістів, зокрема 36 кандидатів і членів партії [23, арк. 98].

Більшість самосудів супроводжувалися жорстокими знущаннями, тортурами і закінчувалися вбивством. Усього жертвами 111 самосудів стали 247 осіб, із яких 145 загинули або померли від побоїв.

Поширенню самосудів сприяло й те, що міліція нерідко звільняла затриманих селянами грабіжників, а судові органи виносили їм м'які вироки – адже, урахувавши кількість краді-

жок і розміри вкраденого, суди не могли жорстоко карати всіх «злочинців з безвиході». Крім того, органи юстиції у своїй діяльності мали керуватися інструкцією ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 8 травня 1933 р., яка орієнтувала на згортання репресій.

Криваві розправи селян із «злочинцями з безвиході» були, по суті, проявом побутового здичавіння змучених голодом людей, а їхня жорстокість зумовлювалася тим, що голодні злочинці забирали в таких же голодних селян останнє продовольство, прирікаючи тих на жакливу смерть. Поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби колективізації й Голодомору. Перманентне застосування репресій, безкарність місцевого керівництва привчили селян жити в умовах насильства. До того ж у 1933 р. для великої кількості людей смерть перетворилася на буденне явище, нівелювавши цінність людського життя.

Представники влади прекрасно усвідомлювали, що «крадіжки й самосуди – взаємопов'язані явища». У секретних доповідних записках і телеграмах до центральних установ місцеві очільники визнавали, що «самосуди набули характеру стихійного руху проти крадіжок і бандитизму» [23, арк. 107, 116], проте офіційна реакція влади була іншою – за звичною термінологією самосуди кваліфікували як зброю ворогів радянської влади. На думку Наркомату юстиції УСРР, «через самосуди класово-ворожі антирадянські елементи на селі намагаються свідомо дезорганізувати роботу органів влади і колгоспів» [13, арк. 98]. А голова Дніпропетровського обласвиконкому І. Гаврилов у своїх висновках пішов ще далі, заявивши, що «цю форму можуть використовувати контрреволюційні елементи»: «Сьогодні кричать “бий злодія”, а завтра комуніста і взагалі під цей шумок можна вбити кого завгодно» [20, с. 288]. Оскільки самосуди над голодними грабіжниками набули характеру своєрідної епідемії, до боротьби з ними залучили органи юстиції. 5 червня 1933 р. Наркомат юстиції УСРР звернувся до органів прокуратури з листом, зажадавши від них невідкладних заходів із виявлення та притягнення до сурової відповідальності організаторів і підбурювачів са-

мосудів. «Службових осіб, що не вживають заходів, щоб запобігти самосудів або навіть самі приймають в них участь», пропонувалося судити показовими судами [20, с. 280].

Попри вжиті владою заходи, улітку 1933 р. ситуація на крає не змінилася. За неповними даними, під час збиральної та хлібозаготівельної кампаній 1933 р. в республіці зафіксовано 30 випадків самосудів [22, арк. 99]. Цьому сприяла й позиція деяких місцевих керівників, які вважали, що потрібно дозволити самосуди охороні ланів. Начальник політвідділу Великогородчанської МТС Великопетського району навіть заявив, що з цього приводу існує «якась таємна директива» [11, арк. 78.]

Знову до питання боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР повернувся 9 серпня 1933 р., підготувавши директиву, фактично ідентичну за змістом попередній. Єдиною новацією в ній була вимога до органів дізнання, слідства, прокуратури й суду «забезпечити боротьбу з усіма видами крадіжок на селі» [13, арк. 98].

23 грудня 1933 р. Сурсько-Литовський народний суд виніс вироки за здійснення самосуду над середняком Герасименко, який вкрав кошик цибулі, керівництву колгоспу «Імені 9 січня» Волоської сільради Дніпропетровського району: бригадиру Г. Гуслистому – 6 років позбавлення волі, завгоспу Г. Мирошніченку – 2 роки, відповідальному за реманент В. Бурмазі – 5 років, голові колгоспу К. Сергєєву – 1 рік примусових робіт. Згідно з матеріалами справи, Г. Гуслистий і В. Бурмага по-звірячому побили крадія у присутності голови колгоспу К. Сергєєва, який не протидіяв цьому. Потім Герасименка зачинили у сараї, а зранку екекцію продовжив Г. Мирошніченко. В результаті Герасименко перебили ребро, щелепу, а все тіло було вкрито ранами та крововиливами, що встановив медогляд у лікарні, куди доправили селянина [5, арк. 1].

Прикметно, що самі засуджені не вбачали у своїх діях нічого протизаконного. У листі до першого секретаря Дніпропетровського обкому КП(б)У М. Хатаєвича вони наголошували, що не можна «сажати на стільки років до в'язниці тих стійких

більшовиків, які дійсно охороняють колгоспне майно». При цьому застосування насильства щодо Герасименка засуджені пояснили, використовуючи кліше тодішньої партійної пропаганди. «Крадіїв з безвиході» вони називали «недобитками класових ворогів», які намагалися всіма засобами розвалити трудову дисципліну і вихід на роботу» селян, розкрадаючи «городину в садибах наших колгоспників і в самого колгоспу» [5, арк. 2].

«Улюблений товариш Хатаєвич» (так у листі засуджені зверталися до очільника Дніпропетровщини) погодився з їхніми аргументами. Такий висновок можна зробити на підставі того, що М. Хатаєвич звернувся із запитом до голови облсуду Румянцева. Останній же у доповідній записці від 1 січня 1934 р. повідомив, що облсуд задовольнив касаційну скаргу засуджених, визнавши за «недоцільне ізолювати Гуслистого і Бурмагу від суспільства на такий тривалий термін», і пом'якшив їм покарання, зменшивши його до 3 років позбавлення волі кожному. Мирошніченко ув'язнення замінили 1 роком виправних робіт і з-під варти звільнили, а Сергєєва засудили до 6 місяців виправних робіт [5, арк. 1].

Іноді суди взагалі виправдовували організаторів подібних розправ, оскільки не могли встановити причину смерті жертви насильства: від голоду чи нанесення побоїв. Так виправдано бригадира артілі «Трудова» Йосипівської сільради на Дніпропетровщині Ф. Плічка, який у травні 1933 р. побив за крадіжку цибулі на своєму городі колгоспницю М. Жушман. Жінка після побоїв захворіла й через декілька тижнів померла, але П'ятихатський районний народний суд дійшов висновку, що «покривжена Жушман померла не від побоїв, бо була надто слаба та померла майже через півтора місяці» [12, арк. 56].

У тих випадках, коли самосуди набували значного поширення і призводили до летальних наслідків, фігурантам справ приписували додаткові контрреволюційні злочини, унаслідок чого справа із покарання посадовців-організаторів та учасників розправ – перетворювалася на притягнення до кримінальної відповідальності чергових контрреволюціонерів.

У матеріалах кримінальних справ факти фізичного насильства над селянами інтерпретували як шкідницьку діяльність, що мала на меті викликати невдоволення колгоспників. Подібні формулювання дуже нагадують визначення в кримінальних справах «шкідників» доби «Великого терору».

Показовою у цьому плані була справа керівництва с. Гур'івка Долинського району, дії яких відрізнялися особливою жорстокістю. Місцеві можновладці (голови колгоспів «Жовтнева воля» та «Прогрес», бригадири, члени правління) для допитів селян відкрили спеціальну кімнату, обладнавши її засобами катування – залізними ланцюгами, батогами, ключками. Якщо колгоспник чим-небудь «завинив» перед начальниками, то його доставляли сюди й проводили дізнання. Наприклад, селянина Єфима Бешевця під час допиту роздягнули, били, вогнем лампи палили статеві органи. Його звільнили з-під арешту лише після того, як дружина продала корову і заплатила викуп бригадиру О. Черевіку – 200 крб [3, арк. 58, 59].

Документи свідчать, що більшість селян була піддана тортурам за дрібні крадіжки продовольства: шматок хліба, жменю цибулі або взагалі за підозрою у їхньому скоєнні. Екзекуції, організовані керівництвом колгоспів, були настільки жорстокими, що під час допитів від побоїв загинуло 7 селян. Мешканці Гур'івки були сильно залякані, що навіть не наважувалися ховати закатованих. Так, одноосібниця-біднячка Парасковія Карпець розповіла, що боялася піти за сином Іваном, забитим Черевиком, і викинутим до моста. Тому її сина привезли сусіди і зарили, «як собаку, без будь-яких обрядів». Також селяни не реєстрували смертей членів своїх сімей в сільраді – не заявили про чотирьох із семи померлих. Мешканцям села було важко довести, що вони постраждали від дій керівництва колгоспів, оскільки місцевому лікарю заборонили надавати будь-які довідки та висновки про побої [3, арк. 59, 61, 67, 68].

Залякані селяни навіть не намагалися поскаржитись на дії місцевих функціонерів, а лише тікали із села. Справа щодо керівництва села була порушена лише після втручання

політвідділу Братолубівської МТС, яка знаходилася поблизу [3, арк. 73]. Проте Дніпропетровський облвідділ ДПУ «оформив» справу керівництва с. Гур'ївка Долинського району як справу «контрреволюційної куркульської групи», члени якої – «куркулі та політбандити» – обвинувачувалися не лише в «терорі над колгоспниками» (побиття 20 селян-бідняків), але й у «шкідництві» та «масовому викривленні штрафної політики з метою створення невдоволення серед колгоспників» [15, арк. 52].

Четвертого жовтня 1933 р. Президія ЦКК ВКП(б) і Колегія НК РСІ СРСР звинуватили у відсутності належної боротьби із самосудами Наркомат юстиції УСРР. Зокрема зазначалося, що директива від 9 серпня 1933 р. була видана занадто пізно, коли розправи селян із злочинцями набули значного поширення. Загалом неефективність боротьби із самосудами визначалася намаганням органів юстиції ліквідувати явище без усунення його причин – без стабілізації продовольчої ситуації в українському селі не можна було припинити дрібні крадіжки, а отже, і розправи селян із «злочинцями з безвиході».

Підсумовуючи, зазначимо, що головними причинами поширення селянських самосудів на Дніпропетровщині у 1933 р. були голод, зумовлене ним зростання злочинності, а також масштабні репресії, які призвели до появи так званого декласованого елементу – селян, позбавлених засобів для існування. Важливим фактором була і нездатність влади покращити криміногенну ситуацію в республіці, оскільки органи юстиції та ДПУ, заточені на боротьбу з «контрреволюцією», виявилися неспроможними захистити майно і життя селян. Поширенню самосудів сприяла й загальна морально-психологічна атмосфера, що панувала в українському селі доби суцільної колективізації і Голодомору. Селянське суспільство вже звикло жити в умовах насильства, а смерть перетворилася на буденне явище. Разом з тим, на наш погляд, слід розрізняти стихійні розправи селян із «злочинцями з безвиході» та самосуди, організовані місцевими можновладцями і супроводжувані тортурами й знущаннями з підозрюваних у скоєнні злочину. В останньому випадку можна вести мову про

продовження практики насильства, поширеної під час хлібо-заготівельних кампаній 1931–1933 рр., яку центральна влада цинічно називала «порушеннями соціалістичної законності».

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі ДАДО). – Ф. П-19, оп. 1, спр. 90, 120 арк.
2. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 587, 138 арк.
3. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 958, 127 арк.
4. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 1469, 128 арк.
5. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 1492, 101 арк.
6. ДАДО. – Ф. П-19, оп. 1, спр. 1494, 222 арк.
7. ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 1, 617 арк.
8. ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 9, 799 арк.
9. ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 36, 862 арк.
10. ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 37, 1136 арк.
11. ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 63, 436 арк.
12. ДАДО. – Ф. Р-1520, оп. 3, спр. 86, 119 арк.
13. ДАДО. – Ф. Р-2262, оп. 1 дод., спр. 1, 218 арк.
14. ДАДО. – Ф. Р-6483, оп. 1, спр. 27, 316 арк.
15. Державний архів Служби безпеки України, м. Київ. – Ф. 16, оп. 27, спр. 9, 544 арк.
16. Дровозюк С. Селянський самосуд 1917–1930-х рр. XX ст. як соціально-психологічний феномен (історіографічні нотатки) / С. Дровозюк // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. праць / НАН України / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К., 2003. – Вип. 10. – С. 284–293.
17. Куркульських недобитків, злодіїв до розстрілу // Зоря. – 1933. – 26 липня.
18. Люতারевич П. Цифри і факти про голод в Україні (роки 1932–1933) / П. Лютаревич // Український збірник. – Мюнхен, 1955. – Кн. 2. – С. 80–94.
19. Мовчан О. Спротив хлібозаготівлям та пошуки порятунку від голодної смерті / О. Мовчан // Голод 1932–1933 років в Україні: Причини та наслідки / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К., 2003. – С. 538–562.
20. Розкуркулення, колективізація, Голодомор на Дніпропетровщині (1929 – 1933 роки): зб. документів / [упоряд.: Є. І. Бородин, О. В. Касьянов, Н. В. Киструська та ін.]. – Д., 2008. – 498 с.
21. Советская деревня глазами ВЧК–ОГПУ–НКВД. 1918–1939. Документы и материалы: в 4 т. / [под ред. А. Береловича, В. Данилова]. – М., 2005. – Т. 3: 1930–1934 гг. – Кн. 2: 1932–1934 гг. – 840 с.
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). – Ф. 1, оп. 20, спр. 6390, 135 арк.
23. ЦДАГО України. Ф. 1, оп. 20, спр. 6395, 117 арк.

Надійшла до редколегії: 22.04.2017

III. ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ

УДК [94 (477) + 908 (477)]: 677

Г. К. Швидько

ДВНЗ «Національний гірничий університет»

ЗАГАДКОВА ІСТОРІЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ШОВКОВО-ПАНЧІШНОЇ ФАБРИКИ

У статті спростовується твердження про час і обставини появи в Катеринославі першого підприємства легкої промисловості, яке пізніше з'єдналося з казенною суконною фабрикою.

Ключові слова: Катеринослав, Новий Кодак, панчішна фабрика, законодавчі акти, датування.

А. К. Швидько

ГВУЗ «Горный национальный университет»

КРЕСТЬЯНСКИЕ САМОСУДЫ НА ДНЕПРОПЕТРОВ- ЩИНЕ В УСЛОВИЯХ ГОЛОДОМОРА 1933 г.

В статье говорится об ошибочности утверждения о времени и обстоятельствах появления в Екатеринославе первого предприятия легкой промышленности, которое позже слилось с казенной суконной фабрикой.

Ключевые слова: Екатеринослав, Новый Кодак, чулочная фабрика, законодательные акты, датировка.

A. K. Shvid'ko

SHEI «Mountain National University»

MYSTERIOUS HISTORY OF KATERYNOSLAV STATE SILK STOCKING FACTORY

The existing statement about the time and circumstance of origin of the first light industry enterprise in Katerynoslav, which was later merged with the state cloth factory, is refuted in the article on the basis of published and archive sources. The author claims that, firstly, the silk-stocking factory, besides the history of its appearance in Katerynoslav, is almost not men-

tioned in the studies; and secondly, Kupavinskaya near Moscow silk-stock-
ing factory was not transferred to Katerynoslav at all; thirdly, in 1789 the
silk-stock- ing factory already existed in the Cossack town of New Kaidaki
- one of the fortstate of the provincial city, which was being built.

Key words: Katerynoslav, Novyi Kodak, stock factory, legislative acts,
dating.

Матеріальною пам'яткою існування в Катеринославі з 1794 р. казенної суконної фабрики, першого на півдні України державного підприємства, є будівля ткального корпусу фабрики поблизу залізничного вокзалу (колишній хлібозавод № 1). Але не вона тут є предметом нашого дослідження, а шовково-панчішна фабрика, історія якої з часом «розчинилася» в історії суконної фабрики. Якщо вона і згадувалося в дослідженнях, то дуже фрагментарно, заплутано і незрозуміло по окремоті цих загадок. Для початку простежимо хронологію цих загадок в дослідженнях і опублікованих джерелах.

Під час святкування 100-річчя Катеринослава, що відзначалося містом у 1887 р., спеціальне видання «Екатеринославский юбилейный листок» опублікувало спогади місцевого старожила Порфирія Яненка, якого у 1841 р. батько привіз до губернського міста на навчання. Переїхавши через р. Дніпро по «живому мосту» (де тепер залізничний міст № 1), хлопчик побачив багато великих, на кілька поверхів, будівель з трубами, деякі з яких були вже без покрівлі, вікон та дверей. Мемуарист говорить: «Це були казенні панчішна спочатку, а потім суконна фабрики (нині корпуси і вокзал залізниці)» [11, с. 24]. Очевидно, згадка про панчішну (частіше вона саме так називається в джерелах) фабрику на той час зберігалася в народних переказах, бо вона зникла ще на початку XIX ст., на відміну від суконної, що діяла після того ще більше 30-ти років.

У 1891 р. була опублікована книга відомого історика А. Г. Брікнера «Потемкин», в якій розповідається про реалізацію планів Новоросійського генерал-губернатора князя Г. О. Потьомкіна по заведенню фабрик у Катеринославі. Посилаючись на історичні джерела, опубліковані в «Записках Одесского общества истории и древностей», він писав, що на

будівництво шовково-панчішної фабрики казна витратила 340 тисяч крб. Далі, у зв'язку із сюжетом про мандрівку імператриці Катерини II у 1787 р. на південь імперії, він пише: «На чулочной фабрике, которую успели устроить в Екатеринославе, были, как рассказывают, приготовлены шелковые чулки до того тонкие, что они вложены были в скорлупу грецкого ореха и поднесены Екатерине [2, с. 74]. Виходить, що у 1787 р. шовково-панчішна фабрика в Катеринославі вже існувала. На початку 20-х рр. ХХ ст. російський історик і економіст К. О. Пажитнов у збірнику історичних праць «Труд в России» опублікував статтю «На казенной Екатеринославской казенной и шелково-чулочной фабрике», в якій використав документи тоді щойно відкритого для дослідників архівного фонду Мануфактур-колегії [7]. Як видно вже з назви, він вів мову про одну фабрику – суконну і шовково-панчішну. Однак, на початку статті він пише, що «шовково-панчішна фабрика також спочатку належала Потьомкіну і знаходилася в Кременчуку; потім вона стала казенною і була з'єднана з суконною» [7, с. 32]. Крім того, ним зазначено, що у 1789 р. Г. О. Потьомкін купив під Москвою містечко Купавна для заведення в ньому шкіряної фабрики, а також робітників (на аукціоні проданих за борги), які виявилися нездатними для роботи у цій галузі, і він їх відправив на свою суконну фабрику, яка тоді ще знаходилася в містечку Дубровні Могилівської губернії.

У праці Д. І. Яворницького «История города Екатеринослава», написаній у 1937 р., а виданій лише у 1989 р., про суконну фабрику сказано, що вона була доставлена з білоруського Могилева. Звідки ж взялася шовково-панчішна фабрика, не сказано, хоча говориться, що на влаштування двох підприємств держава надала субсидію в 340 тисяч крб, «завдяки чому обидві фабрики відразу відкрили свої роботи». Описуючи мандрівку цариці та її зупинку в Новому Кодакі, Д. І. Яворницький повідомляв, що там для неї був побудований «розкішний дерев'яний палац, пізніше перетворений на місцеву суконну фабрику» [10, с. 70]. Отже, в Новому Кодакі і – суконна...

У 1959 р. вийшла перша з трьох монографій відомої російської дослідниці Півдня України О. Й. Дружиніної «Северное Причерноморье в 1775-1800 гг.». У ній йдеться, що у 1794 р. в Катеринославі з'явилися два казенні підприємства – суконна і шовково-панчішна фабрики, – які, об'єднавшись територіально і адміністративно, утворили «крупну централізовану мануфактуру» [3, с. 229]. І далі: «Основою шовково-ткальної мануфактури було підприємство, придбане Потьомкіним у графа С. П. Ягужинського. До перевodu в Катеринослав воно знаходилося в підмосковному селі Купавні» [3, с. 230]. В наступних двох монографіях («Южная Украина в 1800–1825 гг.». – М.: Наука, 1970; «Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860» – М.: Наука, 1981) дослідниця утверджує тезу про переведення шовково-панчішної фабрики в Катеринослав із підмосковної Купавни. Це було сприйнято краєзнавцями і вченими як аксіома. Заради справедливості, зазначимо, що О. Й. Дружиніна звернула увагу на те, що всі фабрики Г. О. Потьомкіна, які призначалися для перевodu їх в нове губернське місто, називалися «катеринославськими», незалежно від місця їх розташування.

Зайнявшись ґрунтовним вивченням історії казенної суконної фабрики, по-перше, ми уважно переглянули свої записи під час роботи в різних архівах (Російському державному воєнно-історичному архіві в Москві, Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі, Інституті рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського НАН України), по-друге, проштудіювали відповідні тому періоду томи Повного зібрання законів Російської імперії, по-третє, багато часу витратили на вивчення відносно невеликого фонду «Катеринославська казенна суконна фабрика» в Державному архіві Дніпропетровської області, а також на пошуки будь-якої інформації стосовно шовково-панчішної фабрики в інших фондах цього архіву.

Тривалі пошуки і співставлення знахідок дають можливість стверджувати, що: по-перше, про шовково-панчішну фабрику, крім історії її появи в Катеринославі, майже не згадується в дослідженнях; по-друге, Купавинська підмосковна шовково-панчішна фабрика взагалі не була переведена до Ка-

теринослава; по-третє, у 1789 р. шовково-панчішна фабрика вже існувала в козацькому містечку Нові Кайдаки – одному із форштадтів губернського міста, яке будувалося. Ці висновки потребують аргументації, яка й наводиться далі в цьому дослідженні. У 1790 р. Катеринославська казенна палата звернулася до місцевого намісницького правління «с испрашиванием разрешения, считать ли купленную его светлостью фабрику шелково-чулочную казенною». В опису справ канцелярії правителя Катеринославського намісництва за той же 1790 рік міститься справа під назвою «По рапорту канторы Екатеринославской чулочной фабрики, о причиненных в квартире мастерового Михаила Афанасьева проживающим в Кайдаках отставным прапорщиком Федоровым обидах». У тому ж опису інша справа з датою 1792 р. має заголовок «О выдаче суммы на удовольствие чулочной фабрики мастеровых жалованьем». У рескрипті цариці правителю Катеринославського намісництва В. В. Каховському 14 травня 1792 р. також згадується шовково-панчішна фабрика в Нових Кайдаках.

У Державному архіві Дніпропетровської області знаходимо «Відомість про фабрики і заводи Катеринославського намісництва за 1793 рік», в якій сказано: «В ведомстве Екатеринославского губернатора шелково-чулочная фабрика казенная на 136 станов, близ Екатеринослава в казенном селении Новых Кайдаках. Фабрика сия впредь (раніше – Г. Ш.) выработывая ежегодно шелковых чулок мужских 3408, женских 2016, перчаток 4800 пар..., приносит прибыли в год... [В его] нахождении переводимая в Екатеринослав из Дубровны суконной фабрика. Как она из местечка не переведена, то нельзя знать ныне о состоянии ея...» [5, арк. 44].

Намір уряду перевести дві казенні «катеринославські» фабрики в Катеринослав був оприлюднений 14 травня 1792 р. Але для прийому містом цих фабрик з їх робітниками і кріпосними селянами треба було організувати і виконати значний комплекс робіт (збудувати виробничі, адміністративні та житлові приміщення, заготовити продукти харчування тощо). 30 травня 1793 р. в Іменному указі «Про правила влаштування фабрик в Катеринославі і Купавинську» (звер-

таємо увагу читача на назву указу!), з посиланням на попередній указ, у пункті 5 йдеться: «Присоединение в одно с суконною фабрикой место и под один присмотр из местечка Кайдак, близ Екатеринослава состоящего, шелково-чулочной фабрики, хотя и желательно, но как место сие от Екатеринослава в весьма близком расстоянии и фабрика, с рабочими помещенная там в Путевом дворце нашем, имеет уже готовое и сухое жилище, то и нет нужды, до удобнейшего времени переносить ее теперь к первой, а тогда, когда суконная устроится, а станы и рабочие шелково-чулочной фабрики могут на некоторое время без приостановления работ поместиться между первыми, можно будет то Путевой дворец строение, с прибавлением для лучшей прочности новых материалов, присоединить к суконной фабрике с небольшими издержками» [8, с. 434].

Отже, не залишається ніякого сумніву в тому, що на час видання цього указу в Нових Кайдаках існувала шовково-панчішна фабрика, розташована в розкішному, хоч і тимчасовому дерев'яному палаці, в якому у травні 1787 р. зупинялася імператриця.

То, може, Купавинська фабрика була з'єднана з Кайдацькою, а вже потім з суконною? На це питання дає відповідь такий пункт згаданого царського указу: «Фабрику же шелковых материй, что под Москвой в Купавне, к которой присоединены мастера ленточные и бумажные, и которая по давнему ее тут существованию имеет прочные каменные и деревянные строения с избытком, и выходящим из дела и большею частию по заказам капитальных людей материям, есть уже испытанный при толь обширном городе расход, делающий безостановочное в капитале для заготовления материалов обращение, чего в новом и отдаленном крае ожидать невозможно, а при том и неотдаление ее от двора Нашего не меньше удобно для делания надобных собственному Нашему употреблению материй, оставить без перевода в Купавне на старом месте, присовокупя к ней из Дубровны и обученных тамо деланию позументов пяти из крестьян учеников...» [8, с. 435]. (Ця Купавинська фабрика восени 1804 р. була про-

дана князю Н. В. Юсупову, про що збереглася в Російському державному історичному архіві окрема справа обсягом майже 300 аркушів).

Залишається з'ясувати, коли і звідки в Нових Кайдаках з'явилася шовково-панчішна фабрика? І місце, і дата вже, власне, були названі. У «Справі про передачу в Комісаріатську експедицію Військової колегії для рішення незавершених справ по Катеринославській суконній фабриці» фонду 16 Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі, датованій 1804 р., скарбник Мануфактур-колегії таємний радник Голубцов стосовно за давніх боргів і витрат на заробітну плату робітникам фабрики повідомляв: «1-е, в Экспедицию государственных доходов по делам и счетам Екатеринославских фабрик и довольствование людей при оных зависело от распоряжения начальника губернии по повелению князя Потемкина-Таврического и доходы того края непосредственно его распоряжению представлены были; 2-е, по его предписанию на заведение шелково-чулочной фабрики в Кременчуг, перевод оной в Екатеринослав и на жалованье мастеровым отпущено на счет сей из губернских доходов 25706 рублей 7 копеек, которые и поставлены действительным расходом и из долгу на фабрике по высочайшему повелению, состоявшемуся в 28-й день мая 1792 года, исключены...» [9, арк. 3].

Нагадаємо, що центром Катеринославського намісництва в роки будівництва правобережного міста Катеринослава був Кременчук. У 1789 р. Катерина II затвердила великий кошторис на будівництво міста, і губернські адміністративні установи були переведені в Нові Кайдаки. Тоді ж князь Г. О. Потьомкін і перевів із Кременчука свою «катеринославську» шовково-панчішну фабрику, яка незабаром була у нього викуплена казною. Так що Катерині II у 1787 р. подарували витонченої роботи панчохи, виготовлені не в Катеринославі, а на «катеринославській» панчішній фабриці в Кременчуці.

У зв'язку з переведенням панчішної фабрики у Нові Кайдаки згадаємо статтю відомого дослідника історії нашого краю В. О. Біднова «До історії колишніх запорозьких стар-

шин і козаків», написану на основі архівних та опублікованих А. О. Скальковським джерел. Розповідаючи про Лазаря Глобу, він пише, що 2 жовтня 1789 р. за розпорядженням Потьомкіна до Катеринослава із Кременчука привезли фруктові дерева і висадили їх «у Потьомкінському саду». І далі: «Інший сад Глоби біля слободи Половиці, за свідченням А. О. Скальковського, належав йому, Глобі, до самої його смерті, що трапилася нібито у 1793 році, а потім перейшов до казни і був приписаний до казенної суконної і шовкової фабрики, із яких остання в Катеринослав була доставлена на п'яти байдаках у 1789 р.» [1, с. 239].

27 січня 1797 р. директор обох фабрик Фрідріх Кнорінг направив рапорт на ім'я губернатора М. М. Бердяєва, до якого додав «Відомість» про борги, що їх мали сплатити державі фабричні робітники, з поясненням, які конкретно і з якого часу вони тягнуться. Останнє речення «Відомості» таке: «Все вышеписанные недоимки повелено высочайшим именным Указом исключить (це слово в тексті написано з помилкою – Автор) и в подкрепление фабрик к достижению совершенства от взыскания подушных денег, провианта и рекрут пожаловано на 10 лет льготы со времени переведения их в Екатеринослав с 789, а суконной с 794 года» [4, арк. 18].

Але новому губернатору знадобилися ґрунтовніші відомості про фабрики. Вже через кілька днів директор рапортував йому: «Во исполнение ордера вашего превосходительства от 25 числа сего генваря под № 24 мне данного приема честь донести: на каком основании казенные суконная и чулочная фабрики заведены, никаких при фабрике документов не имеется, кроме что состояли они в собственном распоряжении и заведении покойного генерал-фельдмаршала князя Потемкина-Таврического и кому от его светлости поручаемы во управление, тот и отдавал отчеты прямо ему, яко за собственность...» [4, арк. 18 зв.].

27 березня того ж 1797 р. в Мануфактур-колегію на запит її президента князя М. Б. Юсупова був відправлений рапорт директора фабрики. Після короткої преамбули в ньому вміщено «Описание состояния Екатеринославских казенных

суконной и чулочной фабрик». Стосовно ранньої історії шовково-панчішної фабрики кілька разів в опису використано слово «невідомо». А про виробництво товарів і працівників є цікаві дані. На відміну від суконної фабрики, яка виготовляла і реалізувала свою продукцію за державними замовленнями, панчішна фабрика виробляли їх «в партикулярную продажу» та на замовлення. Тоді на шовково-панчішній фабриці нараховувалося 135 станів, з яких діючих було лише 83. Працюючих на ній чоловіків і жінок було 323 особи. Фабрика виготовляла чоловічі, жіночі і дитячі панчохи різних сортів, ковпаки, рукавички, камзоли, фуфайки, шкарпетки («карпетки»), штани, шаровари, гаманці [4, арк. 40 зв.].

Найбільш раннім документом, що вийшов із контори шовково-панчішної фабрики, є виявлений нами лист доглядача її Івана Антонова з Кайдак директору П. І. Ліпрандію в Москву, датований 19 березня 1791 р. В ньому йдеться про виробничі справи. Історія шовково-панчішної фабрики тепер стає нам більш відомою і завдяки знайденій прибутково-видатковій книзі за 1794 р. з помісячними звітами і зазначенням місця розташування фабрики – «Кайдак». Але це вже предмет іншої наукової розвідки.

Закінчимо цей короткий сюжет з історії Катеринославської шовково-панчішної фабрики тим, що незабаром після влаштування в Катеринославі суконної фабрики вона була переміщена на її територію, а закінчила своє існування у 1805 р. при передачі обох підприємств у відомство Комісаріатської контори Військової колегії.

Бібліографічні посилання

1. Беднов В. К истории бывших запорожских старшин и Козаков / В. Беднов // *Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии*. – Екатеринослав, 1915. – Вып. X. – С. 217 – 261.
2. Брикнер А. Г. Потемкин / А. Брикнер. – СПб., 1891. – 276 с.
3. Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775 – 1800 гг. / Е. И. Дружинина. – М., 1959. – 280 с.
4. Журнал вихідних документів за 1797 р // Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 741. Катеринославська казенна суконна фабрика, оп. 1, спр. 36. – 140 арк.
5. Копії документів за 1776–1795, 1808 рр., виявлені в центральних дер-

- жавних архівах СРСР з історії міст і сіл Катеринославщини // ДАДО. – Ф. 4540. Дніпропетровська обласна редколегія «Історії міст і сіл Української РСР, оп. 1, спр. 1044-б. – Т. 2. – 152 арк.
6. Листи на ім'я директора фабрики П.І. Ліпрандів. 1790 -1797 рр. // ДАДО. – Ф. 741. Катеринославська казенна суконна фабрика, оп. 1, спр. 5. – 127 арк.
7. Пажитнов К. А. На казенной Екатеринославской суконной и шелково-чулочной фабрике / К. А. Пажитнов // Труд в России. Исторический сборник. – Л., 1924. – Кн. 2. – С. 32 – 37.
8. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 23. – 974 с.
9. Справа про передачу в Комісаріатську експедицію Військової колегії для рішення незавершених справ по Катеринославській суконній фабриці // Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 16. Відділення мануфактур державного господарства МВС, оп. 1, спр. 381. – 7 арк.
10. Яворницький Д. И. История города Екатеринослава / Д. И. Яворницький. – Днепропетровск, 1989. – 197 с.
11. Яненко Порфирий. Воспоминания / Порфирий Яненко // Екатеринославский юбилейный листок. 1787 – 9 мая – 1887. – Екатеринослав, 1887. – 256 с.

Надійшла до редколегії: 31.05.2017

IV. ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ, КУЛЬТУРИ, МЕДИЦИНИ ТА СПОРТУ

УДК 37.014(477.63) «18»

Л. Л. Прокопенко

*Дніпропетровський регіональний інститут державного управління
Національної академії державного управління при Президентові України*

РЕФОРМУВАННЯ ПОВІТОВИХ УЧИЛИЩ КАТЕРИ- НОСЛАВЩИНИ У ДРУГІЙ ЧВЕРТІ XIX СТ.

Проаналізовано реформування повітових училищ Катеринославської губернії за Статутом 1828 р. Основна увага приділена організації навчально-виховного процесу, джерелам фінансування, динаміці розвитку контингенту учнів в повітових училищах губернії.

Ключові слова: Статут 1828 р., повітові училища, доглядач училища.

Л. Л. Прокопенко

*Днепропетровский региональный институт государственного
управления Национальной академии государственного управления при
Президенте Украины*

РЕФОРМИРОВАНИЕ УЕЗДНЫХ УЧИЛИЩ ЕКАТЕРИ- НОСЛАВЩИНЫ ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ XIX СТ.

Проанализировано реформирование уездных училищ Екатеринославской губернии в соответствии с Уставом 1828 г. Основное внимание уделено организации учебно-воспитательного процесса, источникам финансирования, динамике развития контингента учеников в уездных училищах губернии.

Ключевые слова: Устав 1828 г., уездные училища, смотритель училища.

L. L. Prokopenko

*Dnipropetrovsk Regional Institute of Public Administration, National Academy
of Public Administration, Office of the President of Ukraine*

REFORMING KATERYNOSLAV'S DISTRICT SCHOOLS IN THE SECOND OF THE XIX CENTURY

© Прокопенко Л. Л., 2017

The main directions of reforming the districts schools in Katerynoslav province in accordance with «Statute of the gymnasiums and district and parochial schools» of 8 December 1828 are analyzed. The main attention is paid to the analysis of changes in the educational plan of the district schools and the educational process, as well as the system of management of educational institutions, principles of selection of candidates for the posts of teachers. The changes in the system of financing of the district schools, expanding the participation of the district nobility, especially as honourable supervisors, as well as the city councils, the magistrates and town halls to maintain schools are considered carefully. The conversion process of Katerynoslav's district schools, on the base on Statute 1828, in 1836-1837 is described. While clearing up the district schools work in the second quarter of the XIX century the dynamics of changes in the number of pupils of the district schools and their social composition, reasons of the large dropout of pupils before the schools leaving is being analyzed.

Key words: Statute of 1828, district schools, schools supervisors.

У процесі реформування системи освіти в сучасних умовах важливо враховувати попередній досвід реформ, зокрема реформування повітових училищ Катеринославської губернії за Статутом 1828 р. Тим більше, що дана проблематика досліджена недостатньо, фактично ці питання були висвітлені лише в «Короткому історико-статистичному огляді Катеринославської гімназії і підвідомчих їй навчальних закладів» Я. Д. Грахова та С. І. Веребрюсова, яка побачила світ у середині XIX ст. [1].

Метою статті є аналіз процесу реформування повітових училищ Катеринославської губернії у другій чверті XIX ст. відповідно до «Статуту гімназій і училищ повітових та парохіальних» від 8 грудня 1828 р.

Друга чверть XIX ст. позначилася суттєвими змінами в освітній політиці Російської імперії. Звичайно, це відбулося і на розвиткові освіти на Катеринославщині. Головний сенс нововведень, передбачених Статутом 1828 р., полягав у запровадженні яскраво вираженого станового характеру освіти. Реформування за Статутом 1828 р. зазнали і повітові училища. Повітові училища могли засновуватися з дозволу міністра народної освіти і були «відкриті для людей усіх станів, в особливості призначені для того, щоб дітям купців, ремісників та

інших міських обивателів, разом з засобами кращої моральної освіти, надати ті відомості, які за способом життя їх, потребам і вправам, можуть бути їм найбільш корисні» [10, с.197; 12, с.1103].

Курс навчання в училищах збільшувався до трьох років, а кількість предметів скорочувалася до семи. З числа предметів, передбачених Статутом 1804 р., виключались: «Про обов'язки людини і громадянина», фізика, природнича історія, технологія. Інші предмети залишались у скороченому вигляді і навчальний план включав: 1) Закон Божий, священну і церковну історію. 2) Російську мову, включаючи вищу частину граматики. 3) Арифметику. 4) Геометрію до стереометрії включно, але без доказів. 5) Географію. 6) Скорочену загальну і російську історію. 7) Чистописання, креслення і малювання [10, с.199; 12, с.1104].

Щоб відволікти дітей міських непривілейованих станів від вступу до гімназії і разом з тим підвищити їх практичну спрямованість, забезпечити потреби суспільства в грамотних людях у сфері торгівлі, промисловості, сільського господарства, будівництва, в повітових училищах дозволялося відкривати залежно від місцевих потреб з дозволу міністерства народної освіти додаткові класи для «навчання тим мистецтвам і наукам, знання яких найбільше сприяє» успіхам торгівлі й промисловості. Вказувалося, що основними з цих додаткових курсів можуть бути: 1) загальні поняття про вітчизняне законодавство, порядок і форми судочинства, особливо у справах, пов'язаних з торгівлею; 2) основи комерційних наук і бухгалтерії; 3) основи механіки, технології, малювання, пристосовані до мистецтв і ремесел, найважливіші правила архітектури; 4) сільське господарство і садівництво. Так, у Катеринославі при повітовому училищі в 1835 р. були відкриті курси для вивчення комерційних наук, бухгалтерії, мінералогії і геодезії [11, с.133; 12, с.1104].

Заняття в училищах відбувалися шість днів на тиждень, кожного дня по чотири уроки тривалістю 1,5 години, крім середи й суботи, коли після обіду уроків не було. Навчання було безплатним. При прийомі в училище від учня вимагалось, щоб

він вмів читати й писати і знав чотири правила арифметики. У Статуті 1828 р. підкреслювалося, що в повітових училищах навчаються діти тільки чоловічої статі [12, с.1104-1105].

Повітове училище очолював доглядач, який обирався, як правило, з учителів училища і за поданням директора губернської гімназії затверджувався на посаді спочатку університетом, а після 1835 р. – попечителем навчального округу. Посада доглядача була віднесена до IX класу Табелі про ранги. Доглядач мав завжди жити у будинку училища і не менше двох разів на день бувати в училищі і контролювати його роботу. Будучи начальником навчальних закладів повіту, він мав кожний тиждень оглядати заклади, які знаходяться в одному з ним місті, а інші – не менше 2 разів на рік [12, с.1103-1108].

Чисельність учителів у повітовому училищі збільшувалися з двох до п'яти: законовчитель, учитель російської мови, арифметики і геометрії, географії і історії, чистописання, креслення і малювання. Учителі наук отримували по 625 крб на рік, законовчитель – 500 крб., учитель малювання – 200 крб. Учителі наук відносилися до XII, а вчителі малювання – до XIV класу [6, с. 218; 12, с. 1105].

Вчителями повітових училищ призначалися люди вільного стану, які довели на випробуванні в одній з гімназій, що мають знання необхідні для викладання. Випробування поділялися на загальні і часткові. Загальні призначалися для кандидатів на вчительські місця, які не мали атестатів про успішне завершення повного курсу в одному з державних навчальних закладів, і охоплювали без виключення всі предмети програми, з наголосом на тих, які кандидат збирається викладати. Часткові – для осіб, які отримали відповідну освіту, і мали за мету пересвідчитися у практичній здатності до викладання. До загального спеціального випробування на звання вчителя повітового училища допускалися кандидати тільки в тому випадку, якщо вакантні місця неможливо замінити особами, які з успіхом закінчили курс гімназії або університету [8, с.7; 12, с.1103-1104].

Статут передбачав, що штатний доглядач, законовчитель та інші вчителі щомісяця мають збиратися на спільні наради, на яких розглядалися і перевірялися звіти при доходи й витрати

місяця, що минув, про поліпшення викладання, успіхи і поведінку учнів тощо. На цих засіданнях також проходили випробування ті, хто бажав зайняти посаду вчителя парафіяльного училища [12, с.1108].

Утримувалися повітові училища за рахунок Державного казначейства. Відповідно до затверджених штатів на училища Катеринославської губернії, які відносилися до третього розряду, асигнування збільшувалися з 1 250 до 4 475 крб. Крім того, значну допомогу училищам надавало дворянство відповідних повітів, насамперед в особі почесних доглядачів, що обиралися з дворян або чиновників даного повіту, які «користувалися загальною повагою». Вони призначалися на посаду попечителем навчального округу з затвердження міністром народної освіти. У другій чверті XIX ст. активніше почали давати кошти училищам міські думи, магістрати і ратуші, що суттєво розширювало можливості навчальних закладів [1, с. 218; 6, с. 218; 10, с. 202; 12, с. 1106].

Так, Катеринославське повітове училище у 1837-1855 рр. отримало 3 574 крб пожертв, або в середньому 188 крб на рік, причому майже половина цих коштів (1 688 крб) надійшла від міської думи. У Бахмутському училищі, яке за цей період отримало 5 039 крб, або 265 крб на рік, приблизно половину коштів надали міський магістрат і міське товариство (2 552 крб), а іншу – почесні доглядачі (2 487 крб). У Павлоградському училищі, яке отримало 4 946 крб, або 260 крб на рік, навпаки левова частка пожертв надійшла від почесного доглядача І. П. Герценвіца – 3 560 крб сріблом, або майже 75 %. У Новомосковському і Олександрівському училищах за значної підтримки міських ратуш (654 та 750 крб відповідно) основними благодійниками теж були почесні доглядачі. Зокрема, у Новомосковському училищі із загальної суми 3 248 крб, або 171 крб на рік, на почесних доглядачів припало 2 400 крб, а в Олександрівському училищі з 3 783 крб, або 199 крб. щорічно, – 2 857 крб. Тут варто відзначити, що у 1836 р. почесний доглядач Новомосковського повітового училища П.Д. Алексєєв витратив на перебудову будівлі училища близько 20 тис. крб [1, с. 219-222; 2, с. LXXXII].

У Слов'яносербську, де у 1843 р. було відкрите парафіяльне училище, а в 1844 р. – повітове, при їх відкритті почесний доглядач М. П. Голуб у 1843 р. пожертвував куплений ним за 2 000 крб. будинок, а в 1845 р. побудував у дворі училища за свій рахунок кам'яний флігель для квартири штатного доглядача вартістю 877 крб. Крім того він пожертвував на користь парафіяльного училища 1 228 крб. Значний внесок зробив колишній почесний доглядач О. П. Штеріч, від якого у 1844 р. поступило 1 257 крб. Загальна сума, яка надійшла від М. П. Голуба та О. П. Штеріча за 1843–1855 рр., склала 6 433 крб або майже 495 крб щорічно [1, с. 223; 4, с. 47; 5, с. 51].

Перетворення повітових училищ губернії за Статутом 1828 р. відбувалося поступово, в ході якого були додані треті класи, запроваджені нові програми предметів: восени 1836 р. були перетворені Катеринославське, Новомосковське і Бахмутське училища, а в 1837 р. – Павлоградське і Олександрівське. Слов'яносербське училище відразу відкривалося на нових засадах. У 1838 р. з дозволу Міністерства народної освіти в Катеринославському і Новомосковському повітових училищах було запроваджено викладання латинської і німецької мов, а в Павлоградському – французької й німецької.

З 1840 р. у Катеринославському училищі додалося й викладання французької мови. Це було зроблено з метою полегшити учням, які закінчували училища, вступ до третього класу гімназії. Обов'язок викладання цих предметів був покладений на штатних викладачів училищ, але оскільки за цю працю вони не отримували ніякої платні, то ставилися до нього досить недбало. Тому в 1844 р. з дозволу міністра народної освіти їх викладання було припинено [1, с. 210-212; 3, с. 81; 9].

Кількість учнів в училищах була досить стабільною протягом всієї другої чверті XIX ст. Так, у Катеринославському повітовому училищі у 1825 р. навчалось 96 учнів, а напередодні перетворення, у 1835 р. – 117 учнів у віці від 7 до 17 років. З них 55 навчалися в нижчому відділенні (підготовчому класі), 38 у першому класі і 24 у другому. Нижче відділення було дворічним, а два основних класи мали однорічний курс. З 117 учнів дітей дворян і чиновників було 72, купців

– 7, міщан – 19, селян – 9, різночинців – 8, іноземців – 2 [9].

П. Яненко, який у цей період навчався у підготовчому класі Катеринославського повітового училища, так описує методику навчання. Перед початком занять усі учні, по дзвінку, виходили в окрему кімнату і ставали по двоє в ряд. Черговий учень, у присутності вчителя, командував: «Весь клас до навчання марш! – і починалася урочиста хода до класу зі співом у ногу таблиці множення: «Дважды два – четыре, дважды три – шесть» і так далі; до класу учні заходили за парти по своїх місцях; черговий учень, як командир, займав місце біля кафедри, а вчитель – на своєму місці. По закінченні співу таблиці множення, черговий подавав команду: «Весь клас до молитви!». Співали «Царю небесный», по закінченні співу, черговий читав молитву «Преподобный Господи».

Потім учитель сідав, а черговий командував: «Перша половина праворуч, а друга ліворуч, марш!». Усі учні виходили з-за парт, ставали вздовж обох стін класу шеренгою. Затим черговий командував: «Шикуйсь у півкола, марш!». У цей час обидві шеренги складали півкола біля стін, на яких висіли великі друковані картонні таблиці зі змістом того, що треба було вчити кожному півколу. У середині півкола стояв з указкою в руках старший учень, віданню якого доручалося півколо. Він керував навчанням і визначав покарання за неуважність – становив на коліна, переставляв учнів з останнього місця на перше і навпаки. Перші години займалися читанням, другі – писанням, сидячи на лавах, а треті – арифметикою в напівколах. По закінченню навчання, черговий командував: «Весь клас до молитви!» – співали «Достойно есть» і після прочитання молитви розходилися [13].

За даними Я. Д. Грахова і С. І. Веребрюсова, на 1 січня 1855 р. у Катеринославському училищі навчалося вже 162 учня, Павлоградському – 126, Бахмутському – 125, Олександрівському – 104, Новомосковському – 102 і Словоносербському – 57. Усього ж за 1843-1852 рр. у Катеринославському училищі навчалося 1 499 учнів (з них 859 дітей дворян і чиновників), Павлоградському – 1 042 (430), Бахмутському – 847 (362), Олександрівському – 728 (320), Новомосковському

– 671 (330), Слов'яносербському – 481 (160). Проте, далеко не всі з них закінчили навчання. Протягом 1836–1854 рр. кількість тих, хто вибув з повітових училищ губернії до закінчення навчання, майже в 3,5 раза перевищувала число тих, які отримали відповідні атестати [1, с. 213-214]. Зокрема [1, с. 217]:

Назва училища	Вибули з атестатами	Вибули без атестату
Катеринославське	143	689
Новомосковське	80	190
Павлоградське	82	261
Бахмутське	74	365
Олександрівське	74	232
Слов'яносербське	55	24
Усього	508	1 761

Проаналізувавши ці дані, вони дійшли висновку, що більшу частину учнів у повітових училищах становили діти небагатих дворян і чиновників, які не мали коштів виховувати дітей в гімназії. При цьому серед них було відносно мало дітей спадкових дворян, які, будучи достатньо багатими, мали більше можливостей відправляти дітей для виховання в гімназії, військово-навчальні та інші заклади. Разом з тим, повний курс училищ закінчували переважно діти дворян і чиновників, які з отриманням атестату могли без перешкод вступати на службу і отримувати перший класний чин без особливого на те випробування. До закінчення курсу навчання вибували в основному діти, які належать до податних станів. Більше всього учнів вибувало з 2-го класу. Однією з причин великого відсіву, крім матеріальної, було те, що повітові училища не надавали прав на подальше навчання і зайняття вигідних посад, а для місцевого торгу та інших практичних потреб можна було задовільнитися елементарними знаннями в межах двох класів [1, с. 215; 7, с. 209].

Таким чином, реформування повітових училищ за Статутом 1828 р. і перетворення їх на станові навчальні заклади із завершеним курсом навчання, суттєво обмежили їх можливість в наданні повноцінної освіти. Це проявилось, насамперед,

у тому, що лише близько 30 % учнів завершували повний курс навчання. Це були переважно діти небагатих дворян і чиновників, яким освітній ценз надавав переваги по службі відповідно до «Зводу статутів про службу цивільну» 1832 р.

Бібліографічні посилання

1. Грахов Я. Д. Краткий историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов, С. И. Веребрюсов. – О., 1856.
2. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1836 год // Журнал Министерства народного просвещения. – 1837. – Т. XIV. – Ч. IV. – Апрель. – С. III-CXXX.
3. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1838 год // Журнал Министерства народного просвещения, 1839. – Т. XXII. – С.3-116.
4. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1843 год // Журнал Министерства народного просвещения, 1844. – Т.XLII. – С.3-100.
5. Общий отчет, представленный его императорскому величеству по министерству народного просвещения за 1844 год // Журнал Министерства народного просвещения, 1845. – Т.XLVI. – С.3-100.
6. Общий перечень сумм, потребных на содержание всех вообще гимназий и училищ в четырех учебных округах: Санкт-Петербургском, Московском, Харьковском и Казанском от 8 декабря 1828 г.// Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). – Собр. 2. – Т. III. – СПб., 1830. – Отд. 1. – С. 213 – 221.
7. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР. XVIII в. – первая половина XIX в. / отв. ред. М. Ф. Шабаева. – М., 1973.
8. Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. – СПб., 1865.
9. Первое столетие г. Екатеринослава 1787 – 9 мая 1887 (Материалы для исторического очерка) / сост. М. М. Владимиров. – Екатеринослав, 1887.
10. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802–1902 / С. В. Рождественский. – СПб., 1902.
11. Розвиток народної освіти і педагогічної думки на Україні (X – початок XX ст.): нариси. – К., 1991.
12. Устав гимназий и училищ уездных и приходских, состоящих в ведомстве университетов: С. Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского: именной указ, данный Сенату 8 декабря 1828 г. // ПСЗРИ. – Собр. 2. – Т. III. – СПб., 1830. – С.1097 – 1127.
13. Яненко П. Школьные воспоминания / П. Яненко // Екатеринославский юбилейный листок. – 1887. – № 9. – С.78-79.

Надійшла до редколегії: 05.05.2017

УДК 37.014(477.63) «19»

С. Л. Прокопенко

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ 2-ГЕ РЕАЛЬНЕ УЧИЛИЩЕ: СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК

Висвітлено передумови створення Катеринославського 2-го реального училища та основні напрями його розвитку у 1901-1917 рр. При розкритті діяльності училища охарактеризовано організацію навчально-виховного процесу, розвиток матеріальної бази, джерела фінансування училища. Особлива увага приділена діяльності педагогічної ради, господарського та батьківського комітетів училища, Товариства допомоги недостатнім учням.

Ключові слова: Катеринославське 2-ге реальне училище, навчальний план реального училища, педагогічна рада, господарський комітет, батьківський комітет.

С. Л. Прокопенко

Днепроvский национальный университет имени Олеся Гончара

ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЕ 2-е РЕАЛЬНОЕ УЧИЛИЩЕ: СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ

Освещены предпосылки создания Екатеринославского 2-го реального училища и основные направления его развития в 1901-1917 гг. При раскрытии деятельности училища охарактеризованы организация учебно-воспитательного процесса, развитие материальной базы, источники финансирования училища. Особое внимание уделено деятельности педагогического совета, хозяйственного и родительского комитетов училища, Общества помощи недостаточным ученикам.

Ключевые слова: Екатеринославское 2-е реальное училище, учебный план реального училища, педагогический совет, хозяйственный комитет, родительский комитет.

S. L. Prokopenko

Oles Honchar Dniprovsky National University

KATERYNOSLAV'S 2nd RURAL SECONDARY SCHOOL: FORMATION AND DEVELOPMENT

© Прокопенко С. Л., 2017

The article deals with the prerequisites of the formation of Ekaterynoslav second rural secondary school and main directions of its development in 1901-1917 years. Much attention is paid to the analysis of the first stage of rural secondary school (September 1900 - September 1901), when the major organizational issues related to the opening of the school were solved: the permission of the Ministry of Education for the opening of school was received, the director of the school was appointed, teaching staff was formed and the admission of students was made. The author describes the second stage of the school activities and gives the characteristic to the educational process, development of material resources, funding of the school. Particular attention is paid to the activities of the educational councils, the economic committee and parent's committee of the rural secondary school, the Student's Aid Society.

Key words: Katerynoslav's 2nd rural secondary school, the rural secondary school curriculum, the pedagogical council, the economic committee, the parent's committee.

Хоча в останні роки значно посилювався інтерес дослідників як до історії розвитку середньої освіти Катеринославської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. в цілому, так і до розвитку окремих навчальних закладів у цей період, діяльність 2-го Катеринославського реального училища, на жаль, досі не привернула їх уваги.

Метою дослідження є висвітлення передумов створення Катеринославського 2-го реального училища та основних напрямів його діяльності у 1901–1917 рр., зокрема розкрити особливості організації навчально-виховного процесу, охарактеризувати розвиток матеріальної бази училища та джерела його фінансування.

Ініціатором створення Катеринославського 2-го реального училища був в.о. міського голови П. Ф. Волков, надалі багаторічний почесний попечитель училища, який у вересні 1900 р. вніс до міської думи пропозицію щодо відкриття в місті другого реального училища. Він мотивував це тим, що: «З кожним роком у м. Катеринославі зростає давно вже усвідомлена потреба в середніх навчальних закладах. Однієї класичної гімназії і одного реального училища зовсім недостатньо для міста з населенням близько 120 000 і притому міста промислового, яке швидко зростає... З огляду на перепоповнення як реально-

го училища, так і гімназії, є крайня необхідність у відкритті в Катеринославі, у крайньому випадку, ще одного середнього навчального закладу» [8, с. 5].

Цю ініціативу підтримали Катеринославський губернатор граф Ф. Е. Келлер, Катеринославські губернське і повітове земства, попечитель Одеського навчального округу Х. П. Сольський. Катеринославські повітові земські збори ухвалили рішення про щорічне асигнування на утримання училища 6 тис. крб, губернські збори виділили на його облаштування 10 тис. крб, міська дума зобов'язалася виділяти по 23 тис. крб щорічно [7; 8, с.6-9; 9, с. 849].

У травні 1901 р. Міністерство народної освіти дозволило відкрити училище з нового навчального року спочатку у складі підготовчого і перших двох класів. Височайшим наказом по цивільному відомству від 2 серпня 1901 р. директором училища був призначений інспектор Катеринославського 1-го реального училища статський радник С. Ф. Тимошенко. Протягом серпня був сформований педагогічний склад, а в вересні 1901 р. проведені вступні іспити. Вони підтвердили нагальну потребу відкриття училища: від бажаючих було подано 302 заяви, з яких прийнято 140 осіб, або 46,4 %: до підготовчого класу – 58, у перший клас – 58 і в другий клас – 24 особи. 23 вересня 1901 р. відбулось урочисте відкриття училища, а в лютому 1905 р. йому було надано ім'я цесаревича Олексія Миколайовича [5; 8, с. 9-10].

Училище розмістилося спочатку у спеціально побудованому містом на Острожній площі одноповерховому дерев'яному будинку, обкладеному цеглою. Але після відкриття у наступні роки III і IV класів під класи прийшлося зайняти клас для малювання, а в учительській розмістити учнівську та фундаментальну бібліотеки. До того ж класи були переповнені: при нормі 40 учнів у 1904 р. в підготовчому класі навчався 61 учень, у I класі – 60, у II – 52, у III – 46 і в IV – 31 учень. Тому міська дума прийняла рішення побудувати нове приміщення для училища, закладка якого відбулася у вересні 1904 р. на Тюремній площі (нині пр. Пушкіна). При проектуванні училища були враховані норми щодо розмірів приміщень, вироблених у

1900 р. на конгресі зі шкільної гігієни у Дармштадті (Німеччина). Нове двоповерхове училище вартістю понад 200 тис. крб було побудоване до наступного навчального року. У ньому було 14 класних кімнат, великий актовий зал, два великих, спеціально обладнаних класи – для малювання і гімнастичний, фізичний кабінет і фізична аудиторія, приміщення для посібників з природознавства, хімічна лабораторія тощо [1, с.274; 8, с.12-15, 17, 40].

Якщо в 1901 р. в училище з 302 бажаючих було прийнято 140 осіб (46,4 %), у 1902 р. з 238 осіб – лише 64 (27 %), а в 1903 р. з 237 – тільки 47 (20%), то побудова нового приміщення дала змогу відкривати паралельні класи і збільшити прийом. У підсумку, кількість учнів у міру відкриття нових класів постійно зростала. Про динаміку можна судити за такими даними: у 1901 р. в училище навчалося 140 учнів, 1902 р. – 207, 1903 р. – 273, 1904 р. – 325, 1905 р. – 404, 1906 р. – 489, 1907 р. – 530, 1908 р. – 582, 1909 р. – 554, 1910 р. – 501 учень. На початок 1910-1911 навчального року в училищі діяло 7 класів, у тому числі у підготовчому та перших шести класах були відкриті паралелі [8, с.10, 14, 17, 21].

За соціальним складом училище було більш демократичним порівняно з 1-м реальним училищем, в якому навчалося в середньому 45 % дітей дворян і чиновників, 44 % – міських станів, по 5 % – селян та іноземців і по 1 % – духовного звання і казаків. У 2-му реальному училищі в першому наборі 1901 р. зі 140 учнів 41 (29,3 %) були діти дворян і чиновників, 60 (42,8 %) – діти міських станів, 2 (1,4 %) – духовного звання, 28 (20 %) – селян, 5 (3,6 %) – казаків, 6 (2,9 %) – іноземців. Через 10 років, у 1911 р., це співвідношення залишалося приблизно таким же: з 501 учня 120 (23,95 %) були діти дворян і чиновників, 230 (45,9 %) – міських станів, 8 (1,6 %) – духовного звання, 125 (24,95 %) – селян, 8 (1,6 %) – казаків, 6 (1,2 %) – іноземців, 4 (0,8 %) – інших [8, с. 10; 11, с. 144].

При цьому слід мати на увазі, що якщо Катеринославське 1-е реальне училище утримувалося насамперед за рахунок коштів державного бюджету, а також допомоги від губернського земства і міста та плати за навчання, то 2-е реальне учили-

ще утримувалося переважно за рахунок міста. Так, у 1901 р. міська дума асигнувала на утримання училища 11 005 крб., у 1902 р. – 23 320, у 1905 р – 30 344, в 1910 р. – 31 157 крб. Другим основним джерелом була плата за навчання: у ці ж роки вона становила відповідно 2 440, 7 323, 4 996 і 21 355 крб. Спочатку батьки сплачували за навчання по 40 крб на рік, а з 1905 р. плата була збільшена до 50 крб. З 1915 р. по 1 000 крб допомоги на утримання училища почало виділяти губернське земство [2, с. 622-623; 3, с. 60; 8, с. 18, 20, 52; 9, с. 60].

У реальних училищах передбачалося шість основних класів з річним курсом у кожному, для підготовки випускників для вступу у спеціальні вищі навчальні заклади засновувався VII додатковий клас, а в V–VI класах поряд з основним відділенням могло відкриватися комерційне відділення. У 2-му реальному училищі VII клас відкрився у 1906-1907 навчальному році, його перший випуск відбувся у 1907 р. Слід зазначити, що більшість учнів VI класу училища продовжували навчання у VII класі. Так, з 13 випускників VI класу 1906 р. вісім закінчило у 1907 р. VII клас, у 1908 р. – відповідно 13 з 17 [6, с. 337; 8, с. 48-49].

Навчальний план училища за Статутом реальних училищ 1888 р. передбачав вивчення учнями таких дисциплін, як: 1) Закон Божий; 2) російська мова; 3) дві іноземні нові мови (німецька і французька або англійська); 4) географія; 5) історія; 6) математика; 7) фізика; 8) природнича історія; 10) малювання; 12) креслення; 13) чистописання; 14) комерційне письмо і книговодство [10, с. 102].

15 травня 1906 р. був затверджений новий навчальний план реальних училищ, що діяв в основних рисах до кінця досліджуваного періоду. Оскільки у 2-му реальному училищі не було комерційного відділення, навчальний план був таким [4, с. 26; 8, с. 4]:

Предмети	Підготовчий клас	Основне відділення					VII додатковий клас	Усього (без підгот. класу)

Закон Божий	4	2	2	2	2	2	2	2	14
Російська мова	6	5	5	4	4	4	4	4	30
Німецька мова	—	5	4	4	4	3	3	3	26
Французька мова	—	—	5	5	4	3	2	2	21
Географія	—	2	2	2	2	2	—	2	12
Історія	—	2	2	2	3	3	4	3	19
Математика	6	4	4	4	6	6	6	5	35
Фізика	—	—	—	—	—	3	4	3	10
Природнича історія	—	2	2	2	2	2	3	2	15
Малювання	2	2	2	2	2	2	2	2	14
Креслення	—	—	—	2	1	—	—	—	3
Чистописання	4	2	—	—	—	—	—	—	2
Законознавство	—	—	—	—	—	—	—	2	2
Усього	22	26	28	29	30	30	30	30	173

Новий навчальний план дійсно, як зазначало міністерство народної освіти, надав навчанню в реальних училищах більш загальноосвітнього характеру, посиливши викладання російської мови, історії і французької мови, запровадивши викладання законознавства у додатковому класі і т. д. Тим більше, що випускники отримали право вступу до університету, витримавши додаткові іспити лише з латинської мови [4, с. 24].

Статутом реальних училищ директор визначався начальником училища, на якого покладалася повна відповідальність за всі сфери благоустрою закладу. Головний обов'язок директора полягав у нагляді, як за ходом викладання і виховання, так і за зовнішнім порядком і матеріальним добробутом ввіреного йому закладу і взагалі за точним виконанням усіх постанов, що стосувалися реальних училищ. На посаду директора обиралися особи, які закінчили курс одного з вищих навчальних закладів імперії і звернули на себе увагу службою з навчальної частини. Директор обирався попечителем навчального округу і затвер-

джувався на посаді міністром народної освіти [6, с. 338; 12, с. 630].

Перший директор Катеринославського 2-го реального училища С. Ф. Тимошенко повністю відповідав цим вимогам: випускник Харківського університету, в якості міністерського стипендіата пройшов курс підготовки викладача механіки в реальному училищі при Московському технічному училищі, після чого з серпня 1887 р. був призначений учителем математики, механіки і фізики в Катеринославському 1-му реальному училищі, а з березня 1898 р. виконував обов'язки інспектора училища. Він очолював заклад до березня 1909 р. За ці роки відбулося становлення училища, воно перейшло до нової будівлі. На посаді директора його змінив статський радник Д. Н. Фінаков, який до призначення також працював інспектором 1-го реального училища[8, с. 28-29; 11, с. 71, 76].

Статутом реальних училищ важлива роль відводилась педагогічній раді, до складу якої входили всі викладачі училища. Діяльність ради у повному складі полягала у розподілі предметів викладання між викладачами, у складанні розкладу перевідних, перевірочних і приймальних іспитів, розгляді результатів останніх і прийомі учнів, обговоренні успіхів учнів по чвертях навчального року, а також річних успіхів, у виборі книжок до фундаментальної та учнівської бібліотек, у проведенні іспитів і видачі свідоцтв на звання початкового учителя, для отримання права на надання першого класного чину і набуття пільг з військової повинності, у постановках про перевід учнів у наступні класи на підставі річних успіхів і оцінок, отриманих на екзаменах, у вирішенні питання про видачу атестатів про закінчення шести класів і свідоцтва про закінчення 7-го додаткового класу, у виборі квартир для іногородніх учнів і нагляді за ними, в обговоренні поведінки учнів по чвертях навчального року, в обговоренні питання про звільнення від плати за навчання бідних учнів, які добре вчаться і відзначаються гарною поведінкою, у перевірці звітних відомостей, у схваленні кошторису, який щорічно складався для подання до Катеринославської міської управи, у виборі членів господарського комітету, бібліотекаря, а також у призначенні членів комісії для перевірки майна учи-

лища [6, с. 339; 8, с. 37].

Крім того, діяли класні й предметні комісії. В класних комісіях обговорювалися головним чином успіхи, старанність і поведінка учнів, приймалися заходи до підняття успіхів, як класів взагалі, так і окремих учнів, обговорювалися питання про допуск учнів VI і VII класів до екзаменів тощо. У предметних комісіях обговорювалися навчальні питання, які пропонувалися управлінням навчального округу і директором училища або педагогічною радою [8, с.37-38].

В училищі діяв також господарський комітет під головуванням директора. Крім директора та інспектора, до його складу входили три викладачі, які обиралися педагогічною радою на три роки. Комітету доручався нагляд за збереженням матеріальної частини закладу, а також належним веденням описів майна училища, перевірка сум і рахунків по доходах і витратах училища. На комітет покладался також нагляд за тим, щоб суми, які призначалися на утримання навчального закладу, витрачалися найбільш продуктивним способом [8, с. 38-39; 12, с. 633].

У вересні 1906 р. відповідно до пропозиції Міністерства народної освіти від 5 серпня 1906 р. №15 152 про порядок утворення і діяльності батьківських комітетів при навчальних закладах, був створений батьківський комітет училища. Він формувався таким чином: на початку навчального року по класах скликалися збори батьків учнів для обрання членів батьківського комітету. З числа членів батьківського комітету загальні збори батьків обирали голову комітету та його заступника. Голова комітету брав участь у роботі педагогічної ради, і, з дозволу директора, міг бути присутнім на екзаменах і відвідувати уроки. Батьківський комітет зосередився головним чином на влаштуванні для учнів гарячих сніданків, на пошуку допомоги бідним учням для внесення плати за навчання і придбання для них навчальних посібників [8, с. 39-40].

Для допомоги бідним учням у травні 1907 р. батьківським комітетом було створено Товариство допомоги недостатнім учням. Так, на плату за навчання, придбання одягу і книг учням товариство витратило у 1907 р. 865 крб, у 1908 р. – 1 062, у 1909 р. – 1 234, у 1910 р. – 1 818 крб. Ці кошти формувалися

за рахунок членських внесків, добровільних пожертв і виручки від влаштування вечорів, концертів, спектаклів і гулянь у міському саду тощо. Пізніше по 500 крб Товариству щорічно виділяло губернське земство [2, с. 61; 8, с. 22].

Статут реальних училищ вимагав, щоб кожне училище мало фундаментальну і учнівську бібліотеки; фізичний кабінет; колекцію приналежностей для малювання і креслення; достатню кількість географічних карт і глобусів. Керівництво училища докладало чимало зусиль для забезпечення цих вимог Статуту. Так, якщо у фундаментальній бібліотеці у 1902 р. було всього 185 томів, то у 1911 р. – вже 3 197. В учнівській бібліотеці, створеній у 1903 р., кількість томів зросла з 838 до 1 884 у 1910 р. і до 2 215 у 1911 р. У 1902 р. був створений фізичний кабінет і для нього вперше було закуплено 248 приборів та інструментів. Особливу увагу посиленню наочності викладання приділяв Д. Н. Фінаков, ним були придбані відповідні посібники з усіх дисциплін. Для фізичного кабінету, наприклад, у 1910 та 1911 рр. було придбано 115 предметів на суму 2 179 крб 20 коп. й їх загальна кількість зросла до 933. У природничому кабінеті на 1 січня 1911 р. знаходилося 464 посібники по зоології, 238 – по ботаніці, 58 – по мінералогії тощо, всього 802 посібника. У жовтні 1910 р. при природничому кабінеті була відкрита хімічна лабораторія [8, с. 24-26; 12, с. 628].

Отже, в діяльності Катеринославського 2-го реального училища можна виокремити два періоди: період становлення (вересень 1900 р. – вересень 1901 р.) і період розвитку (1901–1917 рр.). У першому періоді були вирішені основні організаційні питання, пов'язані з відкриттям училища: отримано дозвіл міністерства народної освіти на його заснування, призначено директора, сформовано педагогічний колектив, здійснено набір учнів. Протягом другого періоду відбувся розвиток навчального закладу: побудоване власне приміщення, зміцнено матеріальну базу (створені фізичний і природничий кабінети, хімічна лабораторія, поповнені фундаментальна й учнівська бібліотеки), майже у п'ять разів зросла чисельність учнів.

Бібліографічні посилання

1. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1903 год. – СПб., 1905.
2. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1914 г. (с 19 по 28 января 1915 года). – Екатеринослав, 1915.
3. Журналы заседаний Екатеринославского губернского земского собрания очередной сессии 1915 г. (с 15 по 23 января 1916 года). – Екатеринослав, 1916.
4. О введении в действие с наступающего 1906/7 учебного года установленным ученым комитетом министерства таблицы числа недельных уроков в реальных училищах: циркуляр Министерства народного просвещения № 9555 от 15 мая 1906 г. // Журнал Министерства народного просвещения. Новая серия. – Ч. III. – 1906. – Июль. – С. 23-26.
5. О присвоении Екатеринославскому 2-му реальному училищу Августейшего Имени Наследника Цесаревича Алексея Николаевича»: высочайшее повеление от 26 февраля 1905 г. // Журнал Министерства народного просвещения. – 1905. – Июль. – Ч. CCCLX. – С. 84.
6. О реальных училищах: Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета 9 июня 1888 г. // Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗРИ). Собр. 3. – СПб., 1890. – Т. VIII. – С. 336 – 341.
7. Переписка с Министерством Просвещения, Екатеринославским губернатором, городским головой об открытии 2 реального училища в г. Екатеринославе // Державний архів Одеської області. – Ф. 42, оп. 35, спр. 1759.
8. Рождественский А. Краткий исторический очерк десятилетнего существования Екатеринославского II имени Его императорского высочества государя наследника цесаревича и великого князя Алексея Николаевича Реального училища / А. Рождественский. – Екатеринослав, 1911.
9. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866-1913 гг./ сост. под. ред. П. К. Соколова. II часть. 1890-1913. – Екатеринослав, 1916. – Вып. 2.
10. Таблица числа часов классных занятий в неделю в реальных училищах с двумя отделениями и дополнительным классом от 8 июня 1888 г. // ПСЗРИ. Собр. 3. – СПб., 1890. – Т. VIII. – С. 102.
11. Тимошенко С. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет его существования 1875 – 1900 / С. Тимошенко. – Екатеринослав, 1901.
12. Устав реальных училищ, высочайше утвержденный 15 мая 1872 г. // ПСЗРИ. Собр. 2. СПб, 1875. – Т. XLVII. – Отд. 1. – С. 626 – 636.

Надійшла до редколегії: 25.04.2017

УДК 94: 002 (477.63)

Л. М. Лучка

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

КНИЖКОВА СПАДЩИНА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ І СЬОГОДЕННЯ

Розглянуто розвиток бібліотечної справи губернії XIX – початку XX ст. Проаналізовано процес комплектування та виявлено цінні і рідкісні примірники. Простежено історичний шлях книжкових колекцій катеринославців.

Ключові слова: книжкові колекції, рідкісні видання, Катеринославщина, наукова бібліотека ДНУ імені Олеся Гончара.

Л. Н. Лучка

Днепроvский национальный университет имени Олеся Гончара

КНИЖНОЕ НАСЛЕДИЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ И НАСТОЯЩЕЕ

Освещены предпосылки создания Екатеринославского 2-го реального училища и основные направления его развития в 1901-1917 гг. При раскрытии деятельности училища охарактеризованы организация учебно-воспитательного процесса, развитие материальной базы, источники финансирования училища. Особое внимание уделено деятельности педагогического совета, хозяйственного и родительского комитетов училища, Общества помощи недостаточным ученикам.

Ключевые слова: книжные коллекции, редкие издания, Екатеринославщина, научная библиотека ДНУ имени Олеся Гончара.

L. M. Luchka

Oles Honchar Dniprovsky National University

KATERINOSLAV BOOK HERITAGE AND PRESENT DAYS

The libraries of Dnipro Region keep a great heritage which they received from Katerinoslav libraries. The largest book collections belonged to prince G.Potemkin, archbishop Platon (Lubarsky), bishop Theodosius (Makarevsky), nobleman G.P. Alexeev, prince M.P. Urusov, baron

M. O. Korf, ethnographers Ya.P. Novitsky and D.I. Yavornitsky. Collecting books united Katerinoslav citizens of different occupations: the Miziks family, the Miklashevskis family, the Egorovs family, the Akinfiyevs family; G.A. Zalubovsky, Yu.A. Pehotinska, S.I. Galperin. A part of prince G. Potemkin's library is a pride of Oles Honchar Scientific Library. Prince G. Potemkin bought the library from archbishop Eugene Bulgaris. It totaled 1500 books and was set for a future university. In 1793 a part of this book collection came to Main People's College. The modern library has 77 volumes in different languages.

Among private collections the library of nobleman G.P. Alexeev is of great interest. It totaled 15000 volumes and consisted of books and magazines in Russian, Ukrainian and foreign languages. Private seals and presentation inscriptions are indicative of a private book collection belonging to prince M.P. Urusov. An album created in 1916 by Katerinoslav chemists is a unique item. G.A. Zalubovsky is a bright example of deference to books. His library totaled 1000 volumes and they were given to City Public Library. Thus book heritage of Katerinoslav province is an integral part of the national cultural heritage.

Key words: book collections, rare books, Katerinoslav province, Oles Honchar Dnipro National University scientific library.

Важливою складовою культурно-освітнього простору є збереження книжкової спадщини України у бібліотечних фондах та використання найрізноманітніших форм популяризації й просування інформаційних джерел до сучасного споживача. Бібліотеки Дніпропетровщини зберігають величезний спадок, який вони отримали від катеринославських бібліотек. Збирання відбувалося різними шляхами, джерела надходження використовувались найрізноманітніші. Мета дослідження полягає у виявленні та аналізі книжкових колекцій Катеринослащини, що зберігаються у сучасних бібліотеках краю. Аналіз наукових досліджень. Дослідження науковців у галузі видавничої справи присвячені історії українського книгодрукування, висвітлюють процес формування та розвитку національної книжкової спадщини (Л. А. Дубровіна, М. С. Тимошик, Г. І. Ковальчук, Т. В. Новальська, Т. Є. Мяскова). Дана розвідка містить матеріали з вивчення друкованих видань ХІХ – початку ХХ ст. у фондах наукової бібліотеки ДНУ.

На Катеринослащині найбільшими за обсягом були книжкові зібрання князя Г. Потьомкіна, архієпископа Платона (Лю-

барського), єпископа Феодосія (Макаревського), катеринославського дворянина Г. П. Алексєєва, князя М. П. Урусова, барона М. О. Корфа, етнографів Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького. Інтерес до колекціонування книжкових видань об'єднував пересічних катеринославських мешканців різних за фахом: родини Мізків, Міклашевських, Єгорових, Акінфієвих, окремих діячів, Г. Залюбовського, Ю. Пехотинської, С. І. Гальперіна.

Гордістю НБ є частина бібліотеки князя Г. Потьомкіна, яку він придбав у архієпископа Євгенія Булгаріса у кількості близько 1500 т. для майбутнього університету. У зв'язку з відкриттям у 1793 р. Головного народного училища) в Катеринославі (пізніше – класична гімназія) вищезазначена бібліотека була перевезена до навчального закладу, але у 1799 р. більша частина Потьомкінського зібрання увійшла до складу щойно відкритого Казанського університету. У 1804 р. ще 63 т. цінної бібліотеки передано до Харківського університету. Таким чином у бібліотеці Катеринославської класичної гімназії зберігалися 180 т. дублетних видань з бібліотеки князя Г. Потьомкіна. Сучасна наукова бібліотека ДНУ імені Олеса Гончара зберігає 77 т.: французькою мовою (41 прим.), латинською (20 прим.), російською (12 прим.), грецькою, англійською та італійською мовами (4 прим.). За галузями знань унікальна колекція поділяється на історико-географічну літературу, військову справу, релігію, мовознавство, мистецтвознавство, педагогіку та художню літературу. Значний комплекс складають довідково-енциклопедичні видання [13, с. 122].

У ХІХ ст. відомою була постать архієпископа Катеринославського, Херсонського та Таврійського Платона (Любарського). Автор історичних нарисів духовних закладів, подвижник культури залишив помітний слід в історії Катеринославщини. Частина книг потрапила до бібліотеки Катеринославської гімназії з особистої книжкової колекції у 1814 р. після смерті Платона (Любарського) (1811). Факт передачі відбувся завдяки надвірному раднику, кавалеру М. Ф. Ставицькому (М. Ф. Ставиському). Як спадкоємець бібліотеки духовної особи М. Ф. Ставицький подарував бібліотеці 80 книжок. Наукова бібліотека зберігає 20 томів із цінним дарчим написом на форзаці та контритулі: «Из

Библиотеки покойного Преосвященного Платона Любарского, архиепископа Екатеринославского, Херсонского, Таврического в библиотеку Екатеринославской гимназии» [14, с. 56–63] .

Серед приватних колекцій підвищений інтерес викликає бібліотека дворянина Г. П. Алексєєва, яка зберігалася у родовому маєтку с. Котовка Новомосковського повіту Катеринославської губернії і складалася з книг і періодики українською, російською та іноземними мовами. Понад 15 тис. томів розміщувались у 54 шафах на другому поверсі дворянського будинку. Приватне зібрання містило «Евангелие» 28 мовами, рукописи, пам'ятки давньої літератури («Слово о полку Игоревом»), Страбон «География в 17 книгах». Серед зарубіжних видань переважала французькомовна література XVIII – XIX ст. (Поль де Кок – 54 т.; В. Гюго – 28 т.). Німецькою мовою фундатор зберігав каталоги монет, видання з нумізматики та геральдики (Винклер П. «Из истории монетного дела в России» 1897 р.; Кене Б. «Описания европейских людей X, XI, XII вв.» 1852 р.). Окреме місце посідали фольклористичні та етнографічні збірники та мистецькі альбоми («Галерия киевских достопримечательностей» 1858 р.; «Альбом українських поетів»; «Собор святого князя Владимира в Киеве» 1898 р.). Г. П. Алексєєв збирав наукові видання, присвячені історії українських міст (Києву, Кременчуку, Запоріжжю, Херсону) [6].

В історії Катеринославщини значну роль відігравав князь М. П. Урусов (1863–1918), великий землевласник, маршалок губернського дворянства, голова Катеринославської вченої архівної комісії (1908–1917). Державний діяч, людина активної громадської позиції він був у центрі політичних та культурно-освітніх подій, що відбувалися в губернії другої половини XIX – початку XX ст. Історія його книгозібрання пов'язана з унікальною приватною бібліотекою Г. П. Алексєєва (1834–1914). Про наявність власного книжкового зібрання свідчить печатка «Библиотека князя Николая Петровича Урусова», яка зберігається на титулі книги: Колосов М. А. «Заметки о языке и народной поэзии в области северно-великорусского наречия. СПб., 1877».

В особистій колекції М. П. Урусов мав низку праць-дарун-

ків від українського історика-архівіста, полтавського викладача І. Ф. Павловського (1851–1922): «Полтава в начале XIX века. Вып. 1–2. К., 1902–1906», «Малороссийское козацье ополчение в 1812 году: по архивным данным. К., 1906»). Цінність бібліотеки містить велике за обсягом видання «О прибыльном сбыте хлеба Русского народа», укладене купцем 2-ї гільдії Н. Н. Єпифановим та надруковане в Баку 1909 р. Автор подав ґрунтовні матеріали, які висвітлювали роль та діяльність Міністерства торгівлі в розвитку державної політики господарювання Російської імперії. З рукописного дарчого напису «Его Превосходительству Екатеринославскому Губернскому Председателю Дворянства от автора», зробленого чорнилами 6 вересня 1909 р., можна припустити, що один з перших примірників книги отримав князь М. П. Урусов.

Серед історико-краєзнавчих видань дореволюційного періоду, що є бібліографічною рідкістю, окреме місце посідає унікальний альбом «Опытная станция по исследованию и добыванию русского йода из морских водорослей», створений у 1916 р. катеринославськими вченими-хіміками, професором Л. В. Писаржевським та старшим лаборантом М. Д. Аверкієвим. Щойно підготовлене видання автори подарували князю М. П. Урусову як подяку за «просвещенное содействие при основании нового русского дела» (1916). Цікавим є факт про фінансову підтримку Урусова М.П. видавничої справи Катеринославщини. За його кошти у 1912 р. було видано книгу «Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии капитана В.Ф. Крупянского об участии его в войнах с Турцией и Францией в период 1807-1816 гг.». Цінність полягає в особистому дарчому зверненні мецената до читачів про унікальність спогадів із воєнної історії та розвитку місцевого краю [2, зв. бік обкладинки].

У родовому маєтку Нескучному Катеринославської губернії земський діяч М.О. Корф передплачував найкращі журнали та газети російською та іноземними мовами, отримував видатні твори філософського, політичного та педагогічного змісту. Він витрачав на їх купівлю у букіністів власні кошти. Таким чином, барон М.О. Корф зібрав значну та різноматичну влас-

ну бібліотеку, активним читачем якої у 70-ті рр. був Я. П. Новицький, дослідник та громадський діяч Олександрівська. За інформацією, яку подає російський бібліограф та подвижник другої половини XIX – початку XX ст. У. Г. Іваск, відомо, що Я. П. Новицький мав власну бібліотеку, що складалася із книжок та журналів з історії, географії, статистики, етнографії, археології, природознавства та українознавчої літератури (Малоросія, Новоросія та Запоріжжя) [3, с. 17; 7, с.16].

Яскравим прикладом прихильного ставлення до книжок стала постать Г. А. Залюбовського, гласного Катеринославської думи. Відомо, що він першим передав безкоштовно власні книги до Катеринославської публічної бібліотеки у 1887 р. у кількості 148 томів, серед яких були твори О. Ф. Писемського, О. Толстого, В. Крестовського та ін. Крім того, у 1892-1895 рр. діяч передав до фондів місцевої бібліотеки 169 томів книг з історії краю, суспільного життя та місцевого самоврядування. Серед них рукописи: «Дело Екатеринославского общества «Бережливости», 1868-1870 гг.», «Переписка по приглашению к участию в студенческом обеде в г. Екатеринославе» (характеристика интеллигенции и студентов Харьковского университета), звіти училищ Олександрівського та Маріупольського повітів. Історичну цінність мають звіти Олександрівського повіту, укладені М. О. Корфом та видані у Катеринославі. На той час загальна кількість пожертвувань діяча складала 219 томів. Пам'ять про ініціативного культурного діяча залишилася й після його смерті у 1898 р. Згідно з його волею вдова та сестри Г. А. Залюбовського передали до бібліотеки 552 томи з власної бібліотеки діяча. Бібліотечний колектив високо оцінив внесок Г. А. Залюбовського у розвиток Катеринославської публічної бібліотеки. Вшановуючи пам'ять про видатного громадського діяча, завідувача бібліотекою виступила з промовою подяки за постійну підтримку бібліотечних починань та запропонувала прикрасити портретом мецената читальню публічної бібліотеки [10 с. 15, 20: 12, с. 68].

У 1908 р. міська громадська бібліотека отримала особисту колекцію від пані Ю. А. Пехотинської у кількості 284 назв., 772 томів вартістю 736 крб. 25 коп. Дарунок складався з приват-

них пожертвувань, які Ю. А. Пехотинська зробила протягом багатьох років, працюючи в народній освіті. Віддавши колекцію книг у міську бібліотеку, вона сподівалася на продовження своєї справи шляхом відкриття народних бібліотек-читалень на околицях Катеринослава. Завдяки дарунку фонд бібліотеки поповнився необхідними для читачів книгами [12, с. 12].

Земська бібліотека Катеринославського повіту володіла фондами, багатими за змістом. У 1913 р. бібліотека купила 86 т. «Энциклопедического словаря Брокгауза и Эфрона» (німецькі видавці) за 258 крб. Згідно з Каталогом 1914 р. бібліотека мала ґрунтовне 22-ти томне видання «Россия: географическое описание», укладене географом В. П. Семеновим (Тянь-Шанським). 14 том був присвячений Новоросії та Криму (СПб, 1910); французького географа та мислителя Е. Реклю «Земля и люди: В 19 т.». Серед земського зібрання варто зазначити енциклопедичні та ілюстровані видання (німецького автора М. Неймайр «История земли»). Земська бібліотека мала українські та зарубіжні історичні видання, зокрема М. І. Костомаров «Исторические монографии и исследования: в 20 кн.», французьких професорів Е. Лавісс та А. Рамбо «История XIX века: в 8 т.», французького державного діяча Ф. Гізо «История цивилизации в Европе». Наукову цінність мають твори Д. І. Яворницького: «История запорожских казаков» (3т.), «Очерки по истории запорожских казаков и Новороссийского края», «Вольности запорожских казаков». Малоросійська література була представлена творами Б.Д. Грінченка, М.Л. Кропивницького, Т. Г. Шевченка. Земство приділяло підвищену увагу придбання ілюстрованих альбомів, присвячених історичній тематиці: «Отечественная война и Русское общество, 1812-1912 годы: в 7 т.» вартістю 30 крб. Земська бібліотека мала цінне краєзнавче видання «Южно-Русская областная сельско-хозяйственная, промышленная и кустарная выставка, 1910 г.: отчет-альбом. Екатеринослав, 1912», яке зберігається у наш час в НБ ДНУ та є важливим джерелом для підготовки студентських наукових робіт [5].

Навчальні заклади зробили вагомий внесок у створення фундаменту книжкових пам'яток України. Книжкова спадщина

катеринославських навчальних закладів складалася з навчальних посібників, підручників та керівництв. Так, бібліотека Катеринославського комерційного училища пропонувала учням літературу з історії, природничої історії, географії, вітчизнознавства (родиноведение). У катеринославських бібліотеках XIX – початку XX ст. зберігалися книжкові зібрання іноземними мовами (німецькою – 105 прим.; франц. – 64 прим.). Учні Олександрівська мали можливість працювати з цінним історико-географічним виданням К. Ф. Ордина «Собрания сочинений по финляндскому вопросу. Т. 2, ч. 1. СПб, 1909».

Художня література була представлена творами М. В. Гоголя, О. І. Рогової «Сын гетмана». Праці Гомера «Илиада», «Одиссея», Д. І. Іловайського «Очерки и рассказы из всеобщей истории», В. Й. Ключевського «Пособие по русской истории», Ю. І. Крашевського «Древнее сказание» вивчалися учнями під час навчального процесу. Фонди містили біографічну літературу видавництва Ф.Ф. Павленкова (Конфуцій, Платон, Цицерон). Краєзнавча література складалась з праць М. І. Костомарова, А. Кузьміна «Запорожская Сечь», Д. Л. Мордовцева «Сагайдачный», О. Є. Разіна «Гетман Степан Остряница», Г. П. Надхіна «Запорожье». Як свідчить джерело, на літературних вечорах комерційного училища читали вірші Т. Г. Шевченка та інтерес учнів привертав твір П. О. Куліша «До Хортиці» [11, с. 66-67, 218-225].

У бібліотеці Катеринославського реального училища вагоме місце посідав науковий доробок І. Я. Акінфієва, викладача природничої історії та хімії і бібліотекаря основної бібліотеки училища, у кількості 23 друкованих праць. Серед них 11 назв дійшли до нашого часу і зберігаються в НБ ДНУ. З історії літературних жанрів унікальною є казка для гімназисток І. Я. Акінфієва «Минералогия в лицах» виданої у Катеринославі 1899 р. у друкарні М. С. Копилова. Цікавим є виклад навчального матеріалу з природничих наук для учнів реального училища за допомогою казкових персонажів [4, с. 86-87].

Варто додати інформацію про окремі рідкісні та цінні видання, що складними історичними шляхами надійшли до сучасних бібліотек міста. Серед краєзнавчої колекції наукову цін-

ність має книга родини Грінченків «Оповідання про хлопців», виданої у Катеринославі 1917 р., у друкарні К. А. Андрущенка. Зацікавленість викликає внутрішнє оздоблення твору, зроблене М. С. Погрібняком (1885-1965), художником-графіком, діячем Катеринославської «Просвіти», викладачем Дніпропетровського художнього училища. Видання є бібліографічною рідкістю. Невелика за обсягом праця українських письменників та громадських діячів зберігає на сторінках тексту унікальні українські візерунки, які доповнюють та розкривають зміст [8].

До рідкісних видань з історії України, зокрема запорозького козацтва, належить унікальний альбом фотографій з історико-географічними нарисами «Дніпрові пороги» Д. І. Яворницького, виданий у Харкові 1928 р. Праця цікава за змістом та художнім оформленням, містить світлини відомих порогів Дніпра та опис території краю до затоплення водосховищем Дніпрогесу. Підготовка видання була здійснена за результатом археологічної експедиції 1927 р. під керівництвом Д. І. Яворницького. Альбом варто віднести до книжкової пам'ятки минулого століття, оскільки, крім тексту, альбом містить багатий ілюстративний матеріал обсягом 22 аркуші [16].

Серед літературної спадщини окреме місце посідає «Повний збірник творів» Т. Г. Шевченка за редакцією українського історика Д. І. Дорошенка, надрукований у Катеринославі 1914 р у видавництві Л. М. Ротенберга до 100-річчя Великого Кобзаря. Видання містить творчий доробок Т. Г. Шевченка як поета і прозаїка. Прозаїчні твори перекладено українською мовою українським письменником, педагогом, громадським діячем О. Я. Кониським. Вірші українського поета надруковано за виданням 1911 р. Збірник привертає увагу палітуркою у міткалевій оправі червоного кольору з витісненим портретом Т. Г. Шевченка та малюнками художника Б. Соколова. Обсяг твору складає понад 700 сторінок тексту [15].

Цікавим є факт наявності у катеринославських бібліотеках «Анатомического атласа», укладеного лікарем Катеринославської губернської земської лікарні Ю. М. Кернером. Навчально-практичний посібник ґрунтувався на матеріалах, знайдених автором під час подорожі за кордон, та вміщував ілюстрації

з метою наочного вивчення. Вартість 2000 прим. складала 750 крб. (0,38 коп. – 1 прим.). До книжкової спадщини Катеринослава варто віднести універсальне медичне видання «Рe-альная энциклопедия практической медицины» професора А. Ейленбурга, вартість якого становила 138 крб. та відповідала розміру і змісту книги [9, с. 7, 59].

За інформацією газети «Степь», у 1886 р. відбулася важлива подія: вийшло з друку розкішне видання «Кобзаря. Гайдамаки» Т.Г. Шевченка. Книга надрукована у відомій на той час друкарні О. С. Суворіна, містить текст поеми двома мовами, розміщений на сторінках паралельно. До видання включено російський переклад Н. В. Гербеля, малюнки українського художника, етнографа О. Г. Сластіона, який під час роботи використовував матеріали знавців української старовини М. І. Костомарова та В. Б. Антоновича. Малюнки зроблені у Відні. Передмова підготовлена Д. І. Яворницьким. Унікальний за змістом та оформленням альбом підготовлено у незвичайному форматі (великий розмір) [1, с. 9-10].

Книжкова спадщина Катеринославської губернії є невід'ємною складовою національної культурної спадщини. Створені у XIX ст. та збережені до XXI ст. книжкові видання є ґрунтовними джерелами у дослідженні видавничої та бібліотечної справи. Зразки друкарського мистецтва дозволяють більш ґрунтовно виявити цілісну картину культурного та соціального розвитку краю. Бібліотечні фондові зібрання містять цінні матеріали у комплексних дослідженнях з історії українського книгодрукування.

Бібліографічні посилання

1. А. С. Иллюстрированный «Кобзарь» / А. С. // Степь. – 1886. – № 1(27). – 5 янв. – С. 9.
2. Воспоминания помещика Верхнеднепровского уезда Екатеринославской губернии капитана В.Ф. Крупянского об участии его в войнах с Турцией и Францией в период 1807–1816 гг. – Екатеринослав, 1912.
3. Иваск У. Г. Частные библиотеки в России. Ч. 2. / У. Г. Иваск. – СПб., 1912.
4. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за 25 лет его существования, 1875 – 1900 гг. – Екатеринослав, 1901.
5. Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской управы, учрежденной для служащих в Уездном земстве. – Екатеринослав, 1914.

6. Каталог Котовской библиотеки обер-грофмейстера Г. П. Алексеева. – Б.м., 1913.
7. Новицкий Я. П. К истории народного образования в Екатеринославской губернии / Я. П. Новицкий // Новицкий Я. П. Твори: у 5 т. / Я. П. Новицкий. – Запоріжжя, 2007. – Т. 1. – С. 324-337.
8. Оповідання про хлопців / переказали Б. М. та Н. Грінченки. – Катеринослав, 1917.
9. Отчет Екатеринославского общества помощников врачей за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
10. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1899 г. – Екатеринослав, 1901.
11. Отчет о состоянии Екатеринославского коммерческого училища за 1903-1904 уч. год. – Екатеринослав, 1904.
12. Отчет о состоянии Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
13. Каталог старопечатных изданий. Ч. 1 / Е. М. Саминский. – Саминский Е. М. – Днепропетровск, 2003.
14. Скалозуб Ю. История Екатеринославской епархии, 1785-1917 гг. / Ю. Скалозуб. – Д., 2001.
15. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів / Т. Г. Шевченко. – Катеринослав, 1914.
16. Яворницький Д. І. Дніпрові пороги: альбом фотографій з геогр.- іст. нарисом / Д. І. Яворницький. – Харків, 1928.

Надійшла до редколегії: 12.10.2017

УДК 94 (477) : 374.71 «19/20»

Я. І. Самсонова

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**З ІСТОРІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО ТА КИЇВСЬКОГО ЮРИ-
ДИЧНИХ ТОВАРИСТВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ –
ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Досліджено інтелектуальні комунікації Катеринославського та Київського юридичних товариств другої половини ХІХ – початку ХХ ст., виявлено їх напрями та форми.

Ключові слова: інтелектуальні комунікації, юридичні товариства, О. Кониський, О. Єгоров, Г. Залюбовський, судова реформа.

Я. И. Самсонова

Днепроовский национальный университет имени Олеся Гончара

**ИЗ ИСТОРИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ
КОММУНИКАЦИЙ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОГО И
КИЕВСКОГО ЮРИДИЧЕСКИХ ОБЩЕСТВ ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЫ ХІХ – НАЧАЛА ХХ ВВ.**

Исследованы интеллектуальные коммуникации Екатеринославского и Киевского юридических обществ второй полвины ХІХ – начала ХХ вв., выявлены их направления и формы.

Ключевые слова: интеллектуальные коммуникации, юридические общества, А. Кониский, А. Егоров, Г. Залюбовский, судебная реформа.

Y. I. Samsonova

Oles Honchar Dnipro National University

**FROM THE HISTORY OF INTELLECTUAL COMMUNI-
CATIONS OF THE KATERINOSLAV AND KYIV LEGAL
SOCIETY OF THE SECOND HALF OF THE ХІХ –
BEGINNING OF THE ХХ CENTURIES**

During the second half of the nineteenth century the Ukrainian lands, mainly at universities, mass were established scientific societies, among

© Самсонова Я. І., 2017

which the most distinguished legal, because the need for their launch was dictated by the needs of the time. The rapid development of legal science demanded the implementation of its achievements in practice. In turn, the legal practice required theoretical investments, especially in the preparation and implementation of reforms 1860-1870's.

Legal societies were created with the aim of theoretical and practical development of law and the dissemination of legal information and knowledge among the population. They made it possible for scientists to share their thoughts, their research and find a way to their publication.

The article shows intellectual communications of Katerynoslav and Kiev legal societies of the late nineteenth – early twentieth century, revealed their lines and forms.

Key words: intellectual communications, legal societies, A. Konisky, A. Egorov, G. Zalyubovsky, judicial reform.

Сьогодні значно зростає інтерес вчених до історії української науки, зокрема правознавства. Адже знання минулого дає можливість не тільки уникнути помилок у майбутньому, а й застосовувати його в розв'язанні практичних проблем сьогодення. Особливу зацікавленість у цьому контексті викликає період другої половини XIX – початку XX століть, коли на українських землях, переважно при університетах, масово почали створюватися наукові товариства, серед яких особливо вирізнялися юридичні, бо необхідність їх започаткування була продиктована потребами часу.

Стрімкий розвиток правової науки вимагав втілення її досягнень у практичну діяльність. У свою чергу, юридична практика потребувала теоретичних впливів, особливо під час підготовки і проведення реформ 60–70-х рр. XIX ст. системи судочинства, провадження слідства, роботи поліції, адміністративних органів тощо [1, с. 190]. О. Кістяківський давав таку характеристику юридичним товариствам: «Передусім вони представляють собою реальне середовище особистого зіткнення, особистої взаємодії, особистого обміну думками представників теоретичної та практичної юриспруденції. Це є скарб розумових сил, гуртової роботи, і засіб заявити, обмінятися своїми думками, своїми працями та знайти можливість їх оприлюднення» [2, с. 338].

Метою дослідження є висвітлити інтелектуальні комуні-

кації діячів Катеринославського та Київського юридичних товариств другої половини XIX – початку XX ст. Опорними джерелами для дослідження є наративи: щоденники, епістолярії (О. Кістяківського, О. Єгорова), що рельєфно показують специфіку стосунків діячів товариств.

В Україні першим постало Катеринославське юридичне товариство, засноване у липні 1863 р. як громадське об'єднання судових працівників. Особливістю Товариства є, по-перше, те, що воно було утворене не при університетському центрі, як інші, по-друге, сформоване виключно з юристів-практиків. Головним його завданням стало сприяння судовій реформі 1864 р., підготовка кваліфікованих кадрів для її здійснення, а також поширення та популяризація юридичних знань у середовищі народних мас. Товариство було досить вузькоспеціальне, основна діяльність його зосередилась у наукових засіданнях, матеріали яких друкувались різними періодичними виданнями («Екатеринославские губернские ведомости», «Судебный вестник»). Зв'язок цього товариства з населенням міста підтримувався через юридичні консультації [3].

Товариство відзначалося надто ліберальною спрямованістю учасників, що особливо активно виявлялося під час революції 1905–1907 рр. Вже навесні 1905 р. Катеринославське товариство разом з іншими юридичними організаціями Російської імперії висунуло ідею рівності всіх підданих російського імператора перед законом, вимагаючи недоторканості особи, свободи слова, друку, віросповідань, утворення спілок, проведення конституційних перетворень, залучення народних представників до законодавчої діяльності [4, с.119].

Київське юридичне товариство почало свої зібрання 4 січня 1877 р. у приміщенні Університету Св. Володимира. Засідання розпочалося з того, що виконувач обов'язків ректора університету І. І. Рахманінов зачитав повідомлення попечителя Київського навчального округу від 13 листопада 1876 р. (№ 11 695) про дозвіл міністра народної освіти заснувати при Університеті Св. Володимира Київське юридичне товариство, на підставі затвердженого 30 жовтня 1876 р. Статуту організації [5, с. 2–3].

Згідно зі статутом, Товариство ставило за мету «розроблення вітчизняного права, налагодження зв'язків між юристами, як теоретиками, так і практиками, надання їм можливості знаходити як підтримку в їх працях, так і середовище для їх виголошення і обговорення».

Товариство мало друкований орган – щорічник «Труды Киевского юридического общества, состоящего при императорском университете Св. Владимира», де вміщувало кращі доповіді своїх членів. Протоколи своїх засідань та звіти про діяльність ця організація публікувала як окремими виданнями, так і на сторінках журналу «Университетские известия» [4, с. 120].

Тематика доповідей, виголошених на засіданнях, була надзвичайно широкою. Ці доповіді охоплювали норми як матеріального, так і процесуального права. У різні роки часто виступали: О. Кістяківський, Д. Піхно, В. Демченко, П. Скорделі, Л. Білогірь-Котляревський, О. Романович-Словатинський, В. Синайський [5, с. 6–7].

З перших років існування Київське юридичне товариство налагодило тісну співпрацю з іншими товариствами, зокрема з Катеринославським юридичним товариством. Товариства обмінювалися своїми виданнями, надсилали вітання з нагоди урочистих подій, запрошували членів на заходи та з'їзди.

Увагу привертає «катеринославський період» життя та діяльності знаного письменника, громадського і культурного діяча Олександра Яковича Кониського. Наприкінці 1866 р. міністр внутрішніх справ П. О. Валуєв визволив О. Кониського з Бобринця і дозволив йому жити в Катеринославі та займатись адвокатурою. Хоч він усе ще перебував під поліцейським наглядом, але все-таки тепер мав можливість працювати на користь народу. Про те, що праця його була чесна і йшла на користь рідного народу, свідчать його публікації, в яких він сміливо бичував різних народних кривдників [6, с. 75].

Працюючи адвокатом у Катеринославі, О. Кониський пересвідчився у повній відсутності у простих людей навіть елементарних знань про свої юридичні права і обов'язки. Вже тоді він відзначив нагальну потребу в посібниках із правознавства

українською мовою. Можливість видати таку книжку з'явилася лише 1875 р., коли О. Кониський разом із П. Чубинським та М. Старицьким переклали на українську мову та надрукували посібник «Про кари, до яких присуджують мирові суди». У рецензії на цю книжку О. Кониський зазначав: «Знати своє право й свій обов'язок для кожного громадянина так же важно й корисно, як і знання підвалин моралі» [7, с. 5].

Як адвокат, він познайомився з великою кількістю людей по обидві сторони Дніпра, і всюди своїм живим словом старався зміцнювати віру в живучість рідного народу, в його краще майбутнє [6, с. 75]. У своїй публіцистиці О. Кониський висвітлював перші кроки проведення судової реформи 1864 р., зокрема в Катеринославі. Його стаття «Про термін розгляду скарг у судах» (1869) показувала на прикладі Катеринославського мирового суду актуальні питання всієї судової системи Російської імперії. В ній йшлося про повільний розгляд скарг у мирових судах, які розробляються лише через два-три місяці після подачі [7, с. 6].

Шість років пробув Кониський у Катеринославі. Хоча його життя тут було значно краще, ніж на засланні, та все-таки це ще не була повна воля. А його душа рвалася до свободи, до ширшої громадської праці. І ось у 1872 р. з нього було знято поліцейський нагляд. Він покинув Катеринослав і переїхав до Києва [6, с. 75].

У той час у Києві жила і працювала ціла громада молодих, високоосвічених вчених: Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Микола Лисенко, Павло Чубинський, Олександр Кістяківський та багато інших. У своєму «Щоденнику» у записі від 29 серпня 1879 р.

О. Кістяківський подає схвальний відгук про Кониського: «Был у меня Кониский, гласный Думы. Из протестантов. Я считаю его пока человеком честным, хотя и мало его знаю. Он считается из крайних, в чем я сомневаюсь. Я его поддерживал на выборах в убеждении, что он может быть полезным для города. Это начинает оправдываться» [8, с. 497]. І надалі фіксуються відомості про їх зустрічі, на яких відбувається обговорення громадського-політичного життя: «10 сентя-

бря. Вечером в 7 ч. был у Кониского. Беседовали о городском управлении, о делах Думи [8, с. 509]».

Іншим відомим юристом, чия діяльність пов'язана з Катеринославом, був Олександр Іванович Єгоров. Він по закінченню у 1867 р. Катеринославської класичної гімназії поїхав навчатися до Харківського університету. У 1871 р. закінчив юридичний факультет. Працював спочатку помічником секретаря 2-го цивільного відділення Катеринославського окружного суду, потім старшим нотаріусом, з 1897 р. – присяжним повіреним, а пізніше – адвокатом.

Колекція пам'яток писемності О. І. Єгорова є відносно невеликою за кількістю, але досить цікавою. Майже половина матеріалів – це пам'ятки писемності, які розкривають професійно-службову діяльність Єгорова і є цінним джерелом, зокрема, з історії судочинства та діяльності судових закладів на Катеринославщині. Як юрист, О. І. Єгоров бачився з багатьма адвокатами, з ними «кісточки перемивав» багатьох вельможних осіб [9, с. 29–30].

Протягом 1885–1886 рр. О. Єгоров був редактором-видавцем тижневика «Степь», у якому співпрацювали найяскравіші представники міської творчої інтелігенції найбільш прогресивних, демократичних поглядів, зокрема Григорій Залюбовський. У 1867 р. він працював судовим слідчим в Катеринославському окружному суді. У 1875 р. був призначений слідчим в особливо важливих справах; у 1881 – вибраний почесним мировим суддею; протягом 1882–1896 рр. був членом Катеринославського окружного суду. Обирався гласним міста Катеринослава і земським гласним Новомосковського повіту [10, с. 437]. Збереглися листи Григорія Залюбовського до О. І. Єгорова, П. П. Чубинського, юриста за освітою, який надавав юридичні консультації селянам, і з яким Залюбовського поєднували також етнографічні дослідження. У них містяться не лише прохання надрукувати праці Григорія Антоновича, але й міркування з приводу розвитку процесуального права [11].

Таким чином, юридичні товариства у своїй більшості створювалися для теоретичної і практичної розробки права

і поширення юридичних відомостей і знань. Для досягнення цієї мети товариства мали право проводити періодичні збори, присвячені «всім розділам юридичних наук», влаштовувати публічні лекції і з'їзди юристів, оголошувати конкурси на виконання наукових робіт у галузі права, надавати юридичні висновки з важливих суспільних питань і розробляти свої протоколи і звіти.

Об'єднуючи у своїх лавах прогресивних юристів, юридичні товариства пропагували ідеї правової держави, законності і правопорядку, сприяли розвитку теоретико-правових досліджень, формували нове покоління юристів науковців і практиків.

Бібліографічні посилання

1. Коломієць О. Ю. Історіографічний огляд діяльності перших вітчизняних юридичних товариств / О. Ю. Коломієць // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ: зб. наук. праць. – 2006. – Вип. 32. – С. 190–196.
2. Речь действительного члена общества 1878 г. А. Ф. Кистяковского. О значении и цели юридических обществ в правовой жизни нашего общества и об отношении их к судебной реформе // Труды Киевского юридического общества (13-е приложение к Протоколам 1880 г.). – К., 1883.
3. Драна О. М. Наукові товариства Катеринослава другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. М. Драна // Скарбниця ріднокраю. – Д., 1993 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.museum.dp.ua/article0316.html>
4. Коломієць О. Ю. Становлення перших вітчизняних юридичних товариств (друга половина ХІХ – початок ХХ століття) / О. Ю. Коломієць // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. – Серия «Юридические науки». – Т. 18 (57). – 2005. – № 1. – С. 116–123.
5. Пилипчук О. О. Створення та розвиток Київського юридичного товариства (1876–1919 рр.) / О. О. Пилипчук // Історія науки і біографістика. – 2016. – № 3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2016_3_13.html
6. Іван Франко. Мозаїка із творів, що не ввійшли до Зібрання творів у 50 томах / Іван Франко. – Л., 2001.
7. Олександров О. Судова реформа 1864 року в оцінці Олександра Кониського / О. Олександров // Юридична Україна: Теорія та історія держави і права. – 2011. – № 1. – С. 4–8.
8. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / О. Ф. Кістяківський. – К., 1994. Т. 1: 1874–1879.
9. Тележняк К. О. Колекція пам'яток писемності в особистому архіві

О. І. Єгорова / К. О. Тележнюк // Історія і культура Придніпров'я: невідомі та маловідомі сторінки. – Д., 2008. – Вип. 5. – С. 28–34.

10. Василенко Н. Залюбовський Г. А. / Н. Василенко // Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4. – Д., 2005. – С. 437.

11. Дніпропетровський національний історичний музей. – КП-143686 / Арх. 48371.

Надійшла до редколегії: 19.03.2017

УДК 929:001.11

В. С. Савчук

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**БАЗА ДАНИХ «РЕКТОРИ ДНІПРОВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ОЛЕСЯ
ГОНЧАРА (1918 – 2018)»: ПІДХОДИ ДО
ФОРМУВАННЯ І ДЖЕРЕЛА**

Розглянуто підходи до формування і джерела бази даних «Ректори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара» за період, що охоплює сто років. Наведена сформована база даних, яка є підґрунтям подальшого створення соціокультурного колективного «портрету» ректора відомого регіонального класичного університету. До бази даних введені й зображувальні джерела – портрети ректорів.

Ключові слова: просопографія, біографістика, професійна група, ректори, інформаційне поле, база даних,

В. С. Савчук

Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

**БАЗА ДАННЫХ «РЕКТОРИ ДНЕПРОВСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
ОЛЕСЯ ГОНЧАРА (1918 – 2018)»: ПОДХОДЫ ДО
ФОРМИРОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ**

Рассмотрены подходы к формированию и источники базы данных «Ректоры Днепропетровского национального университета имен Олеся Гончара» за период, охватывающий сто лет. Приведена сформированная база данных, являющаяся основанием дальнейшего воссоздания социокультурного коллективного «портрета» ректора известного регионального классического университета. В базу данных введены и изобразительные источники – портреты ректоров.

Ключевые слова: просопография, биографистика, профессиональная группа, ректоры, информационное поле, база данных.

V. S. Savchuk

Oles Honchar Dniprovsky National University

**BASES OF DATA «RECTORS OF DNEPR NATIONAL
UNIVERSITY NAME OF OLESIA GONCHAR
(1918 - 2018)»: APPROACHES TO FORMATION AND
SOURCES**

The principles and sources for creating the database «The rectors of the Dnepro-Petrovsky National University of Oles Honchar names» for a period spanning a hundred years are considered. The formed database, which is the basis for the further reconstruction of the sociocultural collective «portrait» of the rector of a well-known regional classical university, is given. The database also includes graphic sources - portraits of rectors.

Key words: prosopography, biography, database, professional group, rectors, information field.

Метою даної роботи є створення бази даних «Ректори Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара» – одного з відомих класичних університетів України, який має столітню історію діяльності, для подальшого відтворення відповідного «колективного соціокультурного портрету» ректора цього освітнього і наукового закладу. Об'єкт дослідження

– життєдіяльність тих, хто обіймав посади ректора протягом зазначених 100 років існування Катеринославського (Дніпропетровського, Дніпровського) університету. Таким чином, в якості предмета дослідження виступає певна професійна група системи вищої освіти України. Фактично дане дослідження спрямовано на формування інформаційного поля за певним колом показників і характеристик для подальшого просопографічного дослідження.

Як зазначає Ю. Ю. Юмашева, «в более общем смысле в рамках исторической информатики с начала 1990-х гг. под термином просопография подразумевается жанр исследований, предполагающий изучение массовых источников с целью создания на основе статистического анализа их информации динамических «коллективных биографий» определенных социальных групп, страт и т. п. при возможности сохранения и изучения биографий отдельных индивидуумов, составляющих данные социальные группы и страты» [7, с. 96; 8]. У публікації І. Старовойтенко (відомої дослідниці з методології просопографії) на підставі аналізу значної кількості наукових праць з цього напрямку історичних досліджень (зокрема [1–4; 10]) констатується, що «дослідники розрізняють індивідуальні просопографічні студії про видатних діячів певної доби та «групові» просопографічні дослідження, орієнтовані на вивчення певних суспільних груп. Останній підхід дає матеріал для узагальнень і komponування «колективних біографій». У такому разі просопографія трактується як дослідження спільного у групі осіб, що діє в історії (родовій, професійній, соціальної, політичній)» [5, с. 56].

Дослідниця, спираючись на напрацювання сучасних істориків України, схиляється до того, щоб «визначити основним заданням просопографічних досліджень у сучасній Україні створення об'єктивного правдивого портрету особи...» [5, с. 58], тобто напрям, який сформувався як «родинна історія «Family History» [6]. Погоджуючись з актуальністю такого напрямку просопографічних досліджень, тим не менш ми будемо притримуватися напрямку, щоб «гілки» досить дискусійного й на сьогоднішній день поняття терміну «просопографія», роз-

глянутому у роботах [7; 8], можна позначити, як «life history». Тим більше, що при такому підході зберігаються, як зазначено вище, «можливості збереження і вивчення біографій окремих індивідуумів, що складають дані соціальні групи і страти» [7]. Отже, зупинимось на тих питаннях, які поставила перед нами побудова бази даних і які для цього підходи і джерела були використані.

Вибір професійної групи був зумовлений таким чинником дослідження як сторіччя від дня заснування Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара й тим, що саме ректорський корпус є представником регіональної освітньої і наукової еліти. Актуальність такого вибору вбачається і в тому, що наскільки нам відомо, бази даних ректорського корпусу відомих навчальних закладів на сьогодні не сформовані, хоча відповідні джерела для їх формування існують.

Часові межі були обумовлені столітнім періодом існування і діяльності Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара і склали відповідно часовий відрізок у 100 років (1918 – 2018).

Кінцева мета дослідження – соціокультурний колективний портрет ректорів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара на тлі тих соціальних змін, які відбувалися протягом століття його існування й діяльності. За цей час країна пройшла довгий шлях існування у складі Російської імперії (що вплинуло на створення підвалин університету), період громадянської війни і визвольних змагань, функціонування у складі СРСР, участі у Другій світовій війні, розпаду СРСР, діяльності у нових соціально-економічних і політичних умовах тощо. Такий широкий спектр різноманітних умов діяльності університету позначився й на відборі інформації для створення бази даних.

Показники і характеристики, за якими створювалася база даних. Враховуючи елітарний характер ректорського корпусу та його тісний зв'язок із соціумом, вплив соціально-політичних подій на його формування і діяльність, було відібрано досить значну (11) кількість показників і характеристик, що, на наш погляд, давали можливість створення соціокультурно-

го колективного портрету зазначеної професійної групи. Переважна більшість цих характеристик вписується в комплекс характеристик, виокремлених у роботі [2], за результатами статистичного аналізу значного масиву опублікованих праць з просопографічної тематики, а саме: демографічні характеристики, соціальні, освітні і професійні, громадсько-політичні, але конкретика обраних характеристик відповідає зазначеній меті дослідження. Були додані й деякі інші характеристики, зокрема, враховуючи зміни політичних орієнтацій в країні, була додана така характеристика як подальша доля ректора.

Джерела інформації та методи роботи з ними. Теоретичні узагальнення досвіду вибору джерел інформації та методів роботи з ними у просопографічному дослідженні на сьогодні досить добре розроблені, зокрема у працях Ю. Ю. Юмашевої, І. Старовойтенко та ін. Так, Ю. Ю. Юмашева на підставі статистичного аналізу значної кількості публікацій просопографічної спрямованості, виокремила чотири основних варіанти роботи з джерелами: «А – декілька джерел – одна персоналія; Б – декілька джерел – декілька персоналій; В – одне джерело – одна персоналія; Г – одне джерело – декілька персоналій» [7, с. 118–119]. У нашому дослідженні ми використовували переважно варіант А – декілька джерел – одна персоналія. Він достатньо трудомісткий, але тільки його використання було продуктивним для створення відповідної бази даних. Це було викликано низкою чинників, зокрема одним із таких чинників було те, що ряд ректорів був репресований, причому рівень репресій сягав вищої міри покарання – розстрілу. Це призвело до різкого звуження відповідної джерельної бази й необхідності використання різноманітних джерел й перехресної перевірки інформації, що наводилася в них.

І. Старовойтенко не тільки зазначає необхідність використання значної кількості різноманітних джерел при створенні просопографічного портрету особи, яка вивчається, але й наводить так би мовити «базовий комплект» основних характеристик та компонент, необхідний, на її думку, для «створення об'єктивного правдивого портрету особи» [5].

Враховуючи теоретичні напрацювання й практику відпо-

відних досліджень [2; 3; 8–10], нами були використані такі (як опубліковані, так і неопубліковані) джерела, як автобіографії, особові справи, особисті листки з обліку кадрів, різноманітна діловодна документація, накази і розпорядження виконавчих і керівних органів різного ступеня підпорядкованості, протоколи засідань, біографічні й бібліографічні довідники, енциклопедії, слідчі справи, зображувальні джерела (зокрема фотографії), дослідницькі публікації з історії деяких ВНЗ й ін. Відзначимо важливість зображувальних джерел (фотографій), які для певного кола ректорів взагалі були відсутніми, а деякі так і не вдалося розшукати.

Сформована база даних була розподілена за певними періодами. Критеріями періодизації були чинники, які впливали на знакові зміни в системі організації вищої освіти та її діяльності. Відповідно до такої періодизації база даних зведена у шість таблиць, представлених у статті.

Перша таблиця відноситься до періоду, коли виник Катеринославський університет до часів корінного реформування системи вищої освіти в Україні. 1920-й рік – рік ліквідації університетів, як буржуазних інституцій, що не відповідали новим соціально-політичним умовам та державним завданням в сфері вищої освіти.

Друга таблиця містить дані про ректорів 1920-х рр., періоду, коли класичні університети були перетворені на Інститути народної освіти, що мали на меті більше освітню діяльність у сфері підготовки педагогічних кадрів, ніж наукову.

Третя таблиця характеризує ректорів перехідного періоду. Це був час переосмислення організації вищої освіти, яке спочатку призвело до переформатування Інститутів народної освіти і створення на базі їхніх факультетів окремих інститутів: Фізико-хіміко-математичних (ФХМІ), Інститутів професійної освіти (ІПО), Інститутів соціального виховання (ІСВ).

Четверта таблиця містить дані про ректорів періоду поновлення класичних університетів та їх діяльності у 1930-х рр. до початку вторгнення фашистської Німеччини на територію Радянського Союзу, до складу якого входила Україна.

П'ята таблиця репрезентує дані щодо ректорів 1940-х рр.,

тобто воєнного періоду та періоду відновлення діяльності університету.

У шостій таблиці наведена інформація про ректорів університету від середини ХХ ст. до сьогодення, відмінною особливістю діяльності яких були значні терміни їх перебування на посаді ректора.

ПЕРШІ РЕКТОРИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918 – 1920)

Лебедев
Микола Йосипович

Карпов
Володимир Порфирійович

Таблиця 1. Перші ректори Катеринославського
університету (1918 – 1920)

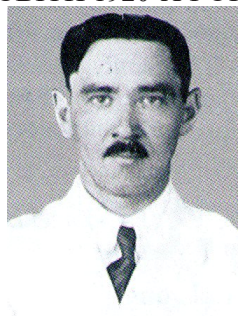
№п/п	1	2
П.І.Б	Лебедев Микола Йосипович	Карпов Володимир Порфирійович
Походження	Дворянин	Дворянин. син земського лікаря
Освіта	Вища	Вища
Попер.посада	Ректор КГІ (Катеринослав)	Проф. Москов. ун-ту
На посаді ректора	1918	1918–1920
Фах	Геологія	Гістологія, ембріологія

Вік, у якому став ректором	55 років	48 років
Членство в партії	б/п	б/п
Звідки прибув	Катеринослав, КГІ	Москов. ун-тет
Націон.	Росіянин	Росіянин
Подальша доля	Помер у 1931 р.	Помер у 1943 р.

РЕКТОРИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО-ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ІНСТИТУТУ НАРОДНОЇ ОСВІТИ 1920-Х РОКІВ

Писаржевський
Лев Володимирович

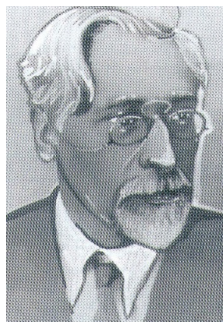
Злотніков
Михайло Федотович

Кашкаров
Микола Миколайович

Александров
Наум Львович

Фідоровський
Василь Михайлович

Таблиця 2. Ректори Катеринославського-Дніпропетровського інституту народної освіти 1920-х років

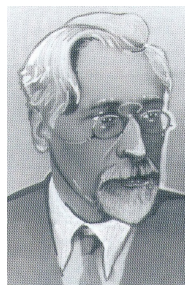
№п/п	1	2	3	4	5
П.І.Б	Писар- жевський Лев Володи- мирович	Злотни- ков Михайло Федото- вич	Кашка- ров Микола Миколай- ович	Алексан- дров Наум Львович	Фідров- ський Василь Михай- лович
Походження	Дворя- нин, з родини нотаріуса	З робіт- ничої родини	Син земского лікаря	Син прикаж- чика	Син лікаря
Освіта	Вища	Вища	Незакін- чена вища ?	Вища	Вища
Попер. посада	Проф. КГІ	Прорек- тор	Нар- комос України, заст-ник гол-ного інсп-ра з підг-вки прац-ків освіти	Завідувач сектору агітації і пропа- ганди	Ректор ІНО
На посаді ректора	1920– 1921	1921– 1923	1923– 1926	1926– 1928	1929– 1930 (ректор ДІНО)
Фах	Хімія, фізична хімія	Історія	Історія	Історія	Історія, педаго- гіка
Вік, у якому став ректо- ром	46 років	31 рік	47 років	29 років	47 років
Членство в партії	Колиш- ній член партії есерів	б/п	Член ВКП(б)	Член ВКП(б)	Член ВКП(б)

Звідки прибув	Катеринослав, КГІ	Петроград, 1918	Київ, Наркомос України	Катер-слав, Чечелівський райпартком	Миколаїв
Націон.	Не з'ясовано	Росіянин	Росіянин	єврей	українець
Подальша доля	Помер у 1938 р	Помер у 1942 р. під час блокади	Невідомо	Розстріл. у 1937 р.	Призначений ректором ДІСВ

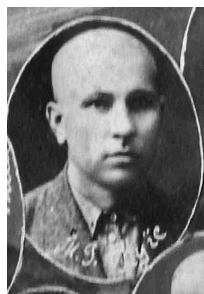
РЕКТОРИ ПЕРЕХІДНОГО ПЕРІОДУ (1930 – 1933)

Кондрацький
Франц Андрійович

Фідоровський
Василь Михайлович

Куїс
Микола Григорович

Палько
Петро Семенович

Таблиця 3. Ректори (директори) перехідного періоду
(1930 – 1933)

№п/п	1	2	3	4
П.І.Б	Кондрацький Франц Андрійович	Куїс Микола Григорович	Ринська Розалія А	Триодіал Георгій (Юрій) Дмитро- вич
Походження	З родини сіль- ського коваля	З селян	Невідомо	Селянин
Освіта	Вища	Вища	Вища	Середня спец-на (зем- лемірне училище)
Попер. посада	Ректор Кам'янець- Подільського Інституту соцвиху	Ректор, Ніжинський ІНО	Студентка (ФХМІ)	Помічник ректора ДІНО
На посаді ректора	26 квітня 1931 – вересень 1931 р. (ДФХМІ)	Серпень 1930–10 березня 1931 р. (ДФХМІ)	з 7.05. 1932 р. (ДФХМІ)	12.1930– 25.11. 1931 р. (ДІПО)
Фах	Філософія, філологія	Педагогіка, соц.-ек. дис- ципліни	Природнича	Землевпор- ядкування
Вік, у якому став ректо- ром	46 років	40 років	Невідомо	31 рік
Членство в партії	Член КП(б)У	Член ВКП(б)	Член ВКП(б)	Член КП(б)У
Звідки при- був	Кам'я- нець-Поділь- ськ	Ніжин	Дніпроп-ськ (ФХМІ)	Дніпроп- ськ
Націон.	Українець	Українець		Українець

Подальша доля	Репресований у 1933 р. У 1938 звільне- ний. Подальша доля невідома	Переведено до Харкова у 03.1931 р.	Невідомо	Невідомо
------------------	--	--	----------	----------

№п/п	5	6	7	8
П.І.Б	Палько Петро Семенович	Фідровсь- кий Василь Михайлович	Павлов М.В.	Шляхов Павло Ілларіоно- вич
Походження	Селянин	Син лікаря	Селянин	Робітник
Освіта	Вища. Ком університет	Вища	Вища	Вища
Попер. посада	Директор Інституту соцвиху	Ректор ДІНО		Директор педтех- нікуму
На посаді ректора	7.07.1932- 04.1933 (ДІПО)	1930–1932 (ДІСВ)	1932 ДІСВ	3 18 серп- ня 1932р. (ДІСВ)
Фах	Історія	Історія, педагогіка		Педаго- гіка
Вік, у якому став ректо- ром	34 роки	47 років	49 років	39 років
Членство в партії	Член ВКП(б)	Член ВКП(б)	Член партії	Член партії
Звідки при- був	Кам'я- нець-Поділь- ськ	Дніпро- петр-ськ		Новомо- сковськ
Націон.	Українець	Українець	Українець	Українець
Подальша доля	Розстріл. у 1937 р.	Розстріл. у 1937 р.	Невідомо	Невідомо

РЕКТОРИ ПОНОВЛЕНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ДОВОЄН-
НИХ РОКІВ (1933 – 1941)

Комаровський
Марк Борисович

Морозов
Зосимій Леонтєвич

Єфімов
Іван Микитович

Архангельський
Василь Михайлович

Корчинський
Микола Володими-
рович

Сафронов
Леонід Іванович

Таблиця 4. Ректори поновленого Дніпропетровського університету довоєнних років

№п/п	1	2	3	4
П.І.Б	Куїс Микола Григорович	Комаровсь- кий Марк Борисович	Морозов Зосимій Леонтьєвич	Єфімов Іван Микито- вич
Походження	З селян	З родини торгівця		Робітник
Освіта	Вища	Н/вища	Вища	Вища
Попер. посада	Ректор, Ніжинський ІНО	Зав. відділом агітпропу МК партії		Професор ДГІ
На посаді ректора	Травень 1933– липень 1934	21 липня 1934–29 грудня 1934	1934 –1936	1936– 1937
Фах	Педагогіка, соц.-ек. дисци- пліни	Партпраців- ник		Геологія
Вік, у якому став ректо- ром	43 роки	33 роки		48 років
Членство в партії	Член ВКП(б)	Член КП(б) У		Член ВКП(б)
Звідки при- був	Харків	Дніпроп-ськ		Дніпро- петр-ськ
Націон.	Українець	Єврей		Росіянин
Подальша доля	Розстріл. у 1937 р.	Розстріл. у 1937 р.	Розстріл. у 1937 р.	Розстріл. у 1937 р.

№п/п	5	6	7
П.І.Б	Архангельський Василь Михайлович	Корчинський Микола Володимирович	Сафонов Леонід Іванович
Походження	З родини свяще- нослужителя	Робітник	З родини служ- бовця

Освіта	Вища	Дві вищі освіти	Вища
Попер. посада	Професор. Завідувач кафедри	Професор (за іншими даними - доцент)	1-й секретар Красногвардійського райкому КП(б)У
На посаді ректора	1937–1938	Травень 1938 – березень 1939	Лютий 1938-травень 1938, березень 1939–серпень 1941.
Фах	Фізіологія, біохімія	Математика	Геологія (гірничий інженер)
Вік, у якому став ректором	54 роки	Близько 40 років	35 років
Членство в партії	Невідомо	Невідомо	Член ВКП(б)
Звідки прибув	Дніпропетр-ськ	Дніпропетр-ськ	Дніпропетр-ськ
Націон.	Росіянин	Українець	Росіянин
Подальша доля	Помер у 1944 р.	Помер власною смертю	Переведений у серпні 1939 р. до Полтави на партроботу

РЕКТОРИ 1940-х РОКІВ

Полежаєв
Василь Минайович

Хмарський
Никифір Захарович

Сафронов
Леонід Іванович

№п/п	1	2	3
П.І.Б	Полежаєв Василь Минайович	Хмарський Никифір Захарович	Сафронов Леонід Іванович
Походження	Родина селян- середняків	З родини селя- нина	З родини служ- бовця
Освіта	Вища	Вища	Вища
Попер. посада	Воєнком батареї	Ряд керівних по- сад в евакуації	Заступник коман- дира артарсеналу
На посаді ректора	Вересень 1943– травень 1944	Травень 1944 – січень 1945	1945 –1951
Фах	Математика	Геологія	Геологія (гірничий інже- нер)
Вік, у якому став ректо- ром	40 років	44 роки	40 рік
Членство в партії	Член партії	Член ВКП(б)	Член ВКП(б)
Звідки при- був	З фронту	Кизил-Кия (Кир- гизія)	Станція Донгузька, Оренбурзька залізниця
Націон.	Росіянин	Українець	Росіянин
Подальша доля	Помер у 1967 р.	Невідомо	Помер у 1964 р.

РЕКТОРИ ВІД ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ ДО СЬОГОДЕННЯ (1951 – 2018)

Мельников
Георгій Борисович

Моссаковський
Володимир Іванович

Прісняков
Володимир Федорович

Поляков
Микола Вікторович

Таблиця 6. Ректори від другої половини ХХ століття до
сьогодення (1951 – 2018)

№п/п	1	2	3	4
П.І.Б	Мельников Георгій Борисович	Мосса- ковський Володимир Іванович	Прісняков Володимир Федорович	Поляков Микола Вікторо- вич
Походження	З родини селя- нина	З родини службовців		З родини лікарів
Освіта	Вища	Вища	Вища	Вища

Попер. посада	Професор, завідувач кафедри	Професор, завідувач кафедри	Професор, завідувач кафедри	Професор, завідувач кафедри
На посаді ректора	1951–1964	1964–1986	1986–1998	з 1998 р.
Фах	Гідробіологія	Механіка	Двигунобудування	Механіка
Вік, у якому став ректором	47 років	45 років	49 років	52 роки
Членство в партії	Невідомо	Член КПРС	Член КПРС	б/п
Звідки прибув	Дніпропетр-ськ	Дніпропетр-ськ	Дніпропетр-ськ	Дніпропетр-ськ
Націон.	Росіянин	Українець	Українець	Батько-росіянин, мати українка
Подальша доля	Помер у 1973 р.	Помер у 2006 р.	Помер у 2009 р.	

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що база даних містить статистичну інформацію, відібрану за певними критеріями, про 27 ректорів (директорів), виявлених у процесі дослідження. Не потрапили до бази даних відомості про декількох виконуючих обов'язки ректора на певних етапах перехідного періоду (1930–1933 рр.). Маємо поки що про них уривчасті дані. Зокрема, серед них були тимчасово виконуючий обов'язки ректора Дніпропетровського інституту професійної освіти Калашник М. Х., призначений на цю посаду 25 листопада 1931 р. Але вже 16 грудня 1931 р. Дніпропетровський міськком партії отримав з Наркомосу пропозицію висунути нову кандидатуру на посаду директора ДІПО. Відомо, що на 10 квітня 1932 р. виконуючим обов'язки ректора Дніпропетровського інституту професійної освіти був Данилов. Тим не менше, можна вважати, що в результаті проведеного дослідження сформова-

но достатньо репрезентативну базу даних такої професійної групи як ректори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. У наступній статті будуть наведені результати створення соціокультурного колективного «портрету» ректора Дніпровського національного університету за сформованою і наведеною в даній статті базою даних.

Бібліографічні посилання

1. Stone L. Prosopography / L. Stone // *Historical Studies Today* / Ed. by F. Gilbert and St. Graubard. – N.Y., 1972. – P. 107.
2. Гарскова И. М. Базы и банки данных в исторических исследованиях / И. М. Гарскова. – М.; Геттинген, 1994.
3. Кандаурова Т. Н. «Биографика» и коллективный портрет российских коллекционеров и меценатов на страницах музейной энциклопедии / Т. Н. Кандаурова // *Документ. Архив. История. Современность*. — Екатеринбург, 2004. — Вып. 4. — С. 142–149.
4. Світленко С. Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70–80-х рр. XIX ст. / С. Світленко // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. – К., 1998. – Ч. 2. – С. 60–79.
5. Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень / І. Старовойтенко // *Українська біографістика*. – 2008. – Вип. 4. – С. 50–66.
6. Томазов В. В. ПРОСОПОГРАФИЯ [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Prosopografia>
7. Юмашева Ю. Ю. Историография просопографии / Ю. Ю. Юмашева // *Известия Уральского государственного университета*. – 2005. – № 39. – С. 95–127.
8. Юмашева Ю. Ю. Источниковедческие проблемы создания просопографических баз данных / Ю. Ю. Юмашева // *Информ. бюлл. Комиссии по применению математических методов и ЭВМ в исторических исследованиях при Отделении истории АН СССР*. – 1992. – № 7 (Декабрь): Спец. вып.
9. Юмашева Ю. Ю. Методологические и методические проблемы разработки просопографической базы данных по энциклопедическим материалам «Российские коллекционеры и меценаты XVII – XX вв.» / Ю. Ю. Юмашева, Т. Н. Кандаурова // *Вісник Дніпропетровського ун-ту*. – Д., 2000. – Вип. 8. *Історія та археологія*. – С. 73–81.
10. Юркин И. М. Демидовы – ученые, инженеры, организаторы науки и производства. Опыт науковедческой просопографии / И. М. Юркин. – М., 2001.

Надійшла до редколегії: 09.07.2017

УДК 616.89: 94 (477) «1930/1941»

Є. О. Кравченко

НВК № 59, м. Дніпро, Україна

**ТУДОТЕРАПІЯ, ПІДВИЩЕНА СМЕРТНІСТЬ ТА
АЛКОГОЛІЗМ: ДЕЯКІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ
ІГРЕНСЬКОЇ ПСИХІАТРИЧНОЇ ЛІКАРНІ
ПРОТЯГОМ 1930-х рр.**

Здійснена спроба відтворення історії Ігреньської лікарні під час перших радянських п'ятирічок через аналіз наявної історіографічної традиції та архівних джерел з виходом за межі суто інституційної історії. Як одну з провідних концептуальних підвалин статті взято тезу французького філософа Домініка Кола про існування в СРСР «партійної дисципліни» разом з типовими європейськими інститутами здійснення влади (психіатрії, школи, армії, тощо). Розкриваються особливості взаємин керівництва лікарні та партійних органів, домінуючі методи лікування пацієнтів, особливості їхнього повсякденного життя, статус Ігреньської колонії в СРСР. Проаналізовано становище установи за часів Голодомору – Геноциду 1932 – 1933 рр. і доби бюрократичних сталінських господарських перетворень. Зроблено певні висновки щодо подальшого розвитку історіографії психіатрії періоду перших радянських п'ятирічок.

Ключові слова: СРСР, сталінізм, медицина, душевнохворі, бюрократія.

Е. А. Кравченко

УВК № 59, г. Днепр, Украина

**ТУДОТЕРАПИЯ, ПОВЫШЕННАЯ СМЕРТНОСТЬ И
АЛКОГОЛИЗМ: НЕКОТОРЫЕ СТРАНИЦЫ ИСТОРИИ
ИГРЕНСКОЙ ПСИХИАТРИЧЕСКОЙ БОЛЬНИЦЫ НА
ПРОТЯЖЕНИИ 1930-Х гг.**

Осуществлена попытка воссоздания истории Игреньской больницы во времена первых советских пятилеток через анализ имеющейся историографической традиции и архивных источников с выходом за границы институциональной истории. В качестве одной из ведущих концептуальных основ статьи был взят тезис французского философа Доминика Кола о существовании в СССР «партийной дисциплины»

наряду с типичными европейскими институтами осуществления власти (психиатрии, школы, армии и т. д.). Раскрываются особенности взаимоотношений руководства больницы и партийных органов, доминирующие методы лечения пациентов, статус Игреновской колонии в СССР. Проанализировано положение учреждения во времена Голодомора – Геноцида 1932 – 1933 гг. и периода бюрократических сталинских хозяйственных преобразований. Сделаны определенные выводы относительно дальнейшего развития историографии психиатрии периода первых советских пятилеток.

Ключевые слова: СССР, сталинизм, медицина, душевнобольные, бюрократия.

Ye. A. Kravchenko

UVK № 59, Dnieper, Ukraine

THYDOTHERAPY, INCREASED MORTALITY AND ALCOHOLISM: SOME PAGES OF THE HISTORY OF THE IGRAEN PSYCHIATRIC HOSPITAL IN THE EXPANSION OF THE 1930s

The research is based on the source and historiographical materials which recreated part of the history of the one of the largest psychiatric hospitals of the Soviet Union. During the implementation of the study, the author used the following methods: historical-comparative, diachronic, logic, methods of analysis and synthesis, systematic, historical-typological and problem-chronological methods. As one of the leading conceptual frameworks of the article was taken the thesis of the French philosopher Dominique Colas about the existence of «party discipline» with a typical European institutions exercising power (psychiatry, school, army, etc.) in the USSR . History of Ihren's mental hospital during the 1930s filled with the institutional changes, bureaucratic conflicts and periodic pressure on the staff to establish correct medical practices (from the point of view of the party authorities) . Due to the lack of documentary evidence for the «party – hospital» interaction it is difficult to find or reproduce important for researchers the «doctor – patient» ratio. In difficult times of the «Holodomor» of 1932 – 1933s Ihren's colony filled with depleted mentally ill from another area and «socially parasitic element», which ultimately accounted for «the lion's share» of mortality statistics. Party check discovered not only one of the country's largest psychiatric hospitals, but also some abandoned provincial institution with alcoholism of the director and significant «hostile element». In an atmosphere of total bureaucracy had constant problems with supplies, which influenced the partial human bias treatment (the lack of underwear, overload of the patients, etc.). After all, it recreates more detailed way of story of the Ihren's hospital than the typical institutional

background calculations. Modern historiography of Soviet psychiatry of the 1930s, in addition to institutional and party's pressures, has to consider figure of the patient. That is the sphere of research interest that should find a place of discourse where typical European psychiatry patient turns into a possible object for «punitive medicine» in the USSR. And favorite for party organs practice «therapy by work» should play in this process a main role.

Key words: USSR, stalinism, medicine, mentally ill, bureaucracy.

Постановка проблеми. На сьогодні досить актуальним та малодослідженим аспектом в історичних візіях, присвячених радянській Україні є розкриття важливої структури повсякденності – стану й напрямів розвитку медицини. Особливо це стосується доби сталінізму, в якій дослідники вбачають насамперед політичну історію. Певним прогресом стало виокремлення дослідниками медичної допомоги та забезпечення соціального страхування робітників у 1930-х рр. на сторінках розділу колективної монографії «Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя» вітчизняними істориками О. Мовчан і В. Гудзем [3]. Також яскравим прикладом історіографічної традиції історії медицини періоду стали деякі історико-краєзнавчі дослідження, серед яких особливо вирізняється дисертація харківської дослідниці Г. Демочко на тему «Формування і розвиток радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.)» [6]. Проблеми оформлення законодавства з медичного страхування радянських робітників у той час розглянуті в статті ще однієї харківської дослідниці М. Турчиної [17].

Слід констатувати, що загалом історія української радянської психіатрії, досить привабливої в суто гуманітарному просторі всієї галузі медицини, у деяких аспектах досі залишається переважно terra incognita для сучасної історіографії. Відомі наукові напрацювання з цього питання можна розподілити на такі групи: дослідження з відтворення інституційної історії психіатричних лікарень; праці з історії практики каральної психіатрії в Радянському Союзі як способу жорсткого переслідування дисидентства; історія самої психіатричної науки через становлення провідних постатей, шкіл та освітніх психіатричних установ.

Аналіз наукових досліджень і публікацій. Розкриття інституційної розбудови психіатричної системи радянської України здебільшого відбувається через історичні довідки про екстенсивний розвиток в узагальнюючих статтях з теми. Термін «каральна медицина» (який згодом перетворився на «каральну психіатрію») запровадив ще у 1970-х рр. радянський правознавець Олександр Подрабінек, а до типових інституційних та біографічних пасажів можна віднести статті Л. І. Дяченко, В. С. Підкоритова, П. Т. Петрюка [10; 14; 15; 16]. Нещодавно відчутним зрушенням у дослідженні історії української психіатрії стала розвідка А. Венгера та Г. Грінченко ««Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні у 1941 – 1943 рр.», де автори зробили спробу реконструювати наслідки знищення нацистами пацієнтів однієї з найбільших психіатричних лікарень Радянського Союзу і підрахувати точну кількість жертв цієї трагедії [5].

Метою цієї публікації є відстеження «генеалогії» розвитку Ігреської психіатричної лікарні під час перших сталінських п'ятирічок за наявними документальними та історіографічними свідченнями. Слід наголосити, що для розкриття питання необхідно врахувати той факт, що сам довоєнний архів цієї «психіатричної колонії» втрачено під час нацистської окупації. Тому до кола залучених джерел увійшли матеріали партійних перевірок лікарні протягом 1930-х рр. та історична довідка, надана в контексті відбудови закладу в 1946 р. [6; 7; 8].

Виклад основного матеріалу. На наш погляд, слід проявити максимальну обережність при визначенні концептуальних моментів щодо психіатричних установ сталінського СРСР, адже ці інституції досить часто слугують доказом, спрямованим проти встановленого в історіографії своєрідного «тоталітарного» канону. Французький філософ, учень видатного Мішеля Фуко Домінік Кола, наголосив на тому, що радянська влада увібрала в себе всі форми «дисципліни» європейського XIX століття, додаючи власну – партійну [11, с. 218]. Звідси розгляд будь-якої дисциплінарної установи СРСР має полягати не лише в детальному вираженні

технологій влади у кожній з досліджуваних «дисциплін».

На нашу думку, саме практики з установами партійного контролю за звичайними для Європи інституціями (психіатрією, школою, армією тощо) дозволяють визначити сталінський Радянський Союз як досить унікальне явище у контексті фукодінського аналізу дисциплінарної влади. Цікаво, що щодо використання термінів «хворий» та «психічно хворий» по відношенню до того часу автор намагався наслідувати медичну мову досліджуваної епохи, не втручаючись до етико-філософських дискусій про існування безумства.

На кінець другої п'ятирічки центр психіатричної допомоги Дніпропетровської області переживав значні інституційні зміни фактично у всіх складових: від фінансування до статусу. Як свідчать матеріали перевірки міського парткому, у 1933 р. на балансі Ігреської лікарні знаходилося 850 ліжок та 330 га польової землі для здійснення трудової терапії. Фінансування установи постійно збільшувалося: з 450 тис. карбованців у 1931 р. до 900 тис. крб у 1933 р. [6, арк. 81]. Протягом 1932 – 1933 рр. Ігреська лікарня отримала статус власне обласної, тоді як раніше вона лікувала хворих також з інших регіонів УСРР [7, арк. 81]. Хоча вже у матеріалах листування установи за 1937 р. зазначається, що лікарня обслуговує не лише Дніпропетровську область [7, арк. 9]. У довідці «История развития больницы за 1897–1940 годов», складеній головним лікарем після закінчення Другої світової війни, теж наголошується на міжобласному статусі установи [9, арк. 3]. Подібне твердження висловлюють й автори сучасної монографії про інституційну історію Ігреської колонії, визначаючи її як «міжобласну» та «республіканську» [13, с. 18].

На нашу думку, зменшення території обслуговування лікарня отримала саме у контексті подій Голодомору – Геноциду 1932–1933 рр., про що мова піде далі. Станом на 1941 р. кількість ліжок у лікарні збільшилась до 1500 (1300 з них розміщувались безпосередньо у стаціонарі на станції Ігрень), а площа земельної ділянки, на якій вона розташовувалась, досягала шести сотень гектарів [9, арк. 3]. Про вагому роль дніпропетровської психіатрії в медицині СРСР можуть

свідчити порівняльні дані її діяльності з іншими регіонами країни. Так, наприклад, у радянській Чувашії спеціалізованих закладів для психічно хворих взагалі не існувало, а пацієнти (на яких виділялося 85 ліжок) мали розподілятися по трьох сусідніх колоніях: Казанській, Ульяновській та Нижньогородській [4, с. 25].

Окрім території, кількості ліжок та лікарів, статус установи визначався багато в чому й видовою класифікацією психіатричного закладу. Ігреська обласна лікарня була побудована наприкінці XIX ст., коли в тренді таких інституцій медицини Російської імперії знаходилась психіатрична колонія. Як свідчить радянський дослідник Т. І. Юдін, лікування психічно хворих у ті часи здійснювалося на трьох рівнях: лікарня, патронаж та колонія. Остання засновувалась на засадах трудової діяльності та віддаленості від міста [19, с. 218]. На початку XX ст. відбувалася значна централізація психіатричної допомоги в губернії, зокрема патронаж переносився ближче до лікарні, а сам психіатричний заклад тоді все ж мав звання колонії [19, с. 221]. Радянська влада зберегла *status quo* щодо Ігреської лікарні, залишивши їй дореволюційний статус.

Важливим аспектом у контексті історії Ігреської колонії 1930-х рр. є стан психічнохворих та особливості їхнього лікування. Однією з головних цілей радянської психіатрії тих років стало повернення пацієнта до «свідомого трудового життя» (тут і далі переклад з російської мій – Є. К.) [8, арк. 4]. На українських теренах, згідно з матеріалами дослідника В. Мілявського, протягом 1930-х рр. відсоток хворих, зайнятих працею, дорівнював 45,8 % [12]. Ігреська психіатрична лікарня у той час була обладнана кузнею, швейною та лозово-плетінною майстернями [8, арк. 81]. На досить значних сільськогосподарських угіддях висаджувались озимі культури, овес, просо, ячмінь, баштан тощо [8, арк. 80]. Проте такі досягнення не завадили появі докорів у матеріалах партійної перевірки щодо відсутності у штаті лікарні трудотерапевтів. Відсоток зайнятих працею хворих у Ігреській колонії дорівнював 57 %, що було дещо вище середнього показника у загальноукраїнських масштабах [8, арк. 81]. На жаль, че-

рез відсутність документальних свідчень складно відтворити медикаментозну сторону лікування психічно хворих. У джерелах лише мається вказівка на гостру потребу наповнення аптеки лікарні сильнодіючими наркотичними препаратами на початку 1930-х рр. [8, арк. 84]. Особливості медикаментозного лікування пацієнтів у той час стисло висвітлюються авторами книги «Очерки истории. Из века в век». Так, в Ігреській колонії часто використовувались «активні методи» боротьби з загостреннями у неспокійних хворих: інсулін, сон та конвульсивна (електрошокова) терапія [13, с. 18].

Цікавим аспектом життя Ігреської колонії в той період є повсякденність пацієнтів. Станом на червень 1933 р. лікарня мала 225 вільних ліжок [8, арк. 80]. Попри відчутну незаповненість пацієнтами, постійно виникали проблеми з постачанням. Так, через нестачу матраців кількість пацієнтів на одному ліжку інколи досягала 4 осіб, а наявність лише однієї зміни білизни призводила до того, що хворі в день прання ходили абсолютно голими [8, арк. 82]. Калорійність харчування в лікарні коливалася від 1,5 до 2 тис. калорій на добу, хоча керівництву дорікалась відсутність у раціоні необхідних для пацієнтів мікроелементів [8, арк. 82]. Через збільшення кількості хворих та тимчасове зменшення території колонії у подальшому стан утримання пацієнтів значно погіршився, що надало підстави керівництву в 1937 р. порівнювати заклад з ізолятором [7, арк. 10].

Дані про смертність в Ігреській психіатричній колонії збереглися лише за 1931–1933 рр. та за передвоєнний рік. У середньому цей показник становив 14–15 % від загальної кількості пацієнтів [8, арк. 83]. Проте, як зафіксували матеріали партійної перевірки у червні 1933 р., за останні п'ять місяців розглянутого періоду смертність у лікарні підвищилася до 27,4 %. Цьому факту влада однак знайшла власне пояснення. З точки зору укладачів документів партійної перевірки лікарні, з трьох сотень померлих на «фактично» психічно хворих припадало лише 196 осіб. Іншу частину показника смертності (104 особи) поділили між собою «соціально паразитуючий елемент» та виснажені пацієнти, привезені з Хар-

кова [8, арк. 83]. При тому, що точна смертність серед останньої групи не називалась, а лише вказувалося про двадцятьох померлих на кожну сотню хворих (сама кількість «виснажених» невідома). Причиною значного зростання смертності у лікарні в документі називалось саме «виснаження» [8, арк. 85].

Статистична фіксація «фактично» хворих також мала певні недоліки. Зокрема, щодо сорока померлих осіб не було встановлено їх класової приналежності [8, арк. 83]. Повертаючись до «хворих з Харкова», слід зазначити, що практика перевезення пацієнтів існувала на українських теренах ще в імперський період. Вищезгаданий радянський лікар Т. І. Юдін у монографії дослідив особливості міжгубернського «етапування» психічно хворих з усіма його характерними рисами: здійснення переведення через пересильні тюрми та відправлення пацієнтів за приналежністю до губернії [19, с. 219].

Радянський Союз звертався до подібної процедури лише за умов повної відсутності в адміністративній одиниці психіатричного закладу, як це активно провадилось, наприклад, у Чувашії протягом 1930-х рр. [4, с. 25]. У Харківській області на той час існувала велика психіатрична установа – відома ще з імперських часів «Сабурова дача» [2]. На жаль, матеріали партійної перевірки не фіксують причин перевезення «виснажених» хворих у лікарню сусідньої області. Невідомою залишається й доля «соціально паразитуючого елементу» Ігреньської психіатричної колонії, котрий «не мав там перебувати» [8, арк. 83]. Згідно з гіпотезою автора цього дослідження, понаднормову смертність у лікарні, яка саме у 1932–1933 рр. офіційно перестала приймати пацієнтів з сусідніх областей України, можна пояснити фактом Голодомору – Геноциду. Характерно, що напередодні нападу гітлерівської Німеччини на Радянський Союз смертність у колонії стабілізувалася на позначці 4,7 % [13, с. 18].

Визначний французький філософ Мішель Фуко у свій час наголосив, що в психіатричній лікарні пацієнт вступав у зв'язок із владою ще до появи лікаря [18, с. 19]. Дослідник

радянської психіатрії зустрічається з дещо складнішою взаємодією, коли звична для Європи опозиція особи та дисциплінарної структури знаходиться під постійним втручанням партії. Тому в сталінському СРСР до появи пацієнта лікар завжди зустрічав фігуру партійного працівника. Саме документи партійних органів зберегли більшість інформації про життя Ігреської колонії протягом 1930-х рр. Періодичні перевірки та бюрократизація торкнулися не лише медицини. Проте проникнення партії в цю сферу дає уявлення не тільки про загальний стан класичних інституцій за доби сталінізму. Приклад Ігреської лікарні може відкрити певні стратегії спротиву керівництва установи незрозумілим для фахівців-медиків вимогам «соціалістичного будівництва».

Скажімо, протягом червня 1933 р. дніпропетровська психіатрична колонія проходила перевірку діяльності за завданням міського партійного комітету. За радянською традицією одним із проміжних результатів огляду стану лікарні стало створення списків «ворожого елементу». Вони налічували від 15 до 18 працівників різних професій: санітарок, кочегарів, лікарів, різноробочих. До переліку навіть потрапив головлікар Богуслав Бернгард, котрий вже затримувався ОДПУ в 1931 р. [8, арк. 76]. Його та інших зазначених у списках осіб вирішено було «непомітно знімати з роботи за різними причинами» [8, арк. 77 а]. Проте вже у 1937 р. прізвище випускника Київського психоневрологічного інституту Богуслава Бернгарда фігурувало в офіційних листах лікарні до партійних органів [8, арк. 9]. Наступного року головлікар з невстановлених причин переїхав до Тули, а під час Другої світової війни став видатним польовим хірургом [1].

Категорія «ворожого елементу» утворювалась через зв'язки працівників із репресованими, «петлюрівцями», куркулями тощо. На кожного малась стисла довідка про підстави внесення до списку. Цікаво, що серед таких осіб чи не найменшою групою були власне лікарі. В Ігреській колонії протягом 1930-х рр. у середньому налічувалося лише два медика на один павільйон, тому будь-які репресії проти цієї групи могли викликати серйозну інституційну кризу. У результа-

ті такої «партійної роботи» станом на червень 1933 р. було звільнено 23 особи з числа персоналу колонії [8, арк. 86].

У центрі уваги перевірки знаходилася взаємодія партійного осередку та керівництва Ігреської психіатричної колонії. Як повідомляють документи, між директором лікарні тов. Князевим та секретарем партійної секції тов. Пушкарьовим склалися «нездорові стосунки». Останній ніби то часто робив зауваження з приводу моральних принципів керівника колонії. Князев постійно знаходився у відрядженнях, зловживав алкогольними напоями та проживав зі співробітницями лікарні. Наприклад, бюро партійної секції прийняло таке рішення: «Попередити тов. Князева, щоб забув про всіякий алкоголізм, хоча воно і відбувається у вільний від роботи час» [8, арк. 84]. Засідання з приводу поведінки керівника лікарні часто закінчувались гучними перепалками з секретарем партійного осередку, який займався висміюванням любителів спиртного та «обвалами» їхніх зібрань [8, арк. 85]. У роботі бюро секції КП(б)У під час перевірки також виявилася «низка недоліків»: відсутність передплати партійної преси, мала кількість засідань, замовчування факту збільшення смертності серед пацієнтів колонії [8, арк. 85–86].

Проте найбільш вражаючим для комісії фактом став витяг з одного рішення керівництва колонії з таким формулюванням: «Констатувати факт закінчення посівкомпанії та перехід до збиральної та прополювальної, а тому необхідно виконати розпорядження Уряду від 25 травня про підготовку коня для збиральної компанії та надати на збиральну компанію свіжого відпочилого коня» [8, арк. 86]. Таку іронію можна пояснити реакцією медиків на встановлення плановості для підсобного господарства колонії з усіма її ознаками (аж до вимог проведення соціалістичних змагань з іншими лікарнями). Терапія працею, як один із способів лікування «негострих хроніків» у XIX ст., перетворилася на домінуючу психіатричну практику в очах партії. Так повна відсутність серед матеріалів перевірки інформації про медикаментозне лікування з лихвою компенсувалося процентними співвідношеннями задіяних у роботі пацієнтів, даними про кількість тру-

дотерапевтів та тоннаж висаджених землеробських культур.

У 1937 р. Ігреньська психіатрична колонія потрапила в чергові лещата бюрократизму. Як повідомляють матеріали радянсько-торгового відділу, Дніпропетровський завод металургійного обладнання самовільно захопив для власних господарських потреб значну територію лікарні площею 300 га разом з одинадцятьма капітальними будівлями [7, арк. 9]. Суперечка між двома установами тривала вже декілька років, а матеріали «бюрократичного листування» налічували 29 позицій звернень та листів [7, арк. 16]. Одна з найбільших психіатричних колоній Радянського Союзу не могла приймати нових пацієнтів через блокування ДЗМО усіх партійних рішень про повернення території у її господарювання [7, арк. 9].

Питання про стан лікарні порушувалося в Києві на II Всесоюзному психоневрологічному з'їзді наркомом охорони здоров'я Г. Камінським [7, арк. 10]. Коли головний лікар Б. Бернгард звернувся особисто до директора ДЗМО, то у відповідь почув диспут «на маловідому йому тему» про «користь трудових процесів для психічно хворих» [7, арк. 10]. Професія психіатра у цьому випадку розумілась через дещо комічну призму трудотерапії, адже головлікар ніяк інакше як насмішку не міг зрозуміти цю розмову [7, арк. 10]. Про закінчення бюрократичної тяжби розповідає історична довідка, створена вже у післявоєнний час. Територію підсобного господарства ДЗМО допоміг повернути Ігреньській колонії один із членів Політбюро, тодішній нарком важкої промисловості СРСР Г. Орджонікідзе [9, арк. 3]. Напередодні Другої світової війни відносини керівництва колонії та партійних органів дещо покращилися. Як свідчать автори сучасної монографії «Очерки истории. Из века в век», Ігреньська лікарня протягом 1938 – 1941 рр. постійно отримувала республіканський червоний стяг як кращий психіатричний заклад [13, с. 18].

Висновки. Отже, у цілому історія Ігреньської психіатричної лікарні протягом 1930-х рр. наповнена інституційними змінами, бюрократичними конфліктами та періодичним тис-

ком на персонал задля встановлення правильних, з точки зору партійних органів, лікувальних практик. Через недостатність документальних свідчень, за взаємодією «партія – лікарня» складно віднайти чи відтворити важливе для дослідника співвідношення «лікар – пацієнт». У складні часи Голодомору 1932 – 1933 рр. Ігреська колонія наповнювалась виснаженими психічнохворими з іншої області та «соціально паразитуючим» елементом, що зрештою складало левову частку статистики смертності. Партійні перевірки відкривали для себе не тільки одну з найбільших у країні психіатричних лікарень, а й деякою мірою занедбану провінційну установу з пиятикою директором та значним «ворожим» елементом. В атмосфері тотального бюрократизму виникали постійні проблеми з постачанням, що впливало на часткову дегуманізацію лікування (брак білизни, перевантаження деяких відділень хворими тощо). Все вищезгадане створює для Ігреської лікарні більш розгорнутий образ історії, ніж типові інституційні довідкові викладки. Сучасна історіографія радянської психіатрії 1930-х рр., окрім інституційності та партійного тиску, має розглянути й фігуру її пацієнта. Тобто сфера дослідницького інтересу має знайти те місце дискурсу, де типовий для європейської психіатрії хворий перетвориться на можливого об'єкта для «каральної медицини» СРСР. І улюблена для партійних органів практика «терапії працею» має зіграти у цьому одну з ключових ролей.

Бібліографічні посилання

1. Больница, которая vystoyala! [електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsu.tula.ru/news/all/4924>.
2. Вовк Е. И. История Сабуровой дачи – история харьковской психиатрии: [електронний ресурс] / Е. И. Вовк, Е. Н. Поддубко, Л. И. Вовк. – Режим доступу: <http://www.psychiatry.ua/books/saburka/paper010.htm>.
3. Гогохія Н. Т. Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя / Н. Т. Гогохія, О. М. Мовчан, В. В. Гудзь. – К., 2012. (3 історії повсякденного життя в Україні).
4. Голенков А. В. История становления психиатрии в Чувашии: [електронний ресурс] / А. В. Голенков. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-stanovleniya-psihiatrii-v-chuvashii>.
5. Грінченко Г. «Непотрібні люди»: знищення пацієнтів Ігреської психіатричної лікарні у 1941–43 роках: [електронний ресурс] / Г. Грінченко, А. Венгер. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/md/grinchenko-venger-useless-people>.

6. Демочко Г. Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я у Харкові (1919–1934 рр.): автореферат дис. ... канд. історичних наук. 07.00.01 – Історія України / Г.Л. Демочко, ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2011.
7. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 19, оп. 2, спр. 596. – Справки, докладные записки отдела, райкомов КП(Б)У, финансовых организаций, лечебных учреждений в обком партии о результатах аттестации работников суда и прокуратуры, улучшении снабжения сельского населения продуктами питания и промтоварами, работе сельсоветов, потребительской кооперации, положении в Игреновской психиатрической больнице и по другим вопросам.
8. ДАДО. – Ф. 2790, оп. 1, спр. 49. – Акты обследования санитарного состояния исправительно-трудовых колоний и психиатрической больницы на ст. Игрень, списки и характеристики санитарно-медицинского персонала.
9. ДАДО. – Ф. 5714, оп. 1, спр. 4. – Программные задания к проекту восстановления Игреновской психиатрической больницы, разрушенной немецко-фашистскими оккупантами в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. История развития больницы за период 1897–1940 гг.
10. Дьяченко Л. И. Из истории развития украинской психиатрии / Л. И. Дьяченко // История украинской психиатрии: сб. науч. работ Украинского НИИ клинической и экспериментальной неврологии и психиатрии и Харьковской городской клинической психиатрической больницы № 15 (Сабуровой дачи). – Х., 1994. – С. 48 – 52.
11. Кола Д. Фуко и Советский Союз / Д. Кола // Мишель Фуко и Россия: сб. статей. – СПб.; М., 2001. – С. 213 – 239.
12. Миявский В. М. Главы из истории Полтавской психбольницы: [електронний ресурс] / В. М. Миявский. – Режим доступу: http://zhurnal.lib.ru/m/miljawskij_w_m/doc223.shtml.
13. Очерки истории: из века в век... Днепрпетровская областная клиническая психиатрическая больница / Ю. Н. Завалко (ред.), М. Ф. Андрейко (сост.). – Д., 2007. – 189 с.
14. Петрюк П. Т. Психиатрия при нацизме: последствия дегуманизации психиатрической практики на временно оккупированных территориях СССР. Сообщение 7 / П. Т. Петрюк, А. П. Петрюк // Психічне здоров'я. – 2012. – № 2. – С. 77–89.
15. Подкорытов В. С. Психиатрия в Украине – прошлое, настоящее, будущее: [електронний ресурс] / В. С. Подкорытов. – Режим доступу: <http://www.mif-ua.com/archive/article/11006>.
16. Подрабинек А. Карательная медицина / А. Подрабинек. – Н.-Й., 1979.
17. Турчина М. О. Правове забезпечення охорони здоров'я в Україні у радянській період: [електронний ресурс] / М. О. Турчина. – Режим доступу: [dSPACE.nlu.edu.ua/handle/123456789/2602](https://nlu.edu.ua/handle/123456789/2602).
18. Фуко М. Психиатрическая власть: курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1973–1974 учебном году / М. Фуко. – СПб., 2007.
19. Юдин Т. И. Очерки истории отечественной психиатрии / Т. И. Юдин. – М., 1951.

Надійшла до редакції: 29.06.2017

V. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ

УДК 281.9:94 (477.63) «1941-1943»

Н. М. Буланова

Музей історії міста Кам'янське

УКРАЇНСЬКА АВТОКЕФАЛЬНА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ (1941 – 1944 рр.)

Висвітлено особливості заснування автокефальних громад на Дніпропетровщині під час німецької окупації краю, показано відродження національних форм церковного життя, тотальну залежність УАПЦ від німецьких властей.

Ключові слова: Дніпропетровщина, німецька окупація, церковна політика, відродження, обмеження, православ'я, автокефальна церква, парафії, громади, священнослужителі.

Н. М. Буланова

Музей історії міста Кам'янське

УКРАИНСЬКАЯ АВТОКЕФАЛЬНАЯ ПРАВОСЛАВНАЯ ЦЕРКОВЬ ВО ВРЕМЯ НЕМЕЦКОЙ ОККУПАЦИИ ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЫ (1941 – 1944 гг.)

Отражены особенности основания автокефальных общин на Днепропетровщине во время немецкой оккупации края, показано возрождение национальных форм церковной жизни, тотальную зависимость УАПЦ от немецких властей.

Ключевые слова: Днепропетровщина, немецкая оккупация, церковная политика, возрождение, ограничения, православие, автокефальная церковь, парафии, общины, священнослужители.

N. N. Bulanova

Museum of history of city Kamianske

THE UKRAINIAN AUTOCEPHALOS ORTODOXY CHURCH IS DURING GERMAN OCCUPATION OF DNEPROPETROVSK REGION (1941 - 1944)

© Буланова Н. М., 2017

In the article is reflected the process of revival of Autocephalous Orthodox communities, that took place in Dnipropetrovsk region from beginning of German occupation in the end of August, 1941. Permission of military, and later civil administrations, for this renewal, became one of propagandist measure is aimed a developing a loyal attitude of the local population toward occupants. It is show that Autocephalous communities began to rise up spontaneously, due to initiative German groups from former faithful UAOC that tried to arrange church life. Influence of municipal justices OUN headed emissaries became the important factor of revival of UAOC in region. It is reflected the church politics of occupants in Dnipropetrovsk region, which consisted in total dependence of religious life on the occupation power, establishment in June 1942 Episcopal authorities. The bishop of Sicheslav Hennadij (Shyprynkevich) began actively to develop UAOC, forming it foremost as a national structure. It entailed strengthening control by the occupants over activities of UAOC. It is proved that the process of revival of UAOC in Dnipropetrovsk region during Nazi occupation 1941-1944 and stopped off the offensive of the soviet troops, testified to an existing request in that time society on the national forms of church life.

Key words: Dnipropetrovsk region, German occupation, church politics, revival, limitation, orthodox church, Autocephalous church, parishes, communities, priests.

Початок ХХІ ст. ознаменувався напруженістю у релігійному житті українського суспільства, посиленою міжправославним конфліктом, обумовленим наявністю трьох православних церков – Української православної церкви в єднанні з Московським патріархатом (УПЦ), Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ КП) та Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). Складна релігійна ситуація, що виявляється передусім у непорозумінні різних гілок православ'я між собою, спонукає до пошуку наукових підходів у вирішенні релігійних проблем з метою подальшого створення єдиної помісної, побудованої на національних засадах, православної церкви. В цьому сенсі важливого значення набуває розкриття особливостей функціонування у різні історичні періоди УАПЦ, оскільки на історії цієї церкви найбільше позначились ідеологічні штампи, сформовані за радянської доби. Одним із них можна вважати радянську історіографічну міфологеми про «зрадницьку» позицію цієї церкви під час нацистської окупації України, що потребує об'єктивного висвітлення її діяльності у цей період на основі архівних фондів державних установ, включаючи відкриті для дослідників документи органів державної безпеки.

УАПЦ під час Другої світової війни та нацистського окупаційного режиму в Україні за останні десятиліття стала об'єктом історичних наукових студій Ю. Волошина, В. Гордієнка, І. Грідіної, О. Лисенка, А. Смирнова та ін. дослідників [6; 7; 11; 12; 16; 23], які висвітлювали особливості церковно-релігійного життя УАПЦ у Райхскомісаріаті Україна в цілому, взаємини з окупаційною владою, міжконфесійні відносини тощо. У працях О. Алексєєвої, О. Ігнатуші [1; 13], що розкривають діяльність автокефальних громад Запорізького краю у визначений період, території Дніпропетровщини присвячені лише окремі сюжети, що й спричинило вибір даної теми.

До початку Другої світової війни УАПЦ, що постала в 1921 р. як церковна інституція, на підконтрольній радянській владі території зазнала ідеологічного тиску та репресій, що спричинило її саморозпуск у 1930 р. та подальше масове закриття храмів, яких до 1936 р. практично не лишилося. Як автокефальна, так і обновленська ієрархії були знищені радянською владою, до нацистської окупації на Дніпропетровщині діяла лише Російська православна (патріарша) церква [24, с. 114]. Отже, за радянської доби репресована автокефальна церква не встигла сформувати на теренах краю усталеної церковно-релігійної традиції.

З початком німецької окупації Дніпропетровщини, починаючи з кінця серпня 1941 р., церковно-релігійне життя стало поступово відроджуватися. Своєрідним імпульсом виявилась німецька пропаганда, зокрема агітаційні плакати, в яких декларувалося, що «доба сталінського безбожництва минула. Німецька влада дає вам змогу знову вільно молитися» [18]. Основні засади релігійної політики на окупованих територіях в цей період окреслені у листі начальника поліції безпеки і СД Гайдріха від 2 липня 1941 р. до найвищих керівників СС і поліції, в якому зазначалося: «не чинити ніяких дій проти прагнень Православної церкви до поширення свого впливу на маси. Навпаки, слід це заохочувати, наполягаючи з цієї нагоди на відділенні церкви від держави, але треба уникнути створення уніфікованої церкви» [15, с. 506].

Від перших днів перебування німців на Дніпропетровщині у містах та селах почали стихійно виникати ініціативні групи, що намагалися облаштувати церковне життя. Ініціатива з відновлення діяльності автокефальних громад йшла від колишніх парафіян УАПЦ, які за радянської влади зазнали утисків та переслідувань за релігійні переконання. Серед них – мешканець Дніпропетров-

ська, 53-річний С. А. Герасименко, учасник автокефального руху з 1921 р. та соборів УАПЦ 1926 та 1927 рр., засуджений у 1937 р. за «контрреволюційну діяльність». Після втечі з табору він нелегально мешкав у Дніпропетровську, змінивши прізвище на Капітоненко [8, арк. 3]. Інший діяч УАПЦ – М. Т. Сурупа, брав участь у діяльності церкви з 1924 р., упродовж 1924–1929 рр. виконував обов'язки голови Благовіщенської автокефальної православної громади, що діяла у Дніпропетровську до 1935 р. [9, арк. 3-5]. Вони кілька разів зверталися до міської управи Дніпропетровська з проханням про надання дозволу на заснування парафії та організацію церковних богослужінь.

Наприкінці серпня 1941 р., незважаючи на рекомендації влади дочекатися створення інспектури культів та заборону всіляких зібрань, на квартирі М. Т. Сурупи були скликані збори віруючих. Від 50 присутніх осіб обрали ініціативну групу, якій доручили клопотати про передачу Троїцького собору автокефалістам та збирати кошти на його ремонт [8, арк. 49]. Але на той час цей храм виявився зайнятим парафіянами Автономної православної церкви, натомість автокефалістам дозволили зайняти Преображенський собор, в якому за радянської влади був розташований атеїстичний музей. У вересні 1941 р. за розпорядженням голови управи Соколовського і завідувача відділу народної освіти Козиря автокефальній громаді передали відібрані за радянської влади культові речі, що до цього часу експонувалися в атеїстичному музеї: 80 риз, 400 воздушків, кілька кадильних, плащаниць та Євангеліє, 20 ікон та інше церковне начиння [8, арк. 21].

Через дефіцит церковних кадрів, репресованих радянською владою та відсутність єпархіального управління найбільш ініціативні віруючі намагалися самостійно віднайти священників для служіння. З цією метою наприкінці вересня 1941 р. уповноважені від автокефальної громади Дніпропетровська Семен Герасименко (Капітоненко) та Денис Вареха вирушили до Києва, оформивши через обласну управу відповідний дозвіл [8, арк. 53]. Там вони взяли участь в об'єднаному з'їзді автокефальної, російсько-слов'янської (так називали тоді Українську Автономну православну церкву – прим. автора) та обновленської церков, що проходив упродовж 17-19 жовтня 1941 р. за участі близько 30 делегатів [8, арк. 53].

Під час зібрання обговорювалися питання про об'єднання православ'я, створення об'єднаної церковної ради для тимчасового, до призначення єпископа, управління церквами, запроваджен-

ня української мови в богослужіння тощо [8, арк. 54]. Делегати від автокефальної громади Дніпропетровська здійснили офіційну реєстрацію парафії у щойно створеній у Києві церковній раді та підібрали священика [8, арк. 51]. Наприкінці жовтня 1941 р. у Дніпропетровську при відділі освіти облуправи була організована інспектура культів [20, с. 2], функції якої полягали в реєстрації громад та наданні дозволів на зайняття приміщень. Зі створенням цивільної німецької адміністрації були ліквідовані спеціальні відділи при допоміжних органах влади, їх повноваження відійшли до політичного відділу генерального комісаріата.

Значну роль у відродженні УАПЦ на Дніпропетровщині відігравало панівне положення у міських управах емісарів ОУН. Приміром, Кам'янську міську управу очолював симпатик ОУН Олекса Самійленко, до нього звернулася ініціативна група з проханням про організацію автокефальної громади та передачу їй Свято-Миколаївського православного собору. Незважаючи на те, що цей храм вже зайняли парафіяни Автономної православної церкви, за сприянням О. Самійленка, який погодив зміну юрисдикції зі штадскомісаром, у грудні 1941 р. його передали автокефальній громаді [2, арк. 23]. Кам'янська міська управа, за відсутності вищої церковної ієрархії в цей період, настоятелем храму призначила колишнього священика Афанасія Саботіна [2, арк. 5]. Диякон Михайло Пеніцин, обраний членом правління Свято-Миколаївського собору, привіз із Києва українську богослужбову літературу, молитовники, часослови, націоналістичну емблему – тризуб [2, арк. 27].

Восени 1942 р. за сприяння Кам'янської міської управи було організовано 7 автокефальних церков: у с. Миронівка, в с. Домоткань (священик – І. Говядовський), на ст. Верхівцеве (священик В. Брусік), в Анно-Зачатівці (священик М. Овчаренко), в Романковому (священик ієромонах Іустин), с. Мала Олександрівка (священик М. Пеніцин), а також церкву на азотно-туковому заводі у Кам'янському (священик М. Бабіч). У подальшому громади, що діяли в Миронівці і Романковому, змінили підпорядкування, 5 парафій продовжували діяти як автокефальні [2, арк. 25].

Після заміни військового правління цивільною нацистською адміністрацією релігійна політика окупаційної влади суттєво змінилася: окупанти перейшли від спостереження та контролю за основними конфесіями до політики обмеження діяльності церков, зокрема суворо заборонялася благодійна діяльність. За умов нацистської окупації будь-які добродійні акції потребували таких

якостей, як справжня християнська любов до ближнього та самопожертва. Незважаючи на заборони, С. Герасименко, обраний на зборах парафіян благовісником УАПЦ на Дніпропетровщині, у грудні 1941 р. за дорученням комітету Червоного хреста виїхав на Полтавщину, до с. Новий Орлик, щоб зібрати продукти для ув'язнених військовополонених [8, арк. 29]. За підтримки місцевого священика М. Римаренка вдалося доставити до Дніпропетровської в'язниці 72 буханки хліба й роздати військовополоненим. Ця добродійна акція закінчилася арештом ініціаторів заходу, поясненнями у гестапо самого Герасименка та підписом про недопущення подібного у майбутньому [8, арк. 29].

11 лютого 1942 р. всім частинам СС і поліційним командам в окупованій Україні було надіслано спеціальну директиву бригаденфюрера СС і генерал-майора поліції Д. Томаса, в якій окреслено ставлення окупантів до УАПЦ. В ній, зокрема, зазначалося, що необхідно «всіма способами перешкоджати становленню Всеукраїнської автокефальної церкви під проводом митрополита, оскільки автокефалія за своєю суттю завжди пов'язана з самостійним державництвом; зволікати з відкриттям нових духовних семінарій та інших богословських навчальних закладів» [14, с. 528-529]. Ця директива свідчить, що УАПЦ в Україні для окупантів ототожнювалася насамперед з українським державотворенням, тому вважалася небезпечною для режиму. Діяли заборони на друк богослужбової літератури, відкриття богословських навчальних закладів, навіть богословських курсів [19, с. 4].

У 1942 р. церковним радам Дніпропетровського кафедрального Преображенського та Кам'янського Свято-Миколаївського соборів вдалося організувати напівлегальні богословські шестимісячні курси для підготовки священиків та дияконів [2, с. 22; 4, с. 2], що давали достатньо фахову підготовку майбутнім церковним кадрам. Так, у Кам'янському на заняттях викладали догматичне богослов'я, історію церкви, теорію і практику богослужіння, церковний статут, співи [2, с. 22], підготували всього 24 особи. Але незабаром курси довелося закрити.

Основою законодавчої бази нового курсу німецької влади у релігійній сфері стало розпорядження А. Розенберга від 13 травня 1942 р., направлене на подальшу підтримку церковного розколу і ворожнечі. 1 червня 1942 р. рейхскомісар України Е. Кох видав «Розпорядження про правові відносини релігійних організацій», в якому встановлювалася тотальна залежність релігійного життя

від окупаційної влади. Генерал-комісари отримали право контролю та регулювання складу керівництва будь-якої релігійної спільноти. Церковним організаціям заборонялося своєю діяльністю виходити за межі «виконання релігійних завдань» [17, с. 748; 13, с. 160].

За таких умов розпочав архіпастирську діяльність на Дніпропетровщині висвячений 24 травня 1942 р. на єпископа Січеславського Геннадій (Шиприкевич) (1892-1973 рр.), призначений митрополитом УАПЦ Полікарпом (Сікорським) адміністратором єпархії [2, с. 22]. Прибуття єпископа було погоджене з місцевою окупаційною владою. 5 липня 1942 р. з великими урочистостями відбулася інтронізація новопризначеного владики, на якій штатдс-комісар міста Клостерман вручив йому посох [5, с. 3]. У зверненні Геннадія (Шиприкевича) до вірних, надрукованому на сторінках «Дніпропетровської газети», єпископ окреслив основні засади діяльності УАПЦ на Дніпропетровщині: незалежність від Москви, контроль за всіма неканонічними культами (визначеними німецьким урядом) через посередництво священників та парафіян УАПЦ [5, с. 3]. Політику німців щодо конфесій в Україні, і в тому числі, на Дніпропетровщині, відобразила вступна промова доктора Публіга з приводу інтронізації єпископа Геннадія, опублікована у статті «Релігійне питання на Україні», в якій, поряд з типовими для німецької пропаганди деклараціями про толерантне ставлення до релігії, наголошувалося на повному підпорядкуванні УАПЦ вказівкам німецької влади [23, с. 3].

Після прибуття єпископа було створене єпархіальне управління, яке поширювало свій вплив на Дніпропетровську, Запорізьку область і Донбас [6, с. 77]. Першими заходами Геннадія (Шиприкевича) з розбудови єпархії стало знайомство з кліром, вивчення стану релігійності в парафіях, налагодження проповідницької роботи священників. Як єпархіальний архієрей, єпископ Геннадій виявив велику активність у розбудові церкви: за неповне півторарічне очолювання єпархії він висвятив 83 священники [14, с. 530]. Згідно з підрахунками німецького дослідника К. Беркгоффа, на території Дніпропетровщини до Різдва Христового 1942 р. діяло 318 автономних громад та понад 100 автокефальних [3, с. 17]. До звільнення Дніпропетровщини від німецької окупації тут налічувалося понад 150 парафій УАПЦ [14, с. 530], діяло 112 храмів [11, с. 116].

Діячі УАПЦ вбачали джерела відродження церковного життя у давніх церковних звичаях і традиціях, впровадженні української мови в богослужіння, до яких була включена молитва за Україну,

яка виконувалась церковним хором [8, арк. 43]. Священики у своїх проповідях, які читались українською мовою, порушували проблеми автокефалії української церкви, виховували віруючих на прикладах історії України у незалежному дусі від Росії.

Умови діяльності єпархіального управління УАПЦ та духовенства відбувалися в екстремальних умовах окупації, в залежності від релігійної політики, яку проводили окупаційні власті. Єпископ Січеславський Геннадій (Шиприкевич) змушений був підписувати архіпастирські звернення із реверансами в бік окупантів, давати вказівки священикам молитися за німецьку владу і військо під час богослужінь. Безперечно, це були вимушені кроки задля виживання в ситуації «між молотом і ковадлом». Враховуючи великий вплив релігії та церкви на суспільство, окупаційна влада надавала важливим з точки зору Рейху подіям громадсько-церковний резонанс. Так, 22 червня 1943 р. німці ініціювали в містах і селах Дніпропетровщини проведення урочистостей на честь дворіччя нападу Німеччини на Радянський Союз, зобов'язавши церковні структури провести відповідні богослужіння, подячні молебні з хресними ходами. Влітку 1943 р. окупаційна влада організувала похорон загиблих від ударів радянської авіації у Нижньодніпровську, в якому взяло участь духовенство УАПЦ на чолі з єпископом Геннадієм [8, арк. 247].

Окупаційна влада намагалася здійснювати контроль над всіма сферами діяльності УАПЦ на Дніпропетровщині, навіть богослужіннями. Розпорядженнями від 8 грудня 1941 р. і 11 липня 1942 р. райхскомісара Е. Коха були встановлені заборони на проведення церковної служби в будні дні (окрім днів, на які припадали Різдво, Новий (старий) рік та два дні Великодня) [11, с. 114, 115]. Накази, пов'язані з обмеженням релігійної діяльності, могли прийматися гебітскомісаром на місцях. Як наслідок, у будні 1942 р. відвідування церков у Дніпропетровську було «незначним, в основному завдяки людям похилого віку» [3, с. 20].

Не суттєво відрізнялася ситуація з відвідуванням автокефальних храмів в інших містах та селах. Крім заборони відвідування храмів на свята, які припадали на будні дні або на суботні вечори, слід вважати страх населення перед можливим поверненням радянської влади. Не останню роль відігравало й те, що священики часто закликали молитися за перемогу німецької зброї в той час, як чоловіки, сини та брати парафіян були мобілізовані до Червоної армії. Через незадоволення віруючих, які припиняли відвідувати

церкву, багато священиків не включали здравницю до богослужінь [8, арк. 251].

Кількість парафій стрімко зростала під час дванадесятих свят. Приміром, на Водохреща у 1942 р., багато віруючих прийшло до Дніпра на богослужіння. 19 січня 1943 р. біля Преображенського автокефального собору у Дніпропетровську утворилася двокілометрова процесія, що розтягнулася до Дніпра [24, с. 150]. У селах у Великодніх святах брало участь майже все населення [3, с. 23; 24, с. 150].

Відродження УАПЦ на Дніпропетровщині відбувалося за умов конфронтації з Автономною православною церквою, єпископ якої Дімітрій (Маган) прибув до Дніпропетровська восени 1942 р., що негативно позначилось на церковно-релігійному житті. В цей час відчутною стала підтримка Дніпропетровським генеральним комісаріатом, який раніше сприяв діяльності УАПЦ, Автономної православної церкви [24, с. 150]. На початку 1943 р. райхскомісар Кох наказав реорганізувати УАПЦ й Автономну церкву, позбавляючи їх центральної влади – голів церков і собору єпископів. Єпископів підпорядковували німецькій адміністрації генерал-комісаріатів, що грубо порушувало церковні канони і стало безпрецедентним втручанням влади в життя церкви [14, с. 532].

У вересні 1943 р., у зв'язку з переміщенням лінії фронту на захід, єпископ Січеславський Геннадій (Шиприкевич) відбув до Луцька, а потім взагалі виїхав на Захід, як і інші ієрархи УАПЦ. Після вигнання окупантів Дніпропетровське єпархіальне управління УАПЦ очолив протоієрей Максим Сурупа [9, арк. 26]. Станом на осінь 1944 р. на Дніпропетровщині залишилося всього 11 автокефальних парафій [9, с.19]. У серпні 1944 р. керівництво діючого на той час єпархіального управління і автокефальне духовенство репресували: двох засудили до вищої міри покарання, решту – до різних термінів ув'язнення.

Отже, наприкінці серпня 1943 р., з початком німецької окупації на Дніпропетровщині стали стихійно виникати ініціативні групи з колишніх вірних УАПЦ, які намагалися облаштувати церковне життя. Важливим чинником став вплив міських управ, очолюваних емісарами ОУН. Дозвіл військової, а потім і цивільної адміністрацій на його відновлення став одним з пропагандистських заходів серед місцевого населення з метою формування лояльного ставлення до окупантів. За умов тотальної залежності релігійного життя від окупаційної влади у червні 1942 р. у краї започатковане єпископ-

ське правління Геннадія (Шиприкевича), який почав активно розбудовувати УАПЦ, формуючи її передусім як національну структуру. Це спричинило посилення контролю за діяльністю УАПЦ з боку окупантів. Процес відродження УАПЦ, що відбувався на Дніпропетровщині під час німецької окупації 1941–1944 рр. і припинився з наступом радянських військ свідчить про існуючий запит у тогочасному суспільстві на національні форми церковного життя.

Бібліографічні посилання

1. Алексеева О. Українська автокефальна православна церква на Запоріжжі під час нацистської окупації / О. Алексеева, Ю. Щур. – Запоріжжя, 2010.
2. Архів Управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області (далі – Архів УСБУ). – Фонд кримінальних справ. – Спр. 23265.
3. Беркгофф К. Чи було релігійне відродження в Україні під час нацистської окупації? / К. Беркгофф // Український історичний журнал. – Київ, 2005. – Вип. 3. – С. 16–36.
4. Богословські курси // Дніпропетровська газета, 7 травня 1942 р., №103. – с. 2.
5. Будування святої автокефальної православної церкви // Дніпропетровська газета, 5 липня 1942 р., №153. – с. 3.
6. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава, 1997.
7. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква (1941-1944 рр.): (короткий історичний довідник) / Юрій Волошин. – Полтава, 1999.
8. Галузевий державний архів СБ України (далі – ГДА СБ України). – Ф. 5, спр. 67772. – Т. 1.
9. ГДА СБ України. – Ф. 5, спр. 67772. – Т. 2.
10. Геннадий (Шиприкевич). [Електронний ресурс] / Режим доступа до ст.: <https://uk.wikipedia.org>.
11. Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Укр. іст. журн. –1998. – № 3. – С. 107–119.
12. Грідіна І.М. Духовне життя населення України у роки Другої світової війни (1939-1945) : моногр. / І. М. Грідіна. – Донецьк, 2010.
13. Ігнатуша О. М. Релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації (1941–1944 рр.) / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2013. – Вип. XXXVI. – С. 151-168.
14. Історія релігії в Україні: навч. посібник / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.: за ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К., 1999.
15. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж; Н.-Й.; Л., 1993.

16. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 1995. – № 3. – С. 73-81.
17. Мартирологія українських Церков: [у 4 т.] / [упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин]. – Торонто; Балтимор, 1987 – Т. I: Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України, 1987.
18. Науково-довідкова бібліотека центральних державних архівів України, Київ, колекція «Афіші та плакати окупаційного періоду», од. зб. 764 сп.
19. Підготовка священників // Дніпропетровська газета, 28 листопада 1941 р., № 42-43. – С. 4.
20. Рачковський. Про відкриття церков / Рачковський // Дніпропетровська газета, 20 жовтня 1941 р., №12. – С. 2.
21. Релігійне питання на Україні. // Дніпропетровська газета, 9 липня 1942 р., № 156. – С. 3.
22. Слободянюк М. А. Рух опору на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни / М. А. Слободянюк, І. А. Шахрайчук. – Д., 2004. – С. 97–105.
23. Смирнов А. Український автокефальний рух в роки німецької окупації: міфи та реалії [http: А. Смирнов // www.religion.in.ua/main/history/12608-ukrayinskij-avtokefalnij-ruh-v-roki-nimeckoyi-okupaciyi-mifi-ta-realiyi.html](http://www.religion.in.ua/main/history/12608-ukrayinskij-avtokefalnij-ruh-v-roki-nimeckoyi-okupaciyi-mifi-ta-realiyi.html)
24. Шанковський Л. Похідні групи ОУН (Причинки до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941–1943 рр.) / Л. Шанковський. – Мюнхен, 1958.
25. Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine von 1917 bis 1945 / F. Heyer. – Koln, 1953.

Надійшла до редколегії: 11.08.2017

УДК 94 (477) «1941/1945»

Р. П. Шляхтич

ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет»

**СТВОРЕННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ
ЦЕНТРАЛЬНОГО ОСЕРЕДКУ «ПРОСВІТИ» В
КРИВОМУ РОЗІ (1941-1942 рр.)**

У статті показано процес створення та функціонування у Кривому Розі силами місцевих українських націоналістів центрального осе-

© Шляхтич Р. П., 2017

редку «Просвіта», у структурі якої діяли гуртки та секції. До складу «Просвіти» входили представники місцевої інтелігенції, які відновили Криворізький педагогічний інститут, створили бібліотеку. З січня 1942 р. розпочались німецькі репресії і «Просвіта» фактично припинила своє існування. Отже, основне завдання просвітян – поширення націоналістичної ідеології серед місцевого загалу – так і залишилось не виконаним до кінця.

Ключові слова: Кривий Ріг, «Просвіта», місцеві українські націоналісти, націоналістична ідеологія.

Р. П. Шляхтич

Государственный педагогический университет «Криворожский государственный педагогический университет»

СОЗДАНИЕ И ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЦЕНТРАЛЬНОЙ ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЫ «ПРОСВИТА» В КРИВОМ РОГЕ (1941-1942 гг.)

В статье показан процесс создания и функционирования в Кривом Роге местными украинскими националистами центральной ячейки «Просвита», в структуре которой функционировали кружки и секции. «Просвита» состояла из представителей местной интеллигенции, которые восстановили Криворожский педагогический институт, создали библиотеку. С января 1942 года начались немецкие репрессии, и «Просвита» фактически прекратила свое существование. Следовательно, основная задача Просвещения - распространение националистической идеологии среди местного сообщества – осталась невыполненной.

Ключевые слова: Кривой Рог, «Просвита», местные украинские националисты, националистическая идеология.

R. P. Shlyakhtich

State Pedagogical University «Kryvyi Rih State Pedagogical University»

CREATION AND FUNCTIONING OF THE CENTRAL ENVIRONMENT «PROSVITA» IN CRYING ROSE (1941-1942)

The article shows the process of creation and functioning in Kryvyi Rih of the local Ukrainian nationalists of the central cell «Prosvita», in which structures circles and sections were functioning. The «Prosvita» consisted of representatives of local intelligentsia, who restored the Kryvyi Rih Pedagogical Institute, created a library. Since January 1942, German repres-

sions have begun, and «Prosvita» has actually ceased to exist. Consequently, the main task of the Enlightenment - the spread of nationalist ideology among the local community - remains unfulfilled.

Key words: Kryvyi Rih, «Prosvita», local Ukrainian nationalists, nationalist ideology.

У серпні 1941 р. на території Кривого Рогу з'явилися члени Південної похідної групи ОУН(Б). Одним з основних завдань, яке мали реалізувати українські націоналісти на Сході України, було поширення серед місцевого загалу націоналістичної ідеології та виховання молоді в українському патріотичному дусі. Велику роль у реалізації цього завдання відіграло створення культурно-освітнього товариства «Просвіта». Провідну роль у її створенні відіграли С. Шерстюк та Д. Горбачів. Як свідчив О. Бусурманов, створення «Просвіти» відбулось на загальному зібранні працівників міської управи, яке проходило у вересні 1941 р. Серед інших, на цьому зібранні були присутні: С. Шерстюк (голова міської управи), Д. Горбачів (керівник ОУН У місті, а також завідувач відділу пропаганди міської управи), О. Зеленський (завідувач відділом народної освіти міської управи), О. Бусурманов (заступник голови міської управи), П. Кузин (завідувач відділом благоустрою міської управи), Ф. Гаян (заступник голови міської управи в адміністративних питаннях), М. Пронченко (місцевий поет і майбутній редактор криворізької газети «Дзвін»), І. Шанда (інспектор відділу народної освіти при міській управі), М. Жовтуха (інспектор відділу народної освіти при міській управі), З. Яровий (майбутній директор Педагогічного інституту, який діяв У роки окупації) [4, арк. 21 зв.] та ін.

Детальніше про установчі збори «Просвіти» дізнаємось зі свідчень Андрія Олійника — секретаря міської управи. Зокрема, він стверджував, що на засіданні були присутні близько 30 осіб, переважно працівники міської управи та вчителі. Єдиним питанням, яке було винесено на порядок денний, було питання створення «Просвіти». Першим виступав Д. Горбачів, який у своєму виступі пояснив присутнім форми роботи та значення цієї культурно-просвітньої організа-

ції. Після його виступу було обрано керівництво «Просвіти». Так, головою було призначено Варфоломія Кириленко, секретарем — Андрія Олійника. Також до загального керівництва організацією входили: уродженка Західної України Ганна Коваленко (справжнє прізвище Максимець) [5, арк. 65 зв.], П. Кузин, З. Яровий, М. Желтуха та інші [5, арк. 75 зв.]. Загалом, керувати «Просвітою» мали близько 15 осіб.

На цьому ж зібранні були визначені основні методи роботи товариства. Вся робота мала здійснюватися через діяльність відповідних секцій. Як правило, у «Просвітах» працювали такі секції: антибільшовицької пропаганди, шкільна, жіноча, юнацька, церковна, друку, агрономічна та інші [7, с. 38]. З протоколів допитів криворізьких просвітян достеменно відомо про існування при центральній «Просвіті» драматичної, хорової, музичної секцій та гуртків танців та крою і шиття [5, арк. 151 зв.]. Д. Горбачів пропонував створити релігійну секцію, але присутні не погодились на її створення в рамках «Просвіти» і запропонували створити комітет при міській управі. І через декілька днів при міській управі дійсно був створений Церковний комітет на чолі зі священником Андрієм Брайком [5, арк. 152].

У другій половині вересня 1941 р. в приміщенні міського театру проведена конференція вчителів міста, на якій мало бути офіційно проголошено про створення в Кривому Розі «Просвіти». На конференцію прибуло близько 100 осіб переважно місцевих вчителів. Про характер конференції красномовно свідчать назви доповідей які виголошувались. Так, М. Пронченко виступав із доповіддю про українську літературу. Він читав свої вірші, а також розповідав про те, як був репресований радянською владою і про ті тяжкі випробування, що йому довелося витерпіти. Наступним зачитував доклад про життя Т. Шевченка А. Олійник [5, арк. 140 зв.]. Далі читав свою доповідь «Культура мови» М. Жовтуха. У ній йшлося про необхідність відновлення справжньої української мови [2, арк. 30]. Завершив культурно-історичний блок доповідей Б. Євтухов, який виступив з промовою «Нова епоха в історії України» [1, арк. 31].

Таким чином, ці виступи мали підготувати так би мовити ідеологічне підґрунтя для проголошення створення «Просвіти». Про це оголосив Д. Горбачів. Зокрема, він розповів про завдання товариства, про роль вчителів у культурно-просвітній діяльності і представив правління «Просвіти». Очевидно, це засідання спонукало вчителів та представників інтелігенції з різних районів міста створювати «Просвіти» у своїй місцевості.

Подібних засідань із вчителями протягом осені – зими 1941 р. було проведено декілька. Так, у грудні 1941 р. А. Олійник (на той час активно займався створенням комітету допомоги військовополоненим. — Авт.) виступав перед вчителями і дорікав їм у тому, що вони не беруть активної участі у роботі «Просвіти» [5, арк. 96].

Проте, практична діяльність товариства довго не могла розпочатись, адже не було дозволу німецької влади. Такий дозвіл було отримано лише у листопаді 1941 р., а практична діяльність розпочалась лише у грудні, коли для потреб «Просвіти» був виділений Будинок Пекарів по вул. Леніна 32 (сьогодні ця будівля не збереглась. — Авт.). За свідченням А. Олійниченка, на січень 1942 р. до складу центрального осередку «Просвіти» входило близько ста членів. За цей час було проведено близько 5 засідань правління на яких розглядались питання членства в товаристві, а також вирішувались нагальні проблеми з фінансуванням [5, арк. 75 зв.]. Отже, центральний осередок «Просвіти» у місті проводив практичну роботу з грудня 1941 р. по січень 1942 р. За цей час встигли провести декілька загальноміських заходів.

Одним із таких заходів стала організація зустрічі нового 1942 р. Для дітей у приміщенні «Просвіти» була організована новорічна ялинка. А на Різдво була організована «товариська вечерея», під час якої згадували про життя та звичаї українців. На цьому заході були присутні місцеві священники та представники старшого покоління [5, арк. 75 зв.]. Головував на цьому засіданні найстарший представник криворізької громади, голова правління місцевого кооперативу «Нове життя» Терентій Гавриков. Найбільш запам'ятався присутнім виступ

Теодора Найдича [5, арк. 157 зв.]. Загалом, заходи «Просвіти» мали сприяти національно-патріотичному вихованню місцевих мешканців. Цій меті підпорядковувались також заходи, які були ініційовані членами правління «Просвіти» протягом осені 1941 р. – зими 1942 р. Одним з найбільш масштабних заходів, який реалізувався завдяки криворізьким просвітянам, стало відновлення роботи Криворізького педагогічного інституту.

Вірогідно, ця установа лише носила назву освітнього закладу, що виник у Кривому Розі ще в 1930 р. Адже, як відомо, в роки німецької окупації заклади освіти діяли здебільшого номінально і реалізовували завдання місцевої влади. Проте, не дивлячись на те, що значна частина обладнання і документації Криворізького педагогічного була вивезена на Схід СРСР, а викладачі та студенти або евакуювались, або воювали на фронті, все ж певна частина матеріальних цінностей та кадрів були залучені до відновленого закладу освіти. Отже, певний зв'язок із довоєнний педагогічний інститутом у відновленого закладу існував.

У жовтні 1941 р. С. Шерстюк запропонував З. Яровому відновити діяльність Криворізького педагогічного інституту. З. Яровий погодився і почалась підготовча робота. Ще в жовтні 1941 р. був складений кошторис щодо відновлення роботи інституту [5, арк. 135 зв.]. 25 жовтня 1941 р. розпочались вступні іспити до Педагогічного інституту на мовно-історичні спеціальності. А вже 25 листопада розпочались вступні іспити до фізико-математичного факультету. Спочатку передбачалось, що навчання буде проводитись на двох факультетах: мовно-літературному та історичному [6, с. 4]. Але пізніше структура інституту була змінена. 3 грудня 1941 р. був створений фізико-математичний факультет його очолив О. Зеленський¹. Його деканом він був до липня 1942 р. [5, арк.105]. В цей же час був створений історико-філологічний факультет, який очолила Ксенія Бабенко² [5, арк.109 зв.]. Директором інституту був З. Яровий³ [9, с. 4].

Перед початком навчання у листопаді 1941 р. було проведено зібрання педагогічного колективу, на якому спочат-

ку виступив З. Яровий, а потім С. Шерстюк та Т. Найдич [5, арк.131]. Останній хоч і вважався лише перекладачем при Вермахті, проводив досить потужну агітаційно-пропагандистську роботу в місті.

Відкриття інституту відбулось у грудні 1941 р.. Перед викладачами та студентами виступив директор З. Яровий з промовою, у якій згадав слова українського гімну «Ще не вмерла Україна» [5, арк. 101]. Отже, вже з початку роботи інституту була задекларована його проукраїнська спрямованість. Загалом, Педагогічний інститут мав стати базою для виховання націоналістичних кадрів. Про це свідчать і питання, які виносились на вчені ради. На одній з таких рад був присутній О. Зеленський і, за його словами, на цьому засіданні обговорювались питання посилення націоналістичного виховання студентів. Хоча, З. Яровий стверджував, що на цій раді обговорювалось питання запровадження циклу націоналістичних лекцій [5, арк. 190-191].

Взимку 1941 – 1942 рр. у педагогічному інституті викладали члени правління «Просвіти». Так, відомо, що хімію викладав Д. Горбачів, декілька лекцій з історії України та української літератури прочитали Б. Євтухов [1, арк.10] та А. Олійник [5, арк. 66 зв.]. Викладала українську мову та літературу з січня по липень 1942 р. і Євгенія Коваленко [3, арк. 31а]. Вона була заарештована органами МДБ у 1949 р. З протоколів її допитів дізнаємось, що в січні 1941 р. один із представників «Просвіти» запропонував прочитати Є. Коваленко в Клубі Пекарів лекцію про життя та творчість Т. Шевченка. Для цього вона звернулась до бібліотеки «Просвіти», але потрібного матеріалу там не знайшла [3, арк. 67]. Отже, стараннями «Просвіти» у місті починає створюватись бібліотека.

Відомо, що 3 листопада 1941 р. розпочала роботу Криворізька міська бібліотека. Вона об'єднала бібліотечні фонди Гірничого інституту і технікуму, тресту «Руда», НІГРІ, будинку лікаря та медтехнікуму. На момент відкриття бібліотеки книжковий фонд складав 180 тис. примірників [8]. Крім інших книжок зберігались у бібліотеці і агітаційно-пропаган-

дистські праці ОУН(Б). Так, Є. Коваленко свідчила, що саме у бібліотеці взяла «Декалог українських націоналістів». Прочитавши його, Є. Коваленко знищила [3, арк. 67].

У січні 1942 р. німцями були заарештовані, а невдовзі розстріляні С. Шерстюк, Г. Коваленко, Т. Найдич. Інші діячі «Просвіти» виїхали за межі Кривого Рогу і таким чином ОУН(Б) змушено було перейти до підпілля. Це унеможливило подальше існування «Просвіти».

Отже, восени 1941 р. у Кривому Розі силами місцевих українських націоналістів була створена «Просвіта». Центральний осередок «Просвіти» розташувався в будинку Пекарів у Центральному районі міста. В інших частинах Кривого Рогу осередки «Просвіти» створювались стихійно і проводили культурно-освітню діяльність у своїх районах. Центральний осередок «Просвіти» функціонував за рахунок створення різноманітних гуртків та секцій. До складу «Просвіти» входили представники місцевої інтелігенції. Зусиллями просвітян у місті було відновлено роботу Криворізького педагогічного інституту, створено Криворізьку міську бібліотеку. Однак основне завдання — поширення націоналістичної ідеології серед місцевого загалу — так і залишилось до кінця невиконаним, адже з січня 1942 р. розпочинаються німецькі репресії і «Просвіта» фактично припиняє своє існування.

Примітки

¹ До окупації Кривого Рогу О. Зеленський працював у педагогічному інституті викладачем фізики.

² К. Бабенко до окупації міста працювала у Криворізькому педагогічному інституті де викладала західно-європейську літературу.

³ До окупації Кривого Рогу був деканом природничого факультету педагогічного інституту.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Служби безпеки України, м. Дніпро (далі – ДА СБ України, м. Дніпро). – Спр. П- 27466.
2. ДА СБ України, м. Дніпро. – Спр. П-25362.
3. ДА СБ України, м. Дніпро. – Спр. П-25491.
4. ДА СБ України, м. Дніпро. – Спр.12848.
5. ДА СБ України, м. Дніпро. – Спр.17539.

6. Дніпрова хвиля. Кременчуцький округовий часопис. – № 1. – 28 жовтня 1941 року.
7. Коваль М. В. «Просвіта» в умовах «нового порядку» / М. В. Коваль // Укр. іст. журн. – 1995. – № 2.
8. Округовий криворізький часопис «Дзвін». – 5 листопада 1941 року
9. Там само. – 21 листопада 1941 року

Надійшла до редколегії: 26.04.2017

УДК 94(477.376:930) «1945/1950»

К. Д. Піддубна

Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара

О. Ф. Нікілев

Дніпровський національний університет ім. Олеса Гончара

СТАН ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945-1950): ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Розглядається стан вивчення проблеми бездоглядності та її вирішення на Дніпропетровщині у повоєнний період. Показано, що дана проблема недостатньо вивчена, що ситуація у області, подана у якості лише окремих конкретних прикладів. Виявлено, що дослідження попередньої доби розглядають вузьке коло питань, основну увагу зосереджують на декларуванні ролі в цьому процесі комуністичної партії. Зазначається, що роботи, які з'явилися в останній період, лише започаткували вивчення даної проблеми. Визначається як мета для дослідників необхідність комплексного дослідження проблеми формування та функціонування системи дитячих будинків для дітей-сиріт у регіоні.

Ключові слова: Дніпропетровщина, повоєнний період, освітньо-виховна сфера, діти-сироти, дитячі будинки.

Е. Д. Поддубная

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

А. Ф. Никилев

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

СОСТОЯНИЕ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДЕТСКИХ ДОМОВ НА ДНЕПРОПЕТРОВЩИНЕ В ПЕРВЫЕ ПОСЛЕВОЕННЫЕ ГОДЫ (1945-1950): ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Рассматривается состояние изученности проблемы безпризорности и ее ликвидации на Днепропетровщине у послевоенный период. Показано, что данная проблема в региональном плане в качестве лишь отдельных примеров. Исследования предыдущего периода рассматривают узкий круг вопросов, основное внимание концентрируют на декларировании роли коммунистической партии. Отмечается, что работы, которые появились в данный период, лишь положили начало изучению данной проблемы. Указывается как цель для исследователей необходимость комплексного исследования проблем системы детских домов для детей-сирот.

Ключевые слова: Днепропетровщина, послевоенный период, учебно-воспитательная сфера, дети-сироты, детские дома.

K. D. Piddubna

Oles Honchar Dniprovsky National University

O. F. Nikilev

Oles Honchar Dniprovsky National University

THE CONDITION AND ACTIVITY OF CHILDREN'S HOMES IN DNIPROPETROVSK IN THE EARLY POST- WAR YEARS (1945-1950): HISTORIOGRAPHIC ASPECT

The study considers the problem of homelessness and its solution in the Dnipropetrovsk region in the postwar period. We show that this problem nationwide and especially in regional dimension not studied the situation in the area, given tangent, as only some specific examples. Revealed that previous studies day consider a narrow range of issues, give them only quantitatively, focusing on declaration role in the process of the Communist Party. It is noted that the acquisition of Ukraine's independence as a leading communist ideology was significantly expanded scientific research perspective, there are works on realities that special schools for orphans. The problem

began to be explored in the regions. An authors and carried out a detailed analysis of their work on the activities of children's homes for orphans in the Dnipropetrovsk region. It is noted that the work that appeared in the last period only started studying this problem. Defined as a target for researchers need comprehensive and systematic study on how education and educational sphere in general, and its such an important component as the formation and operation of children's homes for orphans in the region.

Key words: Dnipropetrovsk, post-war period, educational and educational sphere, orphans, children's homes.

Діти, позбавлені родинної опіки в останні роки дуже гостро звертають на себе увагу громадськості. Із цим небезпечним соціальним явищем наше суспільство стикалося вже неодноразово – востаннє це було в роки Другої світової війни і у повоєнні роки. Очевидно, що вирішення проблем сьогодення нашого складного часу, не можливе без розуміння процесів, що відбувалися у подібні відтинки вітчизняної історії. До їх числа належить і період середини 1940-х – 1950 рр., коли також потрібно було вирішувати проблеми великої маси дітей, позбавлених через війну батьківської опіки. Вивчення проблем створення та функціонування будинків для дітей-сиріт як у загальноукраїнському, так і регіональному вимірі, зокрема на Дніпропетровщині, на жаль, не стало предметом уваги науковців. Ті ж дослідження, що мають, присвячені переважно матеріально-виробничій сфері [15; 21; 22]. Історіографічна ситуація проблеми і визначила вибір теми даного дослідження.

Так, хоча ще з перших повоєнних років з'являються праці, присвячені освітньо-виховній проблематиці, вони розглядають її у республіці в цілому, приділяючи у першу чергу увагу середній школі та школам робочої та сільської молоді. Дитячі будинки та їх діяльність у тих працях розглядалися побіжно, до того ж обов'язково крізь призму турботи партії та держави про цю сферу [8; 12; 14]. Вони будувалися на загальноукраїнському матеріалі, тож згадки про дитячі виховні заклади для дітей сиріт на Дніпропетровщині там, як і в інших регіонах, носили лише характер прикладів для підтвердження тих чи інших тез авторів[1; 2; 3; 9].

Інша група досліджень, хоч і розглядала більш конкретно процес відбудови і розвитку освітньо-виховної сфери та долю дітей-сиріт, проте досить обмежено зображала його реалії. Характерною особливістю їх було лише з позитивних позицій висвітлення процесу розбудови та функціонування освітньо-виховної сфери дітей-сиріт. Предметом уваги були лише кількісні показники успішної діяльності даних установ. Абсолютно не розглядалися складності, проблеми, що мали місце як у діяльності даного виду закладів, так і їх матеріальної бази, умов життя в них дітей.

Провідною темою було відображення швидких темпів відродження освітньо-виховної сфери, постійного зростання дитячих установ і турботу компартії про них, трудовий ентузіазм населення, учительських та виховательських колективів, вихованців [10; 17; 18; 24]. Наприклад, А. М. Синіцин у своїй праці зосереджував увагу на турботі уряду країни про бездоглядних дітей та на показі шляхів розв'язання ним проблеми сирітства [19]. При цьому стверджував, що кількість безпритульних була незначною [19, с. 42]. В. В. Ленська показав велику роль партійних та комсомольських організацій у наданні допомоги сиротинцям та їхнім дитячим контингентам [12]. Т. Т. Гриценко та Л. В. Пилипенко показують, що саме завдяки партії та уряду успішно вирішувалися проблеми сирітства та безпритульності та організація допомоги дітям-сиротам [8; 9; 17]. П. П. Гриценко про життя таких дітей у нових умовах писав так: «Діти в будинках почувають себе чудово. Вони ситі, одягнені, взуті. Вони не сироти – вони наші діти» [9, с. 60]. У такого роду працях також, як приклади, згадувалися деякі дитячі будинки Дніпропетровщини.

Археографічний збірник «Восстановление Приднепровья (1946-1950): Документы и материалы» [3], хоч і стосується безпосередньо періоду відбудови Дніпропетровщини, проте містить матеріали з відродження її промислових підприємств, організації соціалістичного змагання трудящих підприємств, відновлення соціально-культурної сфери міст. Шкільні, дошкільні та освітньо-виховні заклади, у тому числі будинки для дітей-сиріт, в ньому згадуються лише в контек-

сті благоустрою окремих районів Дніпропетровська (нині – Дніпра).

Причиною такої історіографічної ситуації були як обмежений доступ до архівних джерел, так і панівна комуністична ідеологія, що змушувала дотримуватися канонів тогочасного підходу до висвітлення проблем. Крім того, існували певні ідеологічні «табу», тому автори були змушені обходити деякі «гострі питання», замовчувати негативні прояви у роботі дитбудинків (крадіжки персоналу, антипедагогічні методи виховання, кадрові проблеми). Але незважаючи на обмеженість проблематики таких робіт і односторонній підхід до висвітлення проблеми, вони становлять інтерес своїм фактологічним матеріалом.

Посилення уваги дослідників до проблеми безпритульності до діяльності дитячих будинків як до засобу боротьби з нею активізується з 1990-х рр. З набуттям Україною державності і позбуттям комуністичної ідеології як провідної, відбулися зміни і у висвітленні даної проблематики. Почали робитися спроби розглянути не контингент дітей, а конкретну «маленьку людину», дитину і показати життя дитбудинку її очима. Вона почала досліджуватися у регіональному розрізі, а також була значно розширені аспекти уваги науковців. Зокрема, дослідниками розглядалась нормативно-правова база розвитку спеціальних дитячих установ, безпосередній процес їх функціонування, особливості формування мережі сиротинців. Опубліковано ряд статей, присвячених дітям-сиротам та дитячим будинкам по ряду областей України. Дослідження в основному охоплювали територію сучасної Донецької та Луганської областей (на той час відповідно Сталінської і Ворошиловградської) та Харківської областей [4; 6; 7; 11; 16]. Так, М. О. Соловей, Г. М. Голиш та Л. Г. Голиш, дослідили функціонування дитячих виховних закладів різних типів, а саме: дитячих будинків, будинків дитини, установ, що підпорядковувались НКВС (МВС) УРСР [6; 20].

В авторефераті дисертації Г. М. Голиша на здобуття ступеня кандидата історичних наук і його ж монографії «У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941–

1945 рр., проаналізовано соціально-демографічні, медико-санітарні та психологічні наслідки війни для дітей-сиріт України [4; 5]. При цьому автор характеризує в основному кількісні показники – число дитбудинків і кількість вихованців у них, забезпеченість сиріт продовольством, одягом, речами першої необхідності. Л. Г. Голиш проаналізувала функціонування спеціальних дитячих установ як у сільській місцевості, так і у містах [7]. Вона простежила процес створення та особливості функціонування дитячих установ різного типу: інтернатів для бездоглядних, будинків немовлят, прийомників-розподільників, дитячих виправних колоній тощо, проте не надала належної характеристики саме дитбудинкам. Поза межами її уваги залишилися сюжети про повсякденне життя та дозвілля вихованців дитячих будинків, працевлаштування та соціальна адаптація випускників дитячих будинків, підбір керівних та педагогічних працівників для дитячих будинків та заходи по поліпшенню їх якісного складу.

Стосовно Дніпропетровщини, то вперше проблема сирітства та діяльності дитячих будинків для дітей-сиріт порушена у 2000-х рр. Це зроблено І. Якименко та В. Марченко [13; 23]. В їхніх дослідженнях розглянуто соціальний аспект проблеми. Увага приділяється умовам повсякденного буття дітей, побутовим умовам у сиротинцях, якості харчування та речового забезпечення дітей, санітарно-гігієнічному стану, стосункам з педагогами та вихователями, умовам та можливостям для отримання освіти. В. Марченко чи не вперше у вітчизняній історичній науці дослідила долю «переростків», тобто дітей (а це були десятки тисяч), які через окупацію протягом декількох років не відвідували навчальний заклад, а потім в умовах складної соціально-економічної ситуації стояли перед непростим вибором чи отримувати освіту, чи допомагати матерям, що залишилися вдовами, ростити молодших братів та сестер [13].

Зазначені дослідники висвітлюють і проблему матеріального стану сиротинців, показують український їй стан і через це складні умови існування в них дітей. Так, І. Якименко зупинилася на непростих побутових умовах у дитячих будин-

ках, суцільному дефіциті самого необхідного, бідній матеріальній базі закладів, низькій кваліфікації виховательського персоналу, недостатній якості харчування дітей, особливо у сільській місцевості. Вона показала, що в такій ситуації вихователям та вихованцям доводилося виробляти певні стратегії виживання у забезпеченні харчуванням, різноманітним інвентарем, одягом та взуттям, шукати додаткових джерел матеріальної допомоги. Діти змушені були робити власний внесок у покращення свого побуту шляхом виконання різноманітних робіт у підсобних господарствах сиротинців, колгоспах та радгоспах [23].

Таким чином, незважаючи на накопичення певного фрагментарного матеріалу, освітньо-виховна сфера, у тому числі така її складова, як спеціальні дитячі установи на Дніпропетровщині у непростий період – перші повоєнні роки, залишається вкрай недостатньо дослідженою. Тривалий час звернення окремих науковців до сюжетів такого характеру носило вибірковий характер, цим матеріалам, як правило, відводилася роль доповнення чи ілюстрації. Роботи, що з'явилися в останній період лише започаткували вивчення даної проблеми. Означене зумовлює необхідність комплексного та системного дослідження проблеми як освітньо-виховної сфери у цілому, так і такої її важливої складової, як формування та функціонування системи дитячих будинків для дітей-сиріт.

Бібліографічні посилання

1. Ващенко Г. Г. Виховний ідеал. / Г. Ващенко, [Пед. Товариство ім. пр. Г. Ващенка. Ред. Г. Дениско-Антипович]. – 3-тє вид. – Полтава, 1944. – Т. 1.
2. Ващенко Г. Г. Проект системи освіти в Україні / Г. Ващенко. – Полтава, 1957.
3. Восстановление Приднепровья (1946-1950): документы и материалы / рук. И. Ф. Курас. - К., 1988.
4. Голиш Г. М. Становище неповнолітніх громадян України в період німецько-радянської війни 1941 – 1945 рр.: автореф. дис.... канд. іст. наук. / Г. М. Голиш. – Черкаси, 2004.
5. Голиш Г. Трагедія знівченого дитинства / Г. Голиш, Л. Голиш // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття : історичні нариси: у 2 кн. – Кн. 2. – К., 2011. – С. 127–174.
6. Голиш Л. Г. Діяльність дитячих будинків промислових підприємств та

- колгоспів України у 1943–1950 рр. / Л. Г. Голиш // Український селянин: зб. наук. праць. – 2008. – Вип. 11. – С. 275–278.
7. Голиш Л. Г. Особливості роботи спеціальних дитячих установ Донбасу та Харківщини на початковому етапі відбудови (1943–1945 рр.) / Л. Г. Голиш // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2005. – № 1 (23). – С. 206–215.
8. Гриценко Т. Т. Коммунистическая партия – организатор помощи семьям военнотружеников, инвалидам и детям-сиротам на освобожденной территории Украины (1943–1945 гг.) / Т. Т. Гриценко: автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1973.
9. Гриценко Т. Т. Піклування партії та уряду про дітей / Т. Т. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1975. – № 3. – С. 58–62.
10. Зборовская Ф. И. Санитарные последствия войны среди детского населения и мероприятия по их ликвидации / Ф. И. Зборовская // Санитарные последствия войны и меры по их ликвидации: труды Первой конференции 22–24.04. 1946 г. / под ред. И. А. Семашко, П. А. Кувшинникова. – М., 1947. – С. 129–137.
11. Касьянова Н. М. Державна політика щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності у 1943 – на початку 1950-х років (на прикладі Донбасу) [Електронний ресурс] / Н. М. Косьянова // Режим доступу: http://arhive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/nztnpu_ist/2009_2/materialy/2009_2/Kasyanova.pdf.
12. Ленська В.В. Піклування партії про загальне навчання дітей і підлітків у роки війни / В.В. Ленська // Укр. іст. журн. – 1987. – № 9. – С. 83–91.
13. Марченко В. О. Повоєнне життя дітей Наддніпрянщини: реалії повсякдення (1945–1950 роки) / В. О. Марченко. // Наукові записки з української історії: зб. наук. статей. – Вип. 29. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С. 75–81.
14. Бондар А. Г. Народна освіта та педагогічна наука в Українській РСР: (1917–1967): [моногр.] / А. Г. Бондар, О. Г. Дзевєрін, Б. С. Кобзар та ін. – К., 1967.
15. Нікілев О. Ф. Виробнича інтелігенція українського села: Творення соціальної Верстви (середина 40-х – середина 60-х рр. XX ст. / О. Ф. Нікілев. – Д., 2004.
16. Овчинникова Я. С. Діти і підлітки Донбасу в умовах Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.): автореф. Дис. ...канд. іст. Наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Я.С. Овчинникова. – Донецьк, 2011.
17. Пилипенко Л. В. Зігріті всенародною любов'ю (Турбота про дітей-сиріт у період Великої Вітчизняної війни та в перші повоєнні роки) / Л. В. Пилипенко // Радянська школа. – 1988. – № 6. – С. 85 – 86.
18. Синицин А. Р. Всенародная помощь фронту / А. Р. Синицин. – М., 1985.
19. Синицын А. М. Забота о беспризорных и беспризорных детях в СССР в годы Великой Отечественной войны // Вопр. истории. 1969. № 6. – С.84–91.

20. Соловей М. О. Повсякденне життя вихованців дитячих будинків Донбасу в 1943–1945 рр.) / М. О. Соловей // Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / [під ред. П.В. Доброва]. – 2007. – № 5/6 (35/36). – С. 162–168.
21. Юрчук В. Б. Боротьба Компартії України за відбудову і розвиток народного господарства (1945 – 1952 рр.) / В. Б. Юрчук. – К., 1965.
22. Юрчук В. Б. Коммунистическая партия во главе всенародной борьбы за восстановление и развитие народного хозяйства Советской Украины / В. Б. Юрчук, И. П. Кожукало. – К., 1986.
23. Якименко І. А. Дитячі дошкільні заклади українського села у матеріально-нопову то вому вимірі повсякденного життя повосенних років (1945–1955 рр.) / І. А. Якименко // Грані. – Д., 2013. – № 2 (94). – С. 68–72.
24. Ярушина А. В. Восстановление общеобразовательных школ на освобожденной территории / А. В. Ярушина // Возрождение прифронтовых и освобожденных районов СССР в годы Великой Отечественной войны 1941 – 1945 гг. / под. ред. Ю. А. Полякова. – М., 1986. – С. 137–147.

Надійшла до редколегії: 02.05.2017

УДК 94:796.032](477.63)(091)«1994/2016»

О. В. Бойко

Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара

ОЛІМПІЙСЬКІ ДОСЯГНЕННЯ ДНІПРОПЕТРОВСЬКИХ СПОРТСМЕНІВ У РОКИ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Розглянуто участь дніпропетровських атлетів у найважливіших спортивних змаганнях міжнародного рівня – Олімпійських і Паралімпійських іграх. Основну увагу приділено їхнім медальним здобуткам у різних видах спорту. Визначено всіх призерів олімпійських і паралімпійських змагань, які представляли Дніпропетровськ у складі українських збірних команд 1994–2016 рр.

Ключові слова: Дніпропетровськ, спортсмени, Олімпіада, Паралімпійські ігри.

О. В. Бойко

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

ОЛИМПИЙСКИЕ ДОСТИЖЕНИЯ ДНЕПРОПЕТРОВСКИХ СПОРТСМЕНОВ В ГОДЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

Рассмотрено участие днепропетровских атлетов в самых важных спортивных соревнованиях международного уровня – Олимпийских и Паралимпийских играх. Основное внимание уделено их медальным достижениям в различных видах спорта. Определены все призёры олимпийских и паралимпийских соревнований, которые представляли Днепропетровск в составе украинских сборных команд 1994–2016 гг.

Ключевые слова: Днепропетровск, спортсмены, Олимпиада, Паралимпийские игры.

O. V. Boiko

Oles Honchar Dniprovsky National University

OLIMPIC ACHIEVEMENTS OF DNIPROPETROVSK ATHLETES OVER THE YEARS OF STATE INDEPENDENCE

For the first time, the participation of Dnipropetrovsk athletes in sports international competitions - the Olympic and Paralympic Games are separately considered. Particular attention is paid to their medal achievements in Ukrainian sports teams in 1994-2016. The lower chronological boundary is due to the representation of Ukraine for the first time at the Olympic Games in Lillehammer (1994), the upper limit is participation in the Olympics and the Paralympic Games in Rio de Janeiro (2016). All prize-winners of the Olympic competitions, which represented Dnipropetrovsk, were determined, tables of medalists were compiled and trophies won by them were counted. It is 6 gold, 4 silver and 6 bronze medals in sailing, rowing, athletics, swimming, figure skating. The results of the competitions of Ukrainian athletes with limited physical abilities, beginning with the first performances in Atlanta (1996), were studied, and the contribution of Dnipropetrovsk athletes to the team medal set was determined. According to calculations, this is 35 gold, 32 silver and 41 bronze medals. Analysis of the performances of the Paralympic athletes showed that they have the greatest achievements in such sports as swimming, athletics, football 7-a-side, sitting volleyball, rowing and powerlifting, as well as in winter games in Nagano (1998) won trophies in biathlon and cross-country.

Key words: Dnipropetrovsk, athletes, Olympic and Paralympic Games, medal.

Процеси децентралізації і розвитку місцевого самоврядування в Україні мають сприяти якомога повнішій реалізації потреб мешканців нашого міста. Попри передбачені для цього фінансові можливості у вигляді збільшення місцевих бюджетів, Екрай актуальним завданням є залучення додаткових коштів (інвестицій, спонсорської допомоги, державного асигнування) у розбудову Дніпра, зокрема модернізацію комунікацій, розвиток транспортного сполучення, будівництво нових промислових об'єктів, закладів сфери послуг, житла та ін. Не вдаючись до детального аналізу переваг від додаткових фінансових надходжень, важливіше все-таки підкреслити неодмінну умову, за якої омріяне може бути втілене у життя, а саме – формування позитивного іміджу міста. І це, на нашу думку, не лише інвестиційна привабливість у вигляді перспективи фінансових прибутків. Сьогодні місто сприймається ще й як культурний осередок, а його мешканці є носіями цієї культури. Вельми привабливими з точки зору розвитку туризму є музеї, театри, рекреації, торгово-розважальні комплекси тощо; залученню молоді (в т. ч. іноземної) до міста сприяє значна кількість вищих навчальних закладів. Усе це, безперечно, посилює уявлення про Дніпро як культурного мегаполіса. Разом із тим чимала заслуга у формуванні позитивного іміджу міста належить його видатним уродженцям – науковцям, письменникам, журналістам, митцям, політикам та ін.

До когорти останніх по праву маємо рахувати і спортсменів, які на змаганнях різного рівня успішно представляють не лише Дніпро, але й Україну загалом. Саме завдяки їхнім досягненням місто привертає увагу не лише спортивної спільноти, вболівальників, а й спонсорів; тут проводяться спортивні змагання різних рівнів. На жаль, більшість мешканців мають вельми обмежене уявлення про досягнення дніпровських спортсменів, види спорту, в яких вони досягли значних результатів. Виключення становить хіба що футбольний клуб «Дніпро», про виступи якого останнім часом нагадують переважно групи вболівальників у центрі міста з клубною символікою. Тож метою даної статті є: 1) дослі-

дження історії участі та здобутків спортсменів-уродженців нашого міста або тих, хто представляв його на найвищому спортивному рівні – Олімпійських та Паралімпійських іграх у період незалежності України; 2) популяризація інформації про кращих спортсменів-олімпійців із Дніпра серед широких кіл громадськості задля активізації масового спортивного руху; 3) звернути увагу властей і потенційних спонсорів на спортивні досягнення наших спортсменів задля продовження спортивних традицій у місті. Останнє вбачається особливо актуальним через занедбаний стан більшості спортивних об'єктів, застарілу матеріально-технічну базу, оснащення, відтік найкращих тренерів, спеціалістів, викликаний переважно фінансовими причинами.

Дніпровська громада по праву має пишатися здобутками своїх спортсменів, які успішно представляють місто та країну на змаганнях різного рівня. Серед них – чемпіони та призери європейських, світових спортивних стартів, володарів олімпійських нагород. Їх виявлення та створення повного переліку здійснювалося на основі аналізу даних, що містяться на офіційних сайтах Олімпійських та Паралімпійських ігор, а також Національного олімпійського комітету України. Проводився пошук українських медалістів з усіх видів спорту на цих змаганнях, а потім з'ясовувалося, яке місто спортсмен представляє. Варто зауважити, що до нижченаведених таблиць спортсменів-медалістів віднесено не лише уродженців Дніпропетровська (нині – Дніпра), але й тих, хто офіційно представляв місто на міжнародних і всеукраїнських змаганнях.

Уперше українська спортивна команда як суверенна частина Міжнародного олімпійського комітету (МОК) взяла участь у зимовій Олімпіаді в норвезькому Ліллекхаммері (1994 р.). Приємно відзначати, що першою олімпійською чемпіонкою незалежної України стала саме наша землячка 16-річна фігуристка Оксана Баюл, яка приїхала до Норвегії у статусі чемпіонки світу. З травмою ноги, яку отримала напередодні на тренуванні, спортсменка перемогла своїх іменитих суперниць зі США та Німеччини [10], а над трибунами арени

вперше в історії олімпійського руху замайорів синьо-жовтий прапор і прозвучав державний гімн.

Потужність і авторитетність дніпропетровської школи фігурного катання засвідчують здобутки ще двох її вихованок – Тетяни Навки (в танцях на льоду) і Тетяни Волосожар (у парному катанні), які, виступаючи під прапором Росії, стали чемпіонками зимових олімпіад у Турині (2006 р.) і Сочі (2014 р.) відповідно. До того ж остання була багаторазовою чемпіонкою нашої країни і учасницею двох зимових Олімпіад у складі української збірної [11; 7]. Сьогодні спортсмени з Дніпра конкурують з відомими центрами фігурного катання Києва, Одеси, Харкова, стаючи призерами чемпіонатів України, однак вагомих досягнень на міжнародних змаганнях не мають.

У літніх олімпійських іграх Україна вперше була представлена 1996 р. в американській Атланті. Попри надзвичайно складну економічну ситуацію й умови, в яких доводилося тренуватися українським спортсменам, медальну скарбничку України поповнили й атлети з Дніпропетровська, які привезли 3 золоті, 2 срібні й 1 бронзову медаль. Серед них – золота олімпійська медаль багаторазової чемпіонки світу та Європи з потрійного стрибку Інеси Кравець. До речі, її світовий рекорд 1995 р. з потрійного стрибку (15,50 м) й досі є неперевершеним. Інеса також має срібну олімпійську медаль 1992 р. у стрибку в довжину [3, с. 372]. Тоді в Барселоні українські спортсмени виступали у складі Об'єднаної команди з 12 країн колишнього СРСР (крім країн Прибалтики).

Ще в радянські часи Дніпропетровськ здобув репутацію одного з центрів розвитку веслування та вітрильного спорту. Тут і сьогодні функціонують дитячо-юнацькі школи та спортивні бази з підготовки спортсменів у даних видах спорту. На Олімпійських іграх 1996 р. дніпропетровці Ігор Матвієнко та Євген Браславець стали олімпійськими чемпіонами з вітрильного спорту в класі яхт «470». Уславлений український екіпаж неодноразово здобував призові місця на чемпіонатах світу та Європи. Тоді ж, в Атланті, у такому самому класі яхт уперше бронзову медаль здобула дніпропетровська

спортсменка Руслана Таран (спільно зі шкотовою Оленою Пахольчик). Упродовж 1997–1999 рр. вони тричі святкували перемогу на чемпіонатах світу в класі «470», у 2000 р. на Олімпіаді в Сіднеї наш екіпаж повторив свій попередній результат – 3-є місце, а у 2004 р. в Афінах Руслана Таран у класі яхт «Інглінг» разом з двома іншими спортсменками принесла Україні олімпійське «срібло» [3, с. 379-380, 411-412, 436-437].

Початок олімпійського медального заліку в академічному веслуванні був покладений також у 1996 р., коли жіноча парна четвірка здобула медаль срібного гатунку. Троє атлеток з екіпажу представляли Дніпро – Інна Фролова, Ліна Мифтахутдінова та Олена Ронжина-Морозова [3, с. 373]. До речі, для Інни Фролової це вже була друга срібна медаль; першу спортсменка отримала на Олімпіаді в Сеулі 1988 р. у складі радянської команди. Саме у дніпропетровській спортивній школі перші кроки в академічному веслуванні здійснив спортсмен Леонід Шапошников, який у парній четвірці виборов для України бронзову медаль на Олімпіаді в Афінах 2004 р. До цього успіху доклав зусиль ще один член екіпажу, наш земляк Олег Ликов [3, с. 437-438]. Нарешті, літні Олімпійські ігри 2012 р. в Лондоні запам'ятались блискучою перемогою жіночої веслувальної парної четвірки з Дніпропетровська під керівництвом тренера Володимира Морозова у складі Анастасії Коженкової, Яни Дементьєвої, Катерини Тарасенко та Наталії Довгодько [17].

На превеликий жаль, з дніпропетровськими олімпійцями траплялись і прикрощі, пов'язані з дискваліфікаціями спортсменів. Так, рішенням МОК були позбавлені олімпійських бронзових медалей Афін дніпропетровська жіноча четвірка з академічного веслування (за вживання заборонених препаратів Оленою Олефіренко), а також металник спису Олександр П'ятниця, який виборов «срібло» на Олімпіаді в Лондоні 2012 р. [1]. Водночас у 2016 р. сталась і приємна подія для України, зокрема уродженки Дніпра легкоатлетки Ганни Ярошук, яка у складі української естафетної команди в бігу 4х400 з бар'єрами на Олімпіаді в Лондоні 2012 р. посіла 4 місце. У зв'язку з дискваліфікацією російської четвірки,

пов'язаної з допінг-скандалом, «бронза» дісталася українським атлеткам [9].

Крім Інеси Кравець і Ганни Ярошук, високі результати (хоч і без медалей) в легкій атлетиці були продемонстровані й іншими дніпровськими спортсменами-олімпійцями. Серед них такі майстри, як Олексій Лукашевич – чемпіон Європи із стрибку в довжину, Сергій Лебідь – 9-кратний чемпіон Європи з кросу, Олександр Дриголь – металник молота. До речі, останній виконав олімпійський норматив у 46 років, ставши найстаршим (50 років) атлетом на лондонській Олімпіаді 2012 року [15].

Дніпро має і власних «зірок» з плавання. На Олімпійських іграх в Афінах 2004 р. Андрій Сердінов виборов «бронзу» на дистанції 100 метрів батерфляєм. До того ж у першому півфінальному запливі він установив світовий рекорд на цій дистанції, який, щоправда, був згодом перевершений легендарним Майклом Фелпсом [3, с. 422]. Зараз український чемпіон працює директором басейну «Метеор». Не можна не відзначити перспективного плавця Андрія Говорова – рекордсмена України на різних дистанціях, багаторазового переможця і призера міжнародних змагань.

Дніпро є відомим в Україні центром розвитку бадмінтону. Приміром, на Олімпійських іграх у Ріо-де-Жанейро (2016) наша землячка Марія Улітіна вперше за історію українського бадмінтону пробилася до плей-оф з першого міста в групі, проте в 1/8 фіналу поступилася суперниці з Таїланду [14].

Серед відомих дніпропетровських спортсменів, які брали участь в Олімпіадах, варто назвати Наталію Кальниш – заслуженого майстра спорту з кульової стрільби, багаторазову чемпіонку та призерку Чемпіонатів та Кубків України, Європи, Світу, яка гідно представляла Україну на 5-х олімпійських іграх. Її краще досягнення – 8-е місце на Олімпіаді в Афінах [13, с. 248]. Одним із кращих і найтитулованіших спортсменів Дніпра є фехтувальник (шпажист) Богдан Нікішин – заслужений майстер спорту України, чемпіон світу у командних змаганнях, переможець і призер етапів Кубків Світу, гран-прі [18].

Справжні дива мужності у спорті демонструють наші паралімпійці, які з кожної наступної Паралімпіади, починаючи з 1996 р. (Україна тоді вперше взяла участь), привозять все більше медалей. Серед найтитулованіших спортсменів, які представляли наше місто і країну на такого рівня змаганнях, – Олена Акопян (на чотирьох літніх Паралімпіадах здобула 1 золоту, 8 срібних і 4 бронзових медалей у плаванні, а також 2 бронзові з біатлону та лижних перегонів – на зимових іграх у Нагано) [2], світові рекордсменки Інна Стрижак (Дяченко) (учасниця чотирьох Паралімпіад, де завоювала 2 золоті, 4 бронзові медалі в бігу на 100 і 200 метрів, а також 1 срібну – у стрибках у довжину) і Лідія Соловійова (на п'яти Паралімпійських іграх виборола 3 золоті, срібну і бронзову медалі у пауерліфтингу) [5; 6]. До речі, варто пригадати ще одну спортсменку – першу в історії параолімпійського руху українську чемпіонку і рекордсменку Європи з пауерліфтингу Тамару Кулініч. У цій дисципліні на Паралімпійських іграх вона двічі ставала четвертою, проте їй все-таки вдалося підкорити паралімпійський п'єдестал, щоправда, у зимовому Нагано, де в біатлоні на дистанції 7,5 км завоювала срібну медаль, а в лижних перегонах на 10 км – бронзову [16].

Надзвичайно «плідними» на медалі найвищого гатунку виявилися спортсмени-плавці, які представляли Дніпропетровський центр «Інваспорт» – Ганна Єлісаветська («золото» і два «срібла» Пекіну та Лондону), Руслан Бурлаков (2 бронзові медалі в Сіднеї)¹, Анна Стеценко (3 золоті та срібна медалі останнього спортивного міжнародного форуму в Ріо-де-Жанейро), а найбільше своїми героїчними здобутками вразив Денис Дібров, завоювавши в дебютній для себе Паралімпіаді 2016 р. 3 золоті, 3 срібні і 2 бронзові медалі. Денис посів 4 місце в загальному заліку по кількості завойованих медалей в Ріо серед усіх учасників. Значно скромніші, але при цьому не менш вагомими стали здобутки Дмитра Ванзенка і Антона Коля на останніх Паралімпійських іграх, звідки хлопці привезли по дві медалі [8; 12; 19].

Будучи провідним центром підготовки спортсменів з академічного веслування, Дніпро має пишатися і здобутками

паралімпійців у цій спортивній дисципліні. На іграх у Лондоні 2012 р. «золото» в одиночному веслуванні здобула Алла Лисенко; третьою на фініші виявилася й українська змішана четвірка зі стерновим, троє спортсменів з якої представляли Дніпропетровський обласний центр «Інваспорт» – Катерина Морозова, Олена Пухасєва та Володимир Козлов. У змаганнях в Ріо-де-Жанейро з параканое «срібну» медаль привезла для України Наталія Лагутенко, яка також тренувалася на базі дніпропетровського «Інваспорту».

Скарбничку української параолімпійської збірної поповнили й легкоатлети. Крім уже згаданої Інни Стрижак, достойні окремої згадки Данило Середін і Андрій Данилов, які завоювали по дві медалі Сіднею в бігу на різні дистанції; Оксана Ботурчук – володарка золотої, п'яти срібних і бронзової медалей трьох останніх Паралімпіад у бігу на 100, 200 і 400 метрів; Юрій Царук, який у Лондоні (2012) здобув аж дві золоті нагороди в бігу на 100 і 200 метрів; Зоя Овсій – срібна і бронзова призерка в Ріо (2016) у метанні диску та булави. Тоді ж відзначився «бронзою» в стрибках у довжину дніпропетровський атлет Дмитро Прудніков.

Цікавий факт: в історії параолімпійських ігор Україна займає першу сходинку за здобутими медалями у футболі (7х7). Це – дивовижний результат, враховуючи, що наша збірна вперше виступила на параолімпійських іграх у Сіднеї 2000 р. Відтоді спортсмени в запеклій боротьбі вибороли три золоті і дві срібні комплекти медалей, жодного разу не залишивши ігри без нагород! З самого початку базою їхньої підготовки став Дніпропетровськ, де зусиллями тренера Сергія Овчаренка було сформовано боєздатний колектив. На провідних позиціях у ньому стабільно були й дніпропетровські футболісти. Тарас Дутко, Сергій Вакуленко, Володимир Кабанов, Микола Ковальський, Дмитро Молодцов, Микола Міхович, Денис Пономарьов, Костянтин Симашко, Андрій Цуканов – це справжні бійці і герої, які вже багато років прославляють нашу державу не лише на олімпійських, але й світових, європейських футбольних змаганнях. «Золотим» дебютом на останніх іграх у Ріо відзначилися й молоді представники

дніпропетровського «Інваспорту» Едгар Каграманян, Артем Красильников, Станіслав Подольський [8].

Знаковою подією в історії українського паролімпійського руху стало завоювання «срібних» нагород жіночою волейбольною командою сидячи на іграх 2012 р. в Лондоні. Основу команди склали спортсменки, які на різних турнірах представляли наше місто. Це – Валентина Брік, Олена Горскіна, Лариса Ключкова, Галина Кузнецова, Олена Мананкова, Лариса Пономаренко, Ілона Юдіна, а також капітан команди – Маргарита Привалихіна, яка на останніх двох Параолімпійських іграх була прапороносцем української команди під час церемоній відкриття [4].

Отже, за весь час участі незалежної України на Олімпіадах спортсмени, які представляли місто Дніпропетровськ, привезли 6 золотих, 4 срібні та 6 бронзових медалей². Переважну більшість із них покладено до національної скарбнички у вітрильному спорті та академічному веслуванні, дві медалі здобуто в легкій атлетиці, одну – у плаванні. Натомість «золото» Оксани Баюл у фігурному катанні й досі є єдиною нагородою зимових олімпійських змагань для дніпропетровських спортсменів.

Не можна не пишатися й досягненнями атлетів з фізичними вадами на найпрестижніших спортивних змаганнях. Починаючи з Паралімпійських ігор Атланти 1996 р., спортсмени, що представляли Дніпропетровськ, завоювали 35 золотих, 32 срібних і 41 бронзову медалі. Найбільше – у плаванні, легкій атлетиці, футболі, волейболі (сидячи), веслуванні та пауерліфтингу. Цікавий факт: на Паралімпійських іграх у Лондоні в 2012 р. серед усіх українських спортсменів представники Дніпропетровської області завоювали найбільше нагород. Вочевидь далеко не випадково саме у Дніпрі на території житлового масиву Червоний Камінь невдовзі має з'явитися Всеукраїнський реабілітаційно-відновлювальний спортивний комплекс для людей з обмеженими фізичними можливостями. Сподіваємося, це сприятиме поширенню і розвитку паролімпійського руху в Дніпрі та Україні в цілому.

Таблиця 1. Спортсмени-медалісти, які представляли
Дніпропетровськ на Олімпійських іграх

№	Медаль	Спортсмени	Вид спорту
Ліллегхаммер, 1994 р.			
1	Золота	Оксана Баюл	Фігурне катання
Атланта, 1996 р.			
1	Золота	Інеса Кравець	Легка атлетика (потрійний стрибок)
2	Золота	Ігор Матвієнко Євген Браславець	Вітрильний спорт (клас яхт «470»)
4	Срібна	Інна Фролова Ліна Мифтахутдінова Олена Ронжина	Академічне веслування (четвірка парна)
6	Бронзова	Руслана Таран	Вітрильний спорт (клас яхт «470»)
Сідней, 2000 р.			
1	Бронзова	Руслана Таран	Вітрильний спорт (клас яхт «470»)
Афіни, 2004 р.			
1	Срібна	Руслана Таран	Вітрильний спорт (клас яхт «Інглінг»)
2	Бронзова	Леонід Шапошніков Олег Ликов	Академічне веслування (четвірка парна)
3	Бронзова	Андрій Сердінов	Плавання (батерфляй, 100 м)
Лондон, 2012 р.			
1	Золота	Анастасія Коженкова Катерина Тарасенко	Академічне веслування (четвірка парна)
2	Бронзова	Ганна Ярошук	Легка атлетика (біг з бар'єрами, естафета 4x400)

Дніпропетровські спортсмени, які здобули медалі на
Паралімпійських іграх

№	Медаль	Спортсмени	Вид спорту
Атланта, 1996 р.			
1	Срібна	Олена Акопян	Плавання (50 м вільним стилем)
2	Срібна	Олена Акопян	Плавання (100 м вільним стилем)
3	Срібна	Олена Акопян	Плавання (200 м вільним стилем)
Нагано, 1998 р.			
1	Срібна	Тамара Кулініч	Біатлон (7,5 км)
2	Бронзова	Тамара Кулініч	Лижні перегони (10 км)
3	Бронзова	Олена Акопян	Біатлон (7,5 км)
4	Бронзова	Олена Акопян	Лижні перегони (5 км)
Сідней, 2000 р.			
1	Срібна	Тарас Дутко Володимир Кабанов Микола Ковальський Андрій Цуканов	Футбол (7х7)
2	Срібна	Олена Акопян	Плавання (50 м вільним стилем)
3	Срібна	Олена Акопян	Плавання (100 м вільним стилем)
4	Срібна	Олена Акопян	Плавання (200 м вільним стилем)
5	Срібна	Лідія Соловійова	Паверліфтинг (вага – до 40 кг)
6	Срібна	Середін Данило	Легка атлетика (1500 м)
7	Бронзова	Середін Данило	Легка атлетика (800 м)
8	Бронзова	Інна Стрижак (Дяченко)	Легка атлетика (біг 100 м)
9	Бронзова	Андрій Данилов	Легка атлетика (біг 100 м)
10	Бронзова	Андрій Данилов	Легка атлетика (біг 200 м)

11	Бронзова	Руслан Бурлаков	Плавання (50 м вільним стилем)
12	Бронзова	Руслан Бурлаков	Плавання (100 м вільним стилем)
Афіни, 2004 р.			
1	Золота	Тарас Дутко Володимир Кабанов Денис Пономарьов Андрій Цуканов	Футбол (7х7)
2	Золота	Лідія Соловійова	Паверліфтинг (до 40 кг)
3	Золота	Олена Акопян	Плавання (50 м вільним стилем)
4	Срібна	Олена Акопян	Плавання (200 м вільним стилем)
5	Срібна	Олена Акопян	Плавання (50 м батерф-ляєм)
6	Бронзова	Олена Акопян	Плавання (100 м вільним стилем)
7	Бронзова	Інна Стрижак (Дяченко)	Легка атлетика (біг 400 м)
Пекін, 2008 р.			
1	Золота	Сергій Вакуленко Тарас Дутко Микола Міхович Денис Пономарьов Костянтин Симашко Андрій Цуканов	Футбол (7х7)
2	Золота	Лідія Соловійова	Паверліфтинг (до 40 кг)
3	Золота	Інна Стрижак (Дяченко)	Легка атлетика (біг 100 м)
4	Золота	Інна Стрижак (Дяченко)	Легка атлетика (біг 200 м)
5	Золота	Ганна Єлісаветська	Плавання (50 м на спині)
6	Золота	Оксана Ботурчук	Легка атлетика (біг 100 м)
7	Срібна	Оксана Ботурчук	Легка атлетика (біг 200 м)
8	Срібна	Оксана Ботурчук	Легка атлетика (біг 400 м)
9	Бронзова	Олена Акопян	Плавання (50 м вільним стилем)

10	Бронзова	Олена Акопян	Плавання (50 м вільним стилем)
11	Бронзова	Олена Акопян	Плавання (50 м вільним стилем)
12	Бронзова	Андрій Сіроватченко Євген Полтавський Тарас Ястремський	Плавання (естафета 4х100 комплексом)
13	Бронзова	Микита Сенник	Легка атлетика (біг 100 м)
14	Бронзова	Микита Сенник	Легка атлетика (біг 200 м)
Лондон, 2012 р.			
1	Золота	Юрій Царук	Легка атлетика (біг 100 м)
2	Золота	Юрій Царук	Легка атлетика (біг 200 м)
3	Золота	Давид Хорава	Дзюдо (до 66 кг)
4	Золота	Алла Лисенко	Веслування (парна одиночка)
5	Срібна	Інна Стрижак (Дяченко)	Легка атлетика (стрибки у довжину)
6	Срібна	Анна Єлісаветська	Плавання (50 м на спині)
7	Срібна	Тарас Дутко Денис Пономарьов Костянтин Симашко	Футбол (7х7)
8	Срібна	Оксана Ботурчук	Легка атлетика (біг 400 м)
9	Бронзова	Оксана Ботурчук	Легка атлетика (біг 100 м)
10	Бронзова	Інна Стрижак (Дяченко)	Легка атлетика (біг 100 м)
11	Бронзова	Інна Стрижак (Дяченко)	Легка атлетика (біг 200 м)
12	Бронзова	Лідія Соловйова	Паверліфтинг (до 44 кг)
13	Бронзова	Катерина Морозова Олена Пушаєва Володимир Козлов	Веслування (четвірка зі стерновим)

14	Бронзова	Валентина Брік Лариса Клочкова Галина Кузнецова Олена Мананкова Лариса Пономаренко Маргарита Привалихіна Глона Юдіна	Волейбол сидячи
Ріо-де-Жанейро, 2016 р.			
1	Золота	Тарас Дутко Едгар Каграманян Артем Красильников Дмитро Молодцов Станіслав Подольський Костянтин Симашко	Футбол (7х7)
2	Золота	Лідія Соловійова	Паверліфтинг (до 50 кг)
3	Золота	Денис Дубров	Плавання (100 м комплексом)
4	Золота	Денис Дубров	Плавання (200 м комплексом)
5	Золота	Денис Дубров Дмитро Ванзенко	Плавання (естафета 4х100 вільним стилем)
6	Золота	Анна Стеценко	Плавання (50 м вільним стилем)
7	Золота	Анна Стеценко	Плавання (100 м вільним стилем)
8	Золота	Анна Стеценко	Плавання (100 м на спині)
9	Срібна	Анна Стеценко	Плавання (400 м вільним стилем)
10	Срібна	Денис Дубров	Плавання (100 м брасом)
11	Срібна	Денис Дубров	Плавання (400 вільним стилем)
12	Срібна	Денис Дубров	Плавання (естафета 4х100 комплексом)
13	Срібна	Олександр Назаренко	Дзюдо (до 90 кг)
14	Срібна	Зоя Овсій	Легка атлетика (метання булави)

15	Срібна	Оксана Ботурчук	Легка атлетика (біг 200 м)
16	Срібна	Оксана Ботурчук	Легка атлетика (біг 400 м)
17	Срібна	Наталія Лагутенко	Параканое (одиночки)
18	Бронзова	Давид Хорава	Дзюдо (до 66 кг)
19	Бронзова	Антон Коль	Плавання (50 м на спині)
20	Бронзова	Антон Коль	Плавання (100 м на спині)
21	Бронзова	Денис Дубров	Плавання (50 м вільним стилем)
22	Бронзова	Денис Дубров	Плавання (100 м брасом)
23	Бронзова	Дмитро Ванзенко	Плавання (200 м комплексом)
24	Бронзова	Дмитро Прудніков	Легка атлетика (стрибки у довжину)
25	Бронзова	Зоя Овсій	Легка атлетика (метання диску)

Примітки

¹ Тут і далі віднайдено спортсменів за статистичними даними: <https://www.paralympic.org/results/historical>

² У групових чи командних видах спорту підраховано кількість спортсменів, які здобули медалі.

Бібліографічні посилання

- 8 олімпійських медалей, які Україна втратила через допінг [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://espresso.tv/article/2016/11/24/8_olimpiyskykh_medaley_yaki_ukrayina_vtratyla_cherez_doping (дата звернення 12.04.2017).
- Аллахвердян С. Сильные духом. Елена Акопян. Преодоление / С. Аллахвердян [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://invasport.org.ua/personi/silnye-duhom-elena-akopyan-preodolenie.html> (дата звернення 17.04.2017).
- Волошин А. П. На олімпійській хвилі / А. П. Волошин. – К., 2007.
- Дніпропетровщина зайняла перше місце серед регіонів України за кількістю медалей, здобутих на XIV літніх Паралімпійських іграх [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.dnpr.dp.gov.ua/OBLADM/OblDp.nsf/archive/44BE10DC68140236C2257E85005844F5?opendocument> (дата звернення 12.04.2017).
- Дніпрянка Лідія Соловійова – чемпіонка паралімпіади в Ріо [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://9-channel.com/dnipyanka-lidiya>

solovyova-chempionka-paralimpiadi-v-rio-foto-000118572.html (дата звернення 17.04.2017).

6. Звитяжні хроніки спорту інвалідів в Україні [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www.2014.paralympic.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=154&Itemid=75 (дата звернення 12.04.2017).

7. Косый А. По тонкому льду / А. Косый // Днепр вечерний. 05.01.2015 г. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://dv-gazeta.info/vechyorka/sport/po-tonkomu-ldu.html> (дата звернення 12.04.2017).

8. Медалі, що здобули спортсмени-інваліди на XV літніх Паралімпійських Іграх 2016 року в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www.2014.paralympic.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2810&Itemid=148 (дата звернення 14.04.2017).

9. Медаль крізь роки: легкоатлетка Ганна Ярошук із Дніпра несподівано виграла бронзу на лондонській Олімпіаді-2012 [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://noc.dp.ua/medal-kriz-roki-legkoatletka-ganna-yaroshhuk-iz-dnipra-nespodivano-vigrala-bronzu-na-londonskij-olimpiadi-2012/> (дата звернення 17.04.2017).

10. Оксана Баюл [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://ufsf.com.ua/batkivskyi-klub/nashi-chempiony/35-nashi-chempiony/246-oksana-bayul-biografiya.html> (дата звернення 17.04.2017).

11. Олимпийские чемпионы и призеры из Украины [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.olympic-champions.ru/olympic/regions/ukraine/> (дата звернення 12.04.2017).

12. Прес-реліз за підсумками XIII літніх Паралімпійських ігор 2008 року м. Пекін, Китай 6-17 вересня 2008 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www.2014.paralympic.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=70&Itemid=80 (дата звернення 12.04.2017).

13. Раковская И. Традиции спортивной славы Днепропетровского государственного института физической культуры и спорта / И. Раковская, В. Рузанов // Спортивный вісник Придніпров'я. 2016. № 2. С. 245-249. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/svp_2016_2_48 (дата звернення 17.04.2017).

14. Ріо-2016. Бадмінтоністка Улітіна завершила боротьбу на Олімпіаді в 1/8 фіналу [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://sport.unian.ua/rio2016/1471568-rio-2016-badmintonistka-ulitina-zavershila-borotbu-na-olimpiadi-v-1-8-finalu.html> (дата звернення 14.04.2017).

15. Специализированная детско-юношеская спортивная школа олимпийского резерва №3 г. Днепропетровск [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://dffla.ucoz.ru/index/sdjusshor/0-116> (дата звернення 14.04.2017).

16. Тамара Кулинич [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://invasport.org.ua/pauerlifting/tamara-kulinich.html> (дата звернення 17.04.2017).

17. У Києві назвали найкращих спортсменів 2012 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <https://www.unian.ua/sport/770257-u->

kievi-nazvali-naykraschih-sportsmeniv-2012-roku.html (дата звернення 12.04.2017).

18. Хто їде на Олімпіаду від Дніпропетровщини та скільки платять за медалі? [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://www.adm.dp.gov.ua/OBLADM/obl dp.nsf/document.xsp?id=B44FBA72348E5B9CC2257FFC0041A816> (дата звернення 12.04.2017).

19. Яскраві підсумки XIV літніх Паралімпійських ігор 2012 року [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: http://www.2014.paralympic.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1707&Itemid=118 (дата звернення 13.04.2017).

Надійшла до редколегії: 30.05.2017

VI. СТУДЕНТСЬКИЙ ДЕБЮТ

УДК 94 (477) «1917/1921» (092)

В. П. Волок

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ИСААК МАЗЕПА НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ

У статті висвітлено діяльність І. Мазепи та визначено його внесок у національно-визвольну боротьбу українського народу під час його перебування на Катеринославщині.

Ключові слова: Українська революція, культурне відродження, національна ідея, український народ, політична еліта, політична автономія, повна державна незалежність, Ісаак Мазепа, Катеринослав, УНР, Директорія, Центральна Рада.

В. П. Волок

Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

ИСААК МАЗЕПА НА ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЕ

В статье освещена деятельность И. Мазепы и определен его вклад в национально-освободительную борьбу украинского народа во время его пребывания на Екатеринославщине.

Ключевые слова: Украинская революция, культурное возрождение, национальная идея, украинский народ, политическая элита, политическая автономия, полная государственная независимость, Исаак Мазепа, Екатеринослав, УНР, Директория, Центральная Рада.

V. P. Volok

Oles Honchar Dniprovsky National University

ISSAK MAZEPA ON THE KATERINOSLAW REGION

The cardinal country – creative events of the competitions of Ukrainians for the first quarter of XX century are considered in this article. The main part of the article is the attempt to master the activities of the prime-minister of the government UPR for the period of the Issak Masepa's Directory and to define his contribution to the national liberation fight of Ukrainian people along his staying in Ekaterinoslaw region. Served review historiography concerning the events Ukrainian revolution.

Key words: Ukrainian Revolution, the cultural renaissance, the national idea, the Ukrainian people, the political elite, the political autonomy, the full country sovereignty, Issak Masepa, Ekaterinoslaw , UPR, Directory, the Central rada.

У березні 2017 р. виповнилося 100 років від початку Української революції 1917–1921 рр. – одного із найважливіших і найскладніших періодів в історії українського народу XX ст. Саме тоді чітких обрисів стала набувати його головна мета – створення незалежної української держави, яка стала національною ідеєю українців [1, с. 9].

Термін «Українська революція» був уведений в обіг самими учасниками подій. Таке означення є в працях Михайла Грушевського, Володимира Винниченка, Симона Петлюри, Дмитра Дорошенка й інших діячів доби. Радянська історіографія викорінювала цю дефініцію, і на події в Україні поширювала поняття «Велика Жовтнева соціалістична революція» та «Громадянська війна». Усе, що не вписувалося в рамки «генеральної лінії партії», подавалося як «контрреволюційне» та «буржуазне». Водночас українські історики в діаспорі досліджували Українську революцію 1917–1921 рр. Роботу продовжили вітчизняні науковці в незалежній Україні [2].

Події Української революції 1917–1921 рр. вписано в новітню історію України, як час, з якого почалася нова сторінка розвитку державності. Проте важливо пам'ятати історичні поstatи та події для того, щоб не забувати про шлях, який довелося подолати українській державі у своєму становленні [3].

Михайло Грушевський, Володимир Винниченко, Симон Петлюра, Павло Скоропадський, Микола Міхновський, Дмитро Донцов, Михайло Омелянович-Павленко – найвидатніші особистості в історії України. Перелічені видатні українці є символами духу українського народу, його мужності і незламності. Нині, як ніколи потрібно доносити історичну правду, наш український погляд на нашу українську історію та вкрай важливо відроджувати історичну пам'ять про українських героїв і надихатися їхніми вчинками [4–8]. Це тим більш важливо, що в радянський історіографічний період події Української революції та її діячі трактувалися однобоко й подавалися тенденційно [9].

На наш погляд, перед тим як аналізувати певну постать, варто звернутися до двох аспектів, таких як персоналістичний та краєзнавчий. Адже персоналістичний аспект розкриває психологію особистості, її внутрішній світ та життєві цінності, що ж стосується краєзнавчого аспекту, то він, безумовно, певним чином впливає на персону своєю буденністю, способом життя та характером мислення.

Минуло цілих сто років від тих епохальних подій, Україна вже здобула незалежність, на часі питання втримати це надбання. Крім того, важливим є ознайомлення сучасного українського народу з такою, на наш погляд, видатною особистістю, як Ісаак Прохорович Мазепа. Це, дійсно, приклад досвідченого політика, критичного аналітика і просто людини, котра вміла розбиратися і розумітися на насущних проблемах українців.

Історіографічна база щодо розкриття особистості Ісаака Мазепа є досить ґрунтовною та змістовно наповненою. Прикладами можуть слугувати такі розвідки, як стаття Р. Ю. Васковського та А. І. Голуба «Ісаак Мазепа в політичному житті Катеринославщини доби українських визвольних змагань» [10], де вперше досліджено політичне життя Ісаака Мазепа на Катеринославщині, звернуто увагу на основні етапи формування його як політика і громадського діяча; О. Ю. Висоцького – «Політична діяльність Ісаака Мазепа» [11], де висвітлено формування його політичних поглядів, участь у процесі національно-демократичної революції в Україні та діяльність в українській політичній еміграції; А. Гриценка – «Прем'єр-міністри України часів Директорії (кінець 1918 – 1920 рр.)» [12], у якій розглянуто час прем'єрства Ісаака Мазепа; Р. Губаня – «Ісаак Мазепа як «головний міліціонер і як людина»» [13], де автором наведено факти створення Ісааком Мазепою ефективного міліцейського апарату; Л. П. Нагорної – «Прем'єр Української Народної Республіки (Ісаак Мазепа)» [14], де дано опис політичної діяльності на посту прем'єр-міністра уряду УНР Директорії; С. Махновицької та С. Довгала – «Соціалістичні стежки Ісаака Мазепа» [15], у якій автори даної статті пишуть, що це була людина, яка ще раз своїм життєвим прикладом довела, що соціалізм — не вельми тривкий фун-

дамент для Української держави і що український соціалізм соціалістами радянськими та їхніми послідовниками не визнається. Заслугує на увагу і книга М. П. Чабана – «У старому Катеринославі» [16], що містить спогади Г. І. Мазепи, дочки І. П. Мазепи, та другий і третій розділи першого тому праці Ісаака Мазепи «Україна в огні й бурі революції 1917–1921, а також розвідка В. Гаврика «Ісаак Мазепа в національно-визвольній боротьбі українського народу часів Центральної Ради та Гетьманату» [17], де висвітлено діяльність І. Мазепи та визначення його внеску в національно-визвольну боротьбу українського народу у часи Центральної Ради та Гетьманату на Катеринославщині. Представляє інтерес, звичайно, праця П. Ф. Феденка «Ісаак Мазепа. Борець за волю України» [18], яку можна назвати найціннішим джерелом історії життя та діяльності Ісаака Мазепи, тому що Панас Феденко був його найкращим другом. Але все-таки, не дивлячись на такий список історіографії, певні періоди життя Ісаака Мазепи не повною мірою досліджені. Це, зокрема, такі сюжети, як робота агрономом у 1911 – 1915 рр. у Нижегородській губернії, подорож із групою молодих агрономів до Австро-Угорщини, Німеччини та Данії для ознайомлення з системами ведення сільського господарства, період діяльності у Катеринославі, час перебування в еміграції та останні роки життя.

Метою цієї статті є висвітлення діяльності І. Мазепи та визначення його внеску в національно-визвольну боротьбу українського народу у часи Центральної Ради та Гетьманату на Катеринославщині.

Життя й діяльність Ісаака Мазепи, на жаль, ще недостатньо досліджені сучасними істориками. Тому в даній статті прагну висвітлити постать Ісаака Мазепи як політичного діяча, як непересічної людини, патріота, громадянина.

Початкову освіту Ісаак здобув у Новгород-Сіверському духовному училищі, середню – у Чернігівській духовній семінарії. На превеликий жаль батька, міщанина козацького походження, він не забажав стати священиком і почав готуватися до вступу на природничий факультет Петербурзького університету. Але з цим виникла проблема – вихованцям духовних

семінарій дозволялося вступати лише до Варшавського, Томського та Юр'ївського університетів. У всі інші університети абітурієнти мали пред'явити атестат про закінчення гімназії. Та наполегливий Ісаак знайшов вихід. При одній з класичних гімназій він склав іспити екстерном і отримав документ про закінчену середню освіту.

Восени 1904 р. юнак вступив до омріяного Петербурзького університету. Навчаючись на агрономічному відділенні природничого факультету, Ісаак поринув у вир студентського та громадського українського життя. Саме в Петербурзі він познайомився з майбутніми діячами Української революції 1917–1921 рр.: Симоном Петлюрою, Миколою Поршем, Дмитром Донцовим. У 1905-му став членом Революційної української партії (РУП).

Ще в студентські часи у житті Мазепи сталася небуденна подія: у 1907 р. його делегували до Києва на з'їзд УСДРП. Після закінчення зібрання юнак гайнув на Полтавщину, де перед робітниками та селянами говорив про «всенародне озброєне повстання – насильне знищення існуючого в Росії правління та зміну його на демократичну республіку одночасно з відділенням від імперії малоросійських її губерній». Принаймні, Панас Феденко у виданій 1954 р. в Лондоні книзі «Ісаак Мазепа – борець за волю України» стверджував саме так.

У Петербурзі майбутній агроном одружився зі студенткою Медичного жіночого інституту Наталею Сінгалевиц. Там же у них народилася і перша донька — Галина, згодом відома українська художниця у діаспорі.

Після закінчення університету Ісаак буквально рвався на Катеринославщину — під впливом товариша по студентській громаді, пізніше одного з засновників Української Центральної Ради Миколи Стасюка. У фондах Дніпропетровського національного історичного музею імені Д. І. Яворницького дотепер зберігаються два листи М. Стасюка до видатного історика Дмитра Яворницького, в одному з яких, зокрема, зазначалося: «Тепер звертаюсь до Вас з великим проханням... Мій товариш універсант (по природничому відділу і агрономічній секції) Ісаак Мазепа (чернігівець) подав прохання голові катеринослав-

ського губернiального земства, щоб йому на лiто дали яку-небудь агрономiчну практику. Він студент вже останнього курсу, дуже щирий українець, радник унiверситетського гурту українознавства, дуже цікавиться Катеринославщиною взагалі і Запоріжжєм з його історією зокрема. Для катеринославських українців він би дуже придався. Коли б на це лiто він здобув би практику в нашому земстві, то можна було б сподіватись, що після закінчення він здобуде і посаду. Тому звертаюсь до Вас з великим проханням, якщо для Вас це можливо, замовте тепле слівце за мого товариша там, де слід».

Та перша спроба потрапити на Катеринославщину для І. Мазепи виявилася невдалою – йому довелося ще попрацювати у Нижегородській губернії, згодом він побував із групою молодих агрономів в Австрії, Німеччині та Данії. У 1915 р. він повернувся в Україну й осів у Катеринославі, працював у губернському продовольчому комітеті. Паралельно налагоджував контакти з місцевою нелегальною організацією УСДРП, яка розгорнула широку антивоєнну пропаганду [15; 18].

Незабаром Російську імперію сколихнула хвиля Лютневої революції. Про ті часи Ісаак Мазепа згадував: «Коли вибухла революція, що почалася в огні світової війни, я був у Катеринославі, де служив в уряді заготівель для армії. Як мобілізований агроном, спочатку я працював на північному Кавказі, потім мене знову переведено до Катеринослава. Тут, в цій країні «Вольностей» Війська Запорозького, мені довелося бути активним свідком всіх тих початкових стадій пробудження українства, якими визначилася революція 1917 р. на Україні».

Після утворення Української Центральної Ради багато зробив для розгортання діяльності українських партій та організацій у Катеринославі та став організатором Українського губернського національного з'їзду Катеринославщини (21 – 22 травня 1917 р.). Його делегати підтримали вимоги УЦР про національно-територіальну автономію України і обрали губернську Українську раду. Був присутній у червні 1917 р. як гість на Катеринославському губернському селянському з'їзді і наголосив на включенні вимог національно-територіальної автономії України до резолюції з'їзду.

Варто навести перші, так звані пробіски пробудження від стодвадцятирічного сну, а саме маніфестація та з'їзд у Катеринославі. Про що детально описує Ісаак Прохорович у своїй книзі пам'яті: «Першим найбільшим помітним проявом пробудженого українства в Катеринославі була першомайська маніфестація. Несподівано для самих українців вона перетворилася на маніфестацію українську. Було багато жовтоблакитних прапорів. Публіка з захопленням вітала українські делегації. А коли похід проходив повз казарми місцевої залоги за Соборною площею, симпатії вояків на адресу українців перейшли в справжню овацію. Ця маніфестація була першим попередженням для всіх тих, що дивилися на українську справу, як на «неслужуче питання» [16, с. 221–223].

Другим визначнішим проявом катеринославського українства був губерніяльний український з'їзд, скликаний наприкінці травня згідно з постановою Всеукраїнського Національного Конгресу, що саме перед тим відбувся в Києві. Такі з'їзди скликалися тоді по всіх губерніяльних містах України. Завданнями цих з'їздів було заманіфестувати свої прагнення щодо автономії України, обрати делегатів до УЦР і створити місцеві українські губерніяльні ради для оборони українських інтересів у губернії.

У Катеринославі цей перший український з'їзд відбувся зі значним успіхом. Велика театральна зала в Комерційному зібранні на Новодворянській вулиці була переповнена представниками різних організацій з усієї Катеринославщини. Серед делегатів переважали селяни... Але велика частина з'їзду складалася з малосвідомих українців, які самі ще не знали, чого власне хотіли... Пригадую, коли на цьому з'їзді, з доручення його організаторів, я прочитав доповідь про автономію України, то потім до мене підходили деякі з учасників з'їзду і дякували за те, що, мовляв, вони вперше мали нагоду почути, чому власне потрібний автономний лад на Україні... Після з'їзду в Катеринославі утворилася Українська Губерніяльна Рада з представників від повітових українських рад і від різних українських організацій: політичних, професійних, культурно-освітніх, кооперативних тощо. Губерніяльна Рада

досить регулярно відбувала свої засідання під головуванням місцевого адвоката Шкамарди, а частіше – його заступника В. Біднова. Мені не раз доводилось бути на засіданнях Ради. Те, що я там бачив, більше нагадувало сходи́ни звичайної «Просвіти», а не політичної організації, що мала собою репрезентувати найвищу українську національну установу в губернії». Але час плинув і період урочистих маніфестацій та всенародних декларацій добігав свого кінця. 23-го червня 1917 р. Центральна Рада видала Універсал, де було проголошено таке: «Однині самі будемо творити наше «життя». Висновок був один: потрібно переходити до чітких дій [19].

На серпневих 1917 р. муніципальних виборах у Катериносла́вську думу І. Мазепа став одним із 9 депутатів – членів українських партій (загалом було 113 депутатів). Він увійшов також до губернської земської управи, серед 8 членів якої лише троє було українцями. Від робітників металургійного заводу Брянського товариства його обрано до Катериносла́вської ради робітничих і солдатських депутатів. Результати виборів видно зі спогадів І. Мазепи: «Можна собі уявити, з якою тривогою чекали українці перших вборів на підставі демократичного закону до катериносла́вської міської Думи (ради), що були призначені на серпень 1917 р. Ці вибори блискуче показали, якою ще малою силою було українство в місті Катериносла́ві: на 113 радних вибрано всього 9 українських заступників, з них 6 соц. – демократів (І. Вирва, Г. Горобець, Хв. Дубовий, П. Заремба, Я. Капустян, І. Мазепа) і 3 від українського демократичного блоку (В. Біднов – с.-ф., І. Труба – безпартійний і М. Федорів – с.-р.). Решта були росіяни й жи́ди» [18].

Аналізуючи пізніше підсумки виборів до Всеросійських та Всеукраїнських установчих зборів, І. Мазепа констатував, що «неукраїнське місто поволі ставало головною базою російських більшовиків», але, на його думку, надію вселяло те, що по губернії український блок зібрав понад 50 % голосів.

У грудні 1917 р. за редакцією Ісаака Мазепи та Панаса Феденка у Катериносла́ві почав виходити орган УСДРП «Наше слово», про це згадував у своїй книзі Панас Феденко «Ісаак Мазепа. Борець за волю України.». У час грудневих боїв

із більшовиками в Катеринославі І. Мазепа разом з іншими представниками українських партій у Раді робітничих і солдатських депутатів міста під кулями ходив на переговори між штабами сил, що брали участь у протиборстві. Після встановлення в місті влади більшовиків перейшов на напівлегальне становище, але і далі виконував свої обов'язки в Думі та в губернській земській управі до їх розпуску у березні 1918 р. «Саме в цей час (початок січня 1918 р.) в Катеринославі відбулися перші загальні збори демократичного губерніяльного земства. На цих зборах мене обрали членом губерніяльної земської управи, де я завідував відділом агрономії й сільсько-господарської статистики» [19].

І. Мазепа очолив українську соціалістичну фракцію, до якої увійшли представники УСДРП та правих українських есерів, на II Всеукраїнському з'їзді рад у Катеринославі 17-19 березня 1918 р. У промові на з'їзді 18 березня протестував проти російсько-більшовицької окупації міста і, незважаючи на погрози делегатів-більшовиків, заявив, що Україна не бажає опіки московських комісарів та що саме наступ російських військ примусив УЦР підписати Брестський мирний договір. У квітні 1918 р., коли радянські війська покинули Катеринослав, він очолив губернську революційну раду, яка одночасно діяла як і місцева політична влада.

Коли за часів гетьманської держави Павла Скоропадського у Катеринославі почалися гоніння на активних діячів українського руху. І. Мазепа, працюючи у губернській земській управі, намагався захищати їх. Під прикриттям земства кілька разів виїздив до Києва, де відвідував засідання ЦК УСДРП, мав розмови з Симоном Петлюрою (який очолював тоді Всеукраїнський союз земств), з Володимиром Винниченком, Миколою Поршем, іншими провідними діячами національного руху [18]. У жовтні за редагування газети «Наше слово», за наказом губернського старости, І. Мазепу заарештували, але невдовзі звільнили. З утворенням Директорії 15 листопада 1918 р. І. Мазепа прибув до Києва, зустрівся з головою Українського революційного комітету Володимиром Чехівським та діячами національного руху. На початку січня 1919 р. отримав запро-

шення на VI з'їзд УСДРП, на якому катеринославська делегація, на відміну від київської, що висловлювалася на користь встановлення влади рад, категорично заперечувала принцип диктатури пролетаріату міста над селом. Зрештою, з'їзд схвалив проект резолюції, запропонований Ісааком Мазепою, Панасом Феденком і Миколою Поршем. І. Мазепу обрали до ЦК УСДРП, і він став його секретарем.

Наприкінці січня 1919 р. на Трудовому конгресі у Києві І. Мазепа знову представляв Катеринославщину. Як і на VI з'їзді УСДРП, разом з однодумцями виступив проти прихильників «радянської платформи» і взяв участь у редагуванні Декларації фракції УСДРП, проголошеної 26 січня 1919 р. [14].

З весни 1919 р. Ісаак Мазепа вже на державних посадах. 9 квітня 1919 р. його було обрано міністром внутрішніх справ в уряді Бориса Мартоса. 29 серпня 1919 р. Ісаак Прохорович Мазепа став керівником уряду УНР доби Директорії. На цій посаді він пробув до травня 1920 р. Подальше життя Ісаака Мазепа було пов'язане з Києвом, а останні роки життя проведені за кордоном [15].

На нашу думку, чільне місце на Катеринославщині доби Української революції зайняв політичний, громадський та культурницький діяч Ісаак Прохорович Мазепа. Але, на жаль, навіть сама доля мало дала часу Ісааку Мазепі на розбудову Катеринославського краю.

Отже, дослідивши діяльність І. П. Мазепа в боротьбі українського народу за державну незалежність у часи Центральної Ради та Гетьманату на території Земель та Вольностей Війська Запорозького (так про цей край висловлювався сам діяч), можна дійти висновку, що він, беручи активну участь у суспільно-політичному, культурному та військовому житті Катеринославщини, відігравав значну роль у цьому процесі.

Бібліографічні посилання

1. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно»/Володимир В'ятрович. – Харків: 2014.
2. Грушевський М. На порозі нової України / М. Грушевський. – Л.; К., 1992.
3. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К., 1993.
4. Винниченко В. Відродження нації / В. Винниченко. – Т. 1–3. К.; Відень, 1920.
5. Кульчицький С. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К., 2005.
6. Савченко В. А. Павло Скоропадський / В. А. Савченко. – Х., 2013.
7. Сергійчук В. І. Симон Петлюра / В. І. Сергійчук. – К., 2004.
8. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / упоряд. і підготовка текстів та фотоматеріалів А. П. Демиденко, редкол.: О. Т. Гончар, Я. П. Гоян, Ю. П. Дяченко. – К., 2002.
9. Білян П. Революція 1917 року в Україні у рецепції української радянської історіографії періоду українізації / П. Білян. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія: Історія. Вип. 10. – Тернопіль, 2000. – С. 275–282.
10. Васковський Р. Ю. Ісаак Мазепа в політичному житті Катеринославщини доби українських визвольних змагань / Р. Ю. Васковський, А. І. Голуб // Історія та культура Подніпров'я. – Д., 1998. – С. 139 – 144.
11. Висоцький О. Ю. Політична діяльність Ісаака Мазепи / О. Ю. Висоцький // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Вип. 3. – Д., 1998. – С. 163 – 169.
12. Гриценко А. Прем'єр-міністри України часів Директорії (кінець 1918 – 1920 рр.) / А. Гриценко // Київська старовина. – 2001. – № 5. – С. 96 – 109.
13. Губань Р. Ісаак Мазепа як „головний міліціонер і як людина” / Р. Губань // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 126 – 136.
14. Нагорна Л. П. Прем'єр Української Народної Республіки (Ісаак Мазепа) // Л. П. Нагорна. Українська ідея. Постаті на тлі революції / НАН України. Ін-т національних і політологій та ін. / редкол.: І. Ф. Курас, Ю. В. Сиволоб, В. Ф. Солдатенко та ін. – К., 1994. – С. 235 – 255.
15. Махновицька С. Соціалістичні стежки Ісака Мазепи // С. Махновицька, С. Довгаль // Україна молода. – 2004. – 18 серпня. – 1 № 153.
16. Чабан М. У старому Катеринославі. (1905–1920 рр.). Місто на Дніпрі очима українських письменників, публіцистів і громадських діячів: хрестоматія/ М. Чабан. – Д., 2001.
17. Гаврик В. Ісаак Мазепа в Національно-визвольній боротьбі українського народу часів Центральної Ради та Гетьманату / В. Гаврик // Сторінки Історії. – 2015. – № 27.
18. Феденко П. Ісаак Мазепа. Борець за волю України / П. Феденко. – Лондон, 1954.
19. Мазепа І. Україна в огні і бурі революції / І. Мазепа. – К., 2003.

Надійшла до редколегії: 23.04.2017

УДК 908:94 (477. 63) «1917–1921»

А. В. Буланова

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**НЕМІЛІТАРНІ ФОРМИ СЕЛЯНСЬКОГО
ПРОТЕСТНОГО РУХУ ЩОДО ПОЛІТИКИ
РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ДОБИ РЕВОЛЮЦІЇ
1917–1921 рр. (НА ПРИКЛАДІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ)**

На основі раніше неопримуднених документальних джерел досліджено основні форми незбройного опору політиці радянської влади у сільських районах Правобережної Катеринославщини: бойкоти, бунти, саботажі, скорочення посівних площ тощо. Доведено, що причиною масового спротиву селян стала грабіжницька аграрна політика більшовиків.

Ключові слова: Правобережна Катеринославщина, революційна доба, радянська влада, аграрна політика, селянство, опір, бунти, бойкоти, саботаж.

А. В. Буланова

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**НЕМИЛИТАРНЫЕ ФОРМЫ КРЕСТЬЯНСКОГО
ПРОТЕСТНОГО ДВИЖЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО
ПОЛИТИКИ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПЕРИОДА
РЕВОЛЮЦИИ 1917–1921 гг. (НА ПРИМЕРЕ
ПРАВОБЕРЕЖНОЙ ЕКАТЕРИНОСЛАВЩИНЫ)**

На основе ранее неопубликованных документальных источников исследованы основные формы невооруженного сопротивления политике советской власти в сельских районах Правобережной Екатеринославщины: бойкоты, бунты, саботаж, сокращение посевных площадей и т.д. Доказано, что причиной массового сопротивления крестьян стала грабительская аграрная политика большевиков.

Ключевые слова: Правобережная Екатеринославщина, революционный период, советская власть, аграрная политика, крестьянство, сопротивление, бунты, бойкоты саботаж.

A. V. Bulanova

Oles Honchar Dniprovsky National University

**THE NON-MILITARISTIC FORMS OF THE PEASANTS
PROTEST MOVEMENT REGARDING THE POLICY
OF SOVIET POWER DURING THE REVOLUTION OF
1917-1921. (ON EXAMPLE OF THE RIGHT BANK OF
KATERINOSLAV REGION)**

On the basis of previously unpublished documentary sources were investigated the main forms of unarmed resistance to the policy of Soviet power in the rural areas of the Right Bank Katerinoslav region during the period of 1917-1921. Were examined the peculiarities of the agrarian policy of the Bolsheviks in the countryside, active introduction of “military communism”. The new forms of power that were created in the territories occupied by the Bolsheviks, in their actions were guided by revolutionary expediency, rejecting the norms of human morality and law. It is proved that the elimination of private property and the limitation of commodity-money relations, the introduction of a food tax, – are unpopular measures introduced by the Bolsheviks and caused a protest among the peasants. It was established that along with the military opposition, non-militaristic resistance to the policy of Soviet power was widespread. This is the non-recognition by the peasants of the organs of Soviet power, breaking of sowing campaigns and harvest, the conscious reduction of sown areas, arson, etc. The article gives numerous examples of non-militaristic forms of peasant protests on the Right Bank Katerinoslav region. It is concluded that the causes of non-militaristic forms of protest peasants were hidden in the agrarian and food policies of Soviet power, which in fact left the peasants without means of subsistence, obliging them to carry out excessive rules of the food distribution. It is emphasized on the spontaneous nature of these phenomena that could not lead to a change of the general line of the repressive party machine in the field of agrarian policy.

Key words: Right Bank of Katerinoslav region, revolution period, Soviet power, agrarian policy, peasantry, resistance, riots, boycotts, sabotage.

На сьогоднішній день в історичній науці значно актуалізувалось вивчення соціально-політичних аспектів Української революції як через зовнішньополітичні чинники, пов'язані з подіями сучасної російсько-української війни, так і внаслідок необхідності деміфологізації усталених у суспільстві понять, що дісталися у спадок від радянської історіографії. В цьому плані дослідження мілітарних та немілітарних форм опору радянській владі, що на початку її становлення відбувалися

на українських територіях, розкриває ставлення українців до формування нової влади, дає можливість в обмеженому масштабі окремо взятої території об'єктивно висвітлити період Української революції, від початку якої в цьому році минає 100 років.

Зазначена проблема знайшла своє висвітлення у працях науковців О. Ганжі, В. Щербатюка, А. Демартино, Г. Капустяна, В. Резнікова, котрі зосереджувалися як на узагальнюючих дослідженнях, так і торкалися різних регіонів України, в тому числі й Катеринославщини [6; 7; 15; 17; 19]. Військово-політичним подіям, що відбувалися на цій території упродовж 1917–1921 рр., присвячені монографії та статті Д. Архірейського, В. Верстюка, Н. Ковальнової [1–3; 17], що відображають основні тенденції мілітарного селянського повстанського руху. Немілітарні протестні рухи на Правобережній Катеринославщині, яка до цього часу не розглядалася як окрема територія, лишалися поза увагою дослідників, що й спричинило вибір даної теми. Отже, метою даного дослідження є висвітлення немілітарних форм селянських протестів в період 1917–1921 рр. щодо політики радянської влади на Правобережній Катеринославщині. У зв'язку з цим були поставлені такі дослідницькі завдання:

1. Вивчити реакцію селян на аграрну політику радянської влади.

2. Встановити прояви немілітарного руху опору радянській владі на Правобережній Катеринославщині, надати його класифікацію.

У період становлення радянської влади на Катеринославщині проводилася агресивна урядова аграрна політика відносно селянства. Зокрема, з початку 1919 р., коли Червона армія здобула низку стратегічних перемог над військом УНР і взяла під свій контроль переважну частину української території, розпочалося активне запровадження політики «воєнного комунізму» [14, с. 568]. На окупованих територіях створювалися нові форми влади у вигляді тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями. До них належали територіальні підрозділи Тимчасової робіт-

ничо-селянської трудової армії, а також революційні штаби, Комітети незаможних селян (далі – КНС, комнезам), надзвичайні комісії та революційні трибунали, спеціальні «трійки», «п'ятірки», «військові наради» тощо. У своїх діях вони керувалися насамперед революційною доцільністю, відкидаючи загальноприйняті норми людської моралі і права. Ліквідація приватної власності та обмеження товарно-грошових відносин, запровадження продподатку, – всі ці заходи, природно, викликали протест серед селян.

Відомим є той факт, що в період революції 1917–1921 рр. по всій Україні відбувалися повстання селян, які мали зброю та бойовий досвід часів Першої світової війни. Серед них були як досить численні і добре організовані загони, так і невеликі групи, і навіть окремі рішуче налаштовані особи. Всіх їх можна віднести до категорії суб'єктів мілітарної форми протестного руху щодо політики радянської влади. О. Ганжа, зокрема, переконує, що наприкінці 1920 р., застосовуючи тактику партизанської війни, повстанці контролювали майже всю сільську місцевість України. А щодо кількості повстанців наводить офіційні дані: наприкінці 1920 – початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб [6, с. 5, 6]. Територія Правобережної Катеринославщини не була виключенням, тут активно діяли прихильники різних ідеологій та армій: махновці, григор'євці, петлюрівці, інші угруповання.

Поряд з мілітарним спротивом, широкого поширення набув немілітарний опір політиці радянської влади. Сюди можна віднести небажання селян визнавати та підкорятися органам радянської влади, зрив ними посівних кампаній і жнив, свідоме скорочення посівних площ, підпали, переховування та лікування повстанців, бойкотування роботи із заснування КНС та усупільнення майна, невиконання продрозкладки тощо.

Селяни Правобережної Катеринославщини не бажали підтримувати встановлення органів радянської влади, які прагнули тотально керувати всіма процесами на місцях. Вони чинили опір насадженню революційних комітетів, актив-

но виступаючи проти них на мітингах. Серед цих виступів характерними були своєрідні «жіночі бунти». Так, у травні 1919 р. організація ревкому в Романківській волості Катеринославського повіту супроводжувалася незадоволенням селянства, зокрема жінок. Цей сюжет був описаний в газеті «Деревенская коммуна», що виходила в Катеринославі, від 9 травня 1919 р.: «В Романківській волості, Катеринославського повіту, організовано ревком. Організація його викликана контрреволюційною агітацією куркулів. (...) Місцеві куркулі, боячись репресій, відкрито не виступають самі, а нацьковують несвідомих жінок, аби на зібранні кричати проти Радянської влади (...)» [5].

Не сприймаючи новий режим, селяни відмовлялися від обрання будь-яких органів радянської влади взагалі. На шалений опір наштотувалося і заснування комнезамів, – селяни не хотіли вносити соціально-політичний розкол і протистояння у своє середовище, – що стало однією із форм немілітарного протестного руху. Наприклад, на сільському сході у с. Томаківка у 1920 р. місцеві жителі відмовились обирати комітет незаможних селян [10, арк. 4].

Великий опір на Правобережній Катеринославщині викликало запровадження сільрад, необхідних для легітимізації радянської влади на селі. Так, у 1920 р., вже після офіційного утворення УСРР, в багатьох селах Правобережної Катеринославщини продовжували керувати старости, посади яких збереглися з доби Російської імперії. Доповідь Кам'янського райвиконкому від 4 травня 1920 р. засвідчує, що «(...) села Криничанської волості, а саме: Благовіщенка, Ново-Воскресенка, Кинь-Грусть, Оленівка, Микитівка і Одарівка від організації Сільських Рад та виконкомів ухиляються, в цих останніх сільською владою є до цього часу сільські старости, котрі не завжди виконують накази Волосного виконкому та розпорядження Вищої Рад(янської) влади, під тиском селян, настроїв яких вичікувальний» [9, арк. 17].

У цілому немілітарні форми протестного руху свідчили про відмову селян визнавати радянську владу взагалі: «політичний стан волостей не цілком благонадійний, у зв'язку

з мобілізацією та розкладкою хліба, селяни тримаються у вичікувальній позиції (...). Взагалі ще багато у волостях залишилося злісних контрреволюціонерів, які розкладають селянство і створюють негативні погляди на радянську владу. (...) Із волостей, що входили до Кам'янського району, дві з них Карнаухівська та Карнаухівсько-Хутірська, до цього часу не мають рад, а по-старому влада ще у виборного старшини і спроби інструкторів організувати ради не призвели до успіху» [13, арк. 28]. Фактично наведений вище документ свідчить про те, що навіть у 1920 р. офіційні органи радянської влади не знаходили підтримки у мешканців Правобережної Катеринославщини.

Через те, що більшовицький режим встиг дискредитувати себе на місцях, селяни Правобережної Катеринославщини відмовлялись підкорятися щойно заснованим органам радянської влади. Так, у рапорті начальника Катеринославської повітової міліції вказано: «Доношу до Вашого відома, що по донесенню дільничого надзирателя Карнауховсько-Хутірської волості при об'їзді ним Пашеної балки із місцевої влади нікого не знайдено. Об'їзжаючи Попову балку, секретар Сільради попередив, що Головоуліккомком Діївської волості наказав місцевій владі с. Попової не підкорятися (...) міліції району, на тій підставі, що нібито у них є своя» [12, арк. 54].

Селяни Правобережної Катеринославщини, які зазнавали значних утисків від нової влади, не довіряли радянській агітації. Приміром, у доповіді інструктора В. Кондратенка про посилення петлюрівської пропаганди у Карнаухівській волості Катеринославського повіту від 1 червня 1920 р. описано загальні настрої сільського населення: «Відношення селян в більшості вороже, рідко де можна зустріти прихильника радянської влади, а якщо є, то залякані зміною влади. Про комуністичну партію не доводиться і казати, тільки і чути, що «нас всі грабують і нам нічого не дають»» [8, арк. 27]. Окремі волості Правобережної Катеринославщини знаходились під впливом петлюрівської пропаганди [18].

Причина такого масового протесту проти створення органів радянської влади крилася в аграрній та продовольчій

політиці останньої, яка фактично залишала селян без засобів для існування, зобов'язуючи виконувати завищені норми продрозкладки. Зокрема, у зв'язку із продовольчою кризою, що охопила українські землі навесні 1919 р., 12 квітня 1919 р. вийшов декрет «Про розкладку надлишків урожаю 1918 р. і попередніх років», який знаменував собою запровадження переважно примусових методів заготівлі [14, с. 571].

Варто вказати на великі обсяги вилученого тільки упродовж 5–7 лютого 1921 р. продовольства на прикладі деяких волостей Верхньодніпровського повіту: у Пушкарівській волості (у пудах) – 217,15 пшениці, 1136,06 жита, 361 ячменю, 5,24 вівса; 162,35 проса, 3 кукурудзи, 10 сіна; у Семенівській – 81 ячменю, 24 вівса, 24 проса; у Троїцькій – 49 пшениці, 102 жита, 150 ячменю, 40 проса, 44 гречки, тощо. Всього по повіту було зібрано 1019 пуд. пшениці, 1801 пуд. жита, 1042 пуд. ячменю, 168 пуд. вівса, 518 пуд. проса, 3,30 пуд. гречки, 54 пуд. кукурудзи, 626 пуд. сіна і т. п. [11, с. 74].

Необмежені державні заготівлі зерна та худоби, реквізиції і конфіскація майна селян, фізичне знищення кращих хліборобів чекістами і комісарами протягом 1918–1921 рр. стали головними факторами голодомору 1921 р. в Україні. Насильницька державна продовольча політика – продрозкладка, а з березня 1921 р. – продподаток, стали основою інтенсивного пограбування українських селян. Таким чином, для поширення немілітарного опору продовольчій політиці радянської влади, набуття ним все більш рішучого і масового характеру, були достатньо серйозні підстави.

Мало місце саботування продрозкладки, тому влада вдавалася до радикальних дій, широко запровадивши інститут заручників: «Уопродкомарм І-й кінний просить заарештувати десять заручників по Миколаївській волості, через те, що розкладка по Миколаївській волості зовсім не виконується» [11, арк. 2], а це, у свою чергу, викликало відповідну реакцію селян.

Члени продовольчих загонів, що походили з місцевих селян, часто відмовлялися виконувати поставлені завдання. Незважаючи на можливі покарання, вони бойкотували прове-

дення продрозкладки серед односельчан. Характерним можна вважати випадок, що трапився у с. Алферівка Верхньодніпровського повіту, коли голова волосного виконкому Зінченко в січні 1921 р. особисто завадив проведенню продрозкладки, за що його було заарештовано [11, арк. 41].

Причини невиконання норм продрозкладки офіційна влада вбачала не у важкому економічному стані села та у помилковості власної аграрної політики, а у відсутності відповідальності виконавців. Так, у телеграмі на адресу Верхньодніпровського повітового продовольчого комітету вказано, що «однією з найбільш важливих причин неповного виконання розкладок в термін, є те становище, що широкі прошарки населення не несуть відповідальності перед Республікою за покладене на них продзавдання. Для широкого залучення мас і підпрацювання в терміновому режимі розбийте Ваш повіт на десятихатки та п'ятихатки і висуньте представників їх» [11, арк. 17]. З наведеного фрагменту наочно видно, що політична та ідеологічна робота органів радянської влади в селах була не достатньо ефективною, а офіційна партійна політика не знаходила підтримки в широких селянських масах. Як переконливо доводить Д. В. Архірейський, за цих умов логічним кроком влади стало запровадження єдиної централізованої системи та надання широких повноважень військовим нарадам [1; 2].

Про характер діяльності таких структур видно з інструкції продзагонам: «Оголосити десятихатникам найбільш короткий ультимативний термін виконання належних продуктів приблизно протягом двох діб, не більше, при невиконанні перейдіть до насильницького відчуження. Встановлюйте двох-трьох найбільш заможних з кожного десятка господарів, направляйте в ці господарства своїх представників і виконуйте відчуження встановленого при розкладці, не рахуючись із будь-якими заявами нестачі продуктів, особливо широко застосовуйте це до сіл та волостей, які виконали менше 50-60 %, наочно встановлюєте надлишок продуктів – відбирайте не рахуючись із розкладкою. якщо хліб був захований і знайдений – конфіскуйте, оголошуючи широко при цьому населен-

ню» [11, арк. 84]. Бойкотування продрозкладки, скорочення посівних площ тощо – було адекватною реакцією на дію інституту тих же десятихатників стосовно селян, як по всій Катеринославській губернії, так і по Правобережній її частині, зокрема у Верхньодніпровську. Коли мирні спроби опору не допомагали, доведені до відчаю селяни нерідко вдавались до більш рішучих заходів. Найбільш радикальним видом немілітарного опору став спротив продовольчій політиці радянської влади із застосуванням силових і протиправних дій. Так, на території Верхньодніпровської волості на станції Бондарівка був побитий батогами представник продовольчої комісії Бабайло, за вилучення у двох «спекулянтів» 13 пудів борошна. За оцінкою представників радянської влади, настроїв у селян району «сумнівний» [11, арк. 80].

Отже, впродовж 1917–1921 рр. на території Правобережної Катеринославщини селянство, поряд з мілітарними, широко практикувало немілітарні форми опору політиці радянської влади на селі. Широке розповсюдження вони отримали починаючи з 1919 р., при проведенні політики «воєнного комунізму». Найбільш масовим було невизнання новостворених органів радянської влади або взагалі відмова від їх утворення. Також поширеними явищами були саботаж хлібозаготівель, скорочення посівних площ, тощо.

Причиною такого масштабного немілітарного руху опору радянській владі селян Правобережної Катеринославщини стала грабіжницька аграрна політика більшовиків, направлена на масове вилучення і вивезення з України хліба і інших продовольчих ресурсів, розорення українського селянства, впровадження політики «воєнного комунізму», посилення реквізицій, поділ села за майновим цензом та інші дії більшовицького режиму. Разом із повстанським рухом мирні форми опору завдавали відчутного удару по економіці Радянської держави, мали серйозний вплив у морально-політичній сфері.

На жаль, всі ці явища, що носили стихійний характер, не могли привести до зміни генеральної лінії репресивної партійної машини у сфері аграрної політики. І вже у

1921–1923 рр. більшовицький режим в Україні вперше в історії людства спричинив масовий голод, жертвами якого, за різними оцінками, стали від 3 до 6 млн. українців, з них – майже половина діти. І це був лише перший акт національної трагедії українців, що увійшла в історію XX сторіччя під назвою «Голодомор».

Бібліографічні посилання

1. Архірейський Д. В. Влада і селянство в Україні у 20-ті рр. / Дмитро Архірейський, Віктор Ченцов // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1999. – №1/2 (10/11). – С. 87– 127.
2. Архірейський Д. В. Діяльність воєнних нарад України в 1920-1924 роках (на матеріалах південних губерній): дис. на здоб. наук. ступ. канд. іст. наук [На правах рукопису] / Д. В. Архірейський. – Д., 2000.
3. Архірейський Д. В. Махновська веремія. Тернистий шлях Революційної повстанської армії України (махновців) 1918 – 1921 рр.: науково-популярне видання / Д. В. Архірейський. – К., 2015.
4. Верстюк В. Ф. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918— 1921) / В. Ф. Верстюк. – К., 1992.
5. Врагам революції нет пощады! // Деревенская коммуна. – Екатеринослав. – 1919, 9 мая.
6. Ганжа О. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР / О. І. Ганжа. – К., 1996. – Серія «Історичні зошити».
7. Демартино А. П. Повстанський рух в Середньому Подніпров'ї України (1920-ті роки): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. П. Демартино. – Київ, 2015.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. Р-159, оп. 1, спр. 31.
9. Там само. – Спр. 36.
10. Там само. – Спр. 43.
11. ДАДО. – Ф. 224, оп. 1, спр. 1.
12. ДАДО. – Ф. 3371, оп. 1, спр. 6.
13. Доклад за первую половину июня месяца 1920 г. политическое, административное и экономическое состояние волостей Каменского района Екатеринославского уезда арк. 28.
14. Історія українського селянства: Нариси в 2 т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп. ред.) - К., 2006. – Т. 1.
15. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Г. Т. Капустян. – Д., 2004.
16. Ковальова Н. А. З історії селянського повстанського руху на Катеринославщині у 1921 р. / Н. А. Ковальова // Наукові праці історичного факультету

- Запорізького державного університету. – 2004. – Вип. XVII. – С. 112–117.
18. Резніков В. В. Селянський повстанський рух на Слобожанщині (1918–1923 рр.): дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. В. Резніков. — Харків, 2016. — 237 с. Режим доступу: [<http://history.karazin.ua/themes/history/resources/45b2beb1b8f2d7acae6dadf1e40f21e8.pdf>].
19. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: зб. док. і матер. / Державний архів Дніпропетровської області: уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева; ред. Н. Л. Юзбашева. – Дніпро, 2016.
20. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917 – 1923 рр.: сучасна історіографія / В. М. Щербатюк // Укр. іст. журн. – № 3. – 2010. – С. 186–204.

Надійшла до редколегії 09.10.2017

УДК 94:342.25](477.63)"1941/43"

М. С. Шманатов

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

ОРГАНИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ КРАЮ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1941–1943 рр.)

У статті проаналізовано процес створення місцевих органів управління, їх взаємодію на Дніпропетровщині в роки нацистської окупації 1941–1943 рр., після створення Райхкомісаріату «Україна» та з'ясовані їх основні функції і задачі.

Ключові слова: Райхкомісаріат «Україна», окупація, сільська, районна управа, органи місцевого управління, наказ, функції.

Н. С . Шманатов

Днепровский национальный университет имени Олеся Гончара

ОРГАНЫ МЕСТНОЙ ВЛАСТИ В ГОДЫ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ КРАЯ В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ (1941-1943 гг.)

В статье проанализирован процесс создания местных органов управления, их взаимодействие на Днепропетровщине в годы нацистской оккупации 1941-1943 гг., после создания Райхкомисариата «Украина» и установлены их основные функции и задачи.

Ключевые слова: Райхкомисариат «Украина», оккупация, сельская, районная управа, органы местного управления, приказ, функции.

M. S. Shmanatov

Oles Honchar Dniprovsky National University

LOCAL AUTHORITIES DURING THE NAZI OCCUPATION OF THE REGION IN THE SECOND WORLD WAR (1941-1943)

With the capture of the partial territory of the Soviet Union by the troops of the Third Reich, and with the movement of the front line to the East, management in the new territories passed into the hands of civil authorities. Since 01.09.1941, in accordance with the order of A. Hitler «On the introduction of civil administration in the occupied Eastern territories», a territorial-administrative area Reichscommissariat «Ukraine» was created. Local authorities were inferior ingredients in the administration of that zone. Their staff consisted of the local population which was limited by village, community (rural and urban), or by district. They occurred throughout the territory of the RCU. The article analyzes the process of their creation and interaction in the Dnipropetrovsk region during the Nazi occupation of 1941-1943 and enlightens their main functions and tasks.

Key words: Reichscommissariat «Ukraine», occupation, rural district, council, local authorities, order, functions.

Друга Світова війна – це трагічний період історії України, наслідком якого були мільйони жертв, розруха, зламані людські долі. Протягом 1941 –1943 р. захоплена нацистськими військами територія України стала плацдармом для подальшого наступу на СРСР. На долю населення тогочасної

України випала важка праця задля забезпечення усім необхідним «нових визволителів», що супроводжувалась жорстоким режимом, тотальним контролем, каральними акціями. Величезна кількість людей, яка залишилася на території України з різних причин, опинилася сам на сам із «нацистською машиною». Однією з особливостей нацистської окупації було включення до нижчих ланок адміністративного управління місцевого населення, що було викликано нестачею німецьких кадрів.

Відомо немало праць про окупаційний режим в Україні періоду Другої Світової війни, діяльність нацистських органів, їх структуру, ставлення до населення та факти співпраці з ними місцевого населення. Період перегляду минулого та активний інтерес до окупаційного режиму в Україні формується після розпаду СРСР, із відкриттям доступу до закритих раніше архівних фондів та відходом від радянських концепцій. За 26 років незалежності істориками було видано велику кількість наукових робіт, статей, монографій, опубліковано багато матеріалу, що стосується окупації в Україні. Тематика адміністративно-територіального поділу та функціонування окупаційних органів присвячено статті В. П. Рекотова, в яких розкриваються відмінності управлінського апарату окупаційних утворень, у колективній праці за редакцією І. О. Герасимова зроблено огляд управлінського апарату адміністративно-територіальних одиниць, особливості адміністративно-територіальної політики Райхкомісаріату «Україна» розкриваються у науковій роботі І. К. Патриляка, М. А. Боровика «Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду». Т. Себта присвятила працю адміністративно-управлінському апарату Рейхкомісаріату «Україна», яка розкриває та аналізує функції його керівних органів [8]. Але не так багато інформації, де б проблема діяльності місцевого населення у адміністративних структурах Райхкомісаріату «Україна» розглядалася окремо.

За умов, коли основне питання людини, при нових жорстоких умовах існування, стає «як вижити?», кожен шукав для себе будь-які можливості відповісти на нього. Хтось до-

бровільно пішов на співпрацю з окупантом, а дехто був примушений силою, але так чи інакше це зафіксовано історією. Органи місцевого управління існували по всій території Райхкомісаріату «Україна», це не був одиничний випадок. Саме тому проблема їх створення і діяльності є актуальною, при формуванні уявлення про те, як виживали люди на окупованих територіях.

Тривалий процес розробки та планування організації управління вищим партійним керівництвом Третього райху щодо майбутніх захоплених територій завершився створенням документа «Інструкції про особливі області до директиви № 21 (варіант «Барбаросса»)». Відповідно до якого передбачалася ліквідація політичної системи СРСР та утворення нових адміністративних управлінь – райхкомісаріатів. Управління приєднаними територіями мало здійснювати Райхміністерство східних окупованих територій на чолі з А. Розенбергом. Управління ж самими райхкомісаріатами здійснювали люди, затверджувані особисто А. Гітлером [9].

Райхкомісаріат Україна це велика військово-адміністративна зона, утворена 01.09.1941р. відповідно наказу А. Гітлера «Про запровадження цивільного управління на окупованих східних територіях». До складу Райхкомісаріату «Україна» увійшли шість генеральних округів [1, с. 401-402].

У вересні 1942 загальна площа Райкомісаріату «Україна» становила близько 340 тис. кв. км, на якій проживало приблизно 17 млн. чоловік.

Генеральними округами управляли генерал-комісари, окружну адміністрацію також очолювали комісари (гебіт-комісари). Невеликими містами управляли ортокомісари. Персонал органів управління був німецьким, окрім нижчих технічних посад. На посаду райхкомісара і генерал-комісарів людей призначав особисто А. Гітлер, а на посади керівників управлінь райхкомісаріату та гебіткомісарів – райхсміністр у справах окупованих східних областей. Структура адміністративного апарату управління в основному повторювала структуру міністерства Розенберга.

Гітлерівці не стали змінювати радянську адміністратив-

ну структуру під час формування місцевих органів. Останні обмежувалися селом, громадою (сільською і міською) і районом. Кордони колишніх районів та громад було в основному збережено, бо це влаштовувало окупантів як з адміністративної, так і з господарчої точок зору, а також тому, що населення звикло до них. Важливо зазначити, що гітлерівці також залишили на селі існуючу за радянських часів колгоспно-радгоспну систему. «Наказ про новий аграрний порядок» від 5 лютого 1942 р. А. Розенберга перетворював колгоспи на громадські господарства, а радгоспи – на державні [10].

Сільські, громадські та районні управління (управи) існували на усій території рейхскомісаріату. На чолі районів стояли начальники районних управ, на чолі громад (міських і сільських) – бургомістри. Під громадою малися на увазі і об'єднання сіл (територія колишньої сільради). Кожне з сіл очолював староста, який призначався бургомістром, він же був і головною опорою органів «місцевого управління». Начальників відділів призначав голова районної чи міської управи за погодженням з німецькими властями. Начальниками райуправ та бургомістрами призначалися за згодою генерал та гебітскомісарів лише «політично надійні» й «активні» прибічники окупантів та ті хто вже встиг «проявити себе» від початку окупації, або ж люди, що мали досвід роботи в адміністративному апараті. Як своєрідні органи самоврядування можна трактувати діяльність комітетів самодопомоги, що їх німці не забороняли. Вони виникали у великих і маленьких містах України при міських і районних управах [6].

Не реагувати на прихід нової влади на окупованій території було неможливо. Все населення, що залишилося на цих землях, мало підпорядковуватись новим порядком нацистського режиму, який використовував для цього, в тому числі й місцеві органи управління, що були найнижчою ланкою в адміністративній структурі Райхскомісаріату «Україна». До завдань цих органів входило: забезпечувати спокій і безпеку на території району і громади, турбуватись про очищення її від «ворожих елементів», запобігати актам саботажу і диверсій та іншим виявам ворожнечі щодо окупантів, «організо-

увати» поставки продуктів до Райху, введення та збирання податків, проведення трудової повинності, боротьбу з партизанським рухом, ведення обліку населення та чіткий контроль за пересуванням громадян, підтримання внутрішнього порядку на місцях, відновлення медичних закладів, створення необхідних умов для діяльності колективних, державних господарств, боротьба з епідеміями (вакцинація дітей, підтримання чистоти на місцях, створення сміттєзвалищ за межами села), фінансовий контроль за діяльністю індивідуальних господарств, товариств, підприємств, при необхідності – забезпечення житлом солдат і офіцерів армії, що проходила населений пункт і ін.

Відтак стає зрозуміло, що управи мали створити, згідно з новими правилами, систему управління, яка б сприяла відновленню нормальної життєдіяльності населеного пункту та виконанню поставлених задач. Районні та міські управи налічували близько 10 відділів, основними з яких були: відділ загального управління, поліцейського управління, шкіл і культурних закладів, охорони здоров'я, ветеринарний, фінансовий, буд.правління, промисловий, пропаганди і забезпечення робочою силою [11,с.42-43]. В деяких районах створювався суд, який займався розглядом місцевих проблем [7].

На території краю була запроваджена окупаційною владою зазначена система адміністративно-територіального управління. Так, станом на 1 вересня 1942 р. Дніпропетровський генеральний округ поділявся на 20 районів. Райони складалися з декількох сільських управ,управляли якими старости.

Чітке визначення правового, господарчого положення населення і обов'язків старост міститься у наказі Павлоградської комендатури до всіх старост Васильківського району [4] :

1. Старости видавали робітникам усіх підприємств відповідні посвідчення.
2. Усе безробітнє населення від 16 до 55 років повинно було заявити до сільських управ та зареєструватись, заявити де вони бажали та по якій спеціальності працювати.
3. Усі шляхи району мали бути повністю відремонтовані і

готові до експлуатації.

4. Всі будівлі мали бути відремонтовані:

На ці роботи управа повинна мобілізувати усе населення, окрім дворів де господарка одна.

5. Жінки, які мали дітей більше 6 років притягувались до робіт, а для дітей до 6 років необхідно було організувати дитячі ясла.

6. Безробітні, яким давалась робота, і вони від неї відмовились, штрафувались старостою.

7. Усі мешканці району відповідали за санітарний стан дворів. Щоденно до ранку двори повинні були бути в абсолютній чистоті.

8. Усі вікна повинні були очищатись від смуг паперу, що їх клеїли під час бомбардування.

9. Усі майстерні та підприємства мали починати працювати і приступати до виготовлення лопат, сокир і інших необхідних для роботи знарядь.

10. Усіх бродячих собак треба було збирати. Заборонялося, щоб вони бігали по вулицях. Вони мали триматись виключно на прив'язі. На всіх, хто мав в господарствах собак існував податок. Ціпні – 10 крб. на місяць, а на собак яких водять на ціпках – 30 крб на місяць.

Існували також податки на фрукти (оподатковувались сім'ячкові і кісточкові дерева окремо), культозбір, птицю, молоко, худобу, велосипеди, забиту худобу, мед. Окрім цього були обов'язковими страхові платежі, одноразовий податок, а для індивідуальних занять промислом необхідно було пройти окрему реєстрацію та отримати платне свідоцтво.

11. Таблиці назв вулиць робились на латинізованому шрифті.

12. Ціни на усякого роду товари, а головне на предмети споживання, встановлювались за максимальними цінами, які існували до 10 липня 1941р. Теж відносилось і до ставок зарплатні та тарифу на різного роду транспорт. Підвищення цін та тарифів проти вищезгаданих заборонялося. Усі порушники установлених норм каралися штрафом. В усіх торгових підприємствах та базарах повинні були бути вивішені таб-

лички на українській та німецьких мовах із вказаними цінами на всякого роду товари.

13. Управам треба було слідкувати за тим, щоб на вулицях не було безпритульних дітей, а особливо тих, що просять гроші.

14. Усі школи мали бути зареєстровані.

15. З усіх бібліотек треба було вилучити видання та літературу комуністичного напрямку, яка потім зберігалась у старост.

16. Для проходячих воєнно-полонених та евакуйованих повинні були виділятися приміщення для ночівлі. Особливо підозрілих осіб відправляли до комендатур, де вони знаходились під наглядом.

17. Воєнно-полонені, що повернулися додому, мали реєструватися у старост і приходити на перевірку не рідше одного разу на місяць. Їм заборонялись покидати місце проживання на тривалий час.

18. Усякого роду об'єкти державного значення як-то: залізничні мости та телефонно-телеграфні споруди, склепи і інші повинні охоронятись від ворога.

19. В разі якого-небудь саботажу по охороні – відповідала уся громада.

20. За виконання усього вищезгаданого відповідали старости.

Особливістю діяльності органів самоврядування було постачання необхідних матеріальних та трудових ресурсів до Німеччини. Необхідні матеріали збиралися з громадських, індивідуальних та подвірних господарств. Поставляли, в основному, продукти харчування, паливо, сировину та інше у встановленні пункти збору товарів. Такі накази надходили до районних управ з сільськогосподарського відділу Дніпропетровського окружного управління, а звіди по сільських центрах [5].

Існував чіткий контроль за діяльністю колективних господарств : окрім бригадирів та голів сільрад, працювала ще якісна комісія, а контрольну перевірку здійснювали районні комітети. Якщо громадські та державні господарства не ви-

користували весь потенціал на повну, а бо ж фіксувалися факти розграбовування майна, то управа викликала слідчу комісію, яка мала знайти винних на місцях і притягнути до відповідальності [6].

Розграбоване після наступу майно, старости разом з районною міліцією чи місцевим шерифом мали знаходити і відшкодовувати збитки на користь управи. З тих, хто збирав після відходу більшовиків, засіяні городи брали грошове відшкодування, а повернене чи покинуте майно, в тому числі і техніку, реалізовували через сільські кооперації [6].

Під час проходження військ вермахту або їх союзників старости мали забезпечити солдатів і офіцерів житлом. Будівлі мали бути відремонтовані, а необхідний матеріал райуправа радила знайти на зруйнованих після бомбардування об'єктах, що не підлягали відбудові. Забезпечення матеріалу з райуправи не відбувалось. Наказ сільська управа мала виконувати своїми зусиллями і не приймалося ніяких виправдань, за невиконання винні в цьому особи підлягали слідству [3].

Про виконання завдань в галузі ремонту та відбудови свідчать численні документи що надходили до старост. Районна управа Апостолово зобов'язувала сільські управи до негайного ремонту шкіл, направлення для цього робочої сили і забезпечення її всім необхідним матеріалом у зв'язку з близьким початком шкільного року [3]. Початкові школи, як правило, мали 4 класи навчання та 7-річні школи, але в невеликих містах існували спеціальні ремеслені технічні училища, які готували спеціалістів із робітничих професій. Управи мали відновити діяльність шкіл для місцевого населення і при необхідності створити школи з німецькою мовою викладання. У школах існувала посада завідуючого, якому підпорядковувались вчителі. Завідуючий школи, у свою чергу, райучителю, який підпорядковувався окружному контролю шкіл, звідки приходили розпорядження, зміни, запрошення на семінари [2].

Місцевим органам управління належало слідкувати за порядком на вулицях та станом здоров'я населення та навколишнього середовища. По всіх районах проводилася бо-

ротьба із хворобами, що настають з приходом тепла: шлунково-кишкового тракту, дизентерії, черевному тифу, дифтерії. Сільський староста зобов'язувався організувати прибирання дворів, вулиць, майданчиків і створити сміттєзвалища за межами села. Також старости разом з уповноваженими колективних господарств проводили реєстрацію осіб певного року народження, які після цього зобов'язувались з'явитися до місцевих лікарів для вакцинації. Особливо, це стосувалося дітей, з яких, як правило, починалися масові медичні огляди [3].

Для усього населення існував обов'язковий регламент: робочий тиждень тривав з понеділка по п'ятницю, з 6 до 12:30 та після обіду від 14 до 18 години. В суботу робочий день тривав з 6 до 13 години [4]. До людей, які потрапили у категорію «комуніст», існував окремий підхід та правила. Окрім великої кількості обмежень у правах, їх використовували для всякої роботи та різного роду завдань, організовували з них групи і відправляли на необхідний об'єкт. Старости Костромського, Володимирівського, Першотравенського, Кам'янського, Софіївського, Апостоловського і інших сіл для збору урожаю організовували до державних господарств усіх без винятку комуністів. Для контролю за ними обов'язково використовували міліцію. Кожен комуніст мав мати косу і необхідний матеріал в справному стані [3].

Якщо у населення виникали певні питання, то формально існувала можливість звернутися до Гебіткомісара по особистим справам цивільного населення, але, наприклад, у Васильківському районі він приймав раз у тиждень, в середу з 7 до 9 години ранку [4], окружний комісар Криничанського району приймав Українське населення, всі українські установи та управи у вівторок, середу, четверг і п'ятницю з 9 до 12 години ранку [7], тому, очевидно, що інтеграція саме німецького посадовця до місцевих проблем була рідкістю. Причиною цьому був курс вищого керівництва на жорстку централізацію та директиви вищого партійного керівництва в яких регламентувалися відносини нацистських робітників і місцевого населення на окупованих землях [9, с. 53-54].

Треба зазначити, що графік прийому не був сталим, в кожному районі, гебіті багато чого залежало від людини яка займала посаду. Але у загальному вигляді маємо незацікавленість німецьких представників щодо питань населення. Внаслідок цього, особисті проблеми мешканців населеного пункту, як правило, також мали розглядати і вирішувати старости. Часто такі акти «прохання» надходили від літніх людей, або опікунів, які доглядали за дітьми і фізично не встигали працювати. У цих зверненнях люди просили звільнити їх від роботи. Надходили також прохання про надання житла, свідчення переїзду та заселення жителів, подання на зняття штрафу, у разі якщо особа була з ним незгодна.

До органів місцевого управління іноді надходили прохання про матеріальну допомогу. Часто літні люди, які проживали зі своїми дітьми, в яких була своя родина, просили в управ надання допомоги продуктами, зокрема хлібом. У таких зверненнях вказувалося на те, що їхні діти мають свої родини і не можуть прогодувати батьків. У компетенції старост управ було вирішення житлових проблем у звільнених будинках селян. Староста вирішував питання внутрішнього життя селян, а саме розглядав заяви, звернення про порушення громадських порядків, приховування майна та худоби, ухилення від роботи, невиконання трудової повинності, вирішував конфлікти, що виникали в селі. Самітня мешканка села просила соціального захисту у старости, з приводу конфіскації майна колгоспом [6].

Через старосту проходили абсолютно усі акти купівлі-продажу майна, збирання штрафів та податків, реєстрації прибулих осіб. У свою чергу він був також чітко підзвітний і не мав ніяких самостійних повноважень [6]. Про такий широкий спектр діяльності йдеться мова у розпорядженні Райшефа до старости Степанівської управи : «Районова управа роботу старости села у великій мірі оцінює не лише в справі виконання всіляких розпоряджень , а й по вмінню розумно виходити в складних ситуаціях, що часто виникають в роботі Сільської управи. Районова Управа сподівається, що керівники сільських управ зрозуміють це й обов'язки свої виконувати».

тимуть сумлінніше» [7]. У свою чергу, районне управління здійснювало контроль за допомогою відділів. Фінансовий відділ слідкував за грошовими витратами управ та виконанням податкових стягнень населення, за відповідністю цін на товари до встановлених окупаційною владою. Промисловий відповідав за своєчасну поставку ресурсів з усіх сіл до райцентру в необхідній кількості, контролював їх видобуток та перераховував звіти старост. Відділ пропаганди з'єднував села та гебітпропагандистів, був інструментом перевірки останнього. Відділ праці контролював облік населення та забезпечував його обов'язковою роботою, організовував створення списків фахівців. Відділ охорони здоров'я (Здоров Відділ) мав контролювати проведення вакцинацій у регіоні та надати населенню можливість на медичний огляд у селах, організовував семінари для лікарів та вчителів. У компетенції Шефа знаходилося питання формування списків військовополонених, прибулих на проживання, колишніх комуністів району та їх відповідність реальності. Відділом Освіти завідував райУчитель. Відділ Буд. Управління контролював відбудову необхідних споруд, наявність житла для військових, організовував будівництво стратегічно важливих об'єктів і т. д. В різних районах відділи, що виконували однакову роботу, могли називатися по-різному.

Треба зазначити що існували також органи місцевого самоврядування, якими, можна вважати комітети самопомоги, що їх нацисти не забороняли. Один з таких комітетів існував у Магдалинівському районі. Такі комітети ставили перед собою завдання проводити соціальні заходи для поліпшення побутових умов нужденного населення :

- збір грошей, харчових продуктів, одягу, взуття, інших речей та розподіл зібраного серед найбіднішого населення;
- організовували харчування в столових за рахунок комітету;
- створювали для дітей-сиріт та пристарілих непрацездатних людей притул, утримували їх;
- забезпечували інвалідів щомісячною грошовою допомогою;

- допомагали хворим, забезпечували лікарів медикаментами [6].

Такі заходи, що частково «брали на себе» найменш захищені соціальні категорії, значно полегшували роботу органів місцевого управління. Але, на жаль, далеко не усюди такі організації існували.

Отже, основна діяльність органів місцевого управління полягала, в першу чергу, у забезпеченні нормальної життєдіяльності і функціонуванні населеного пункту, бо за відсутності елементарного порядку на місцях, нацисти не змогли б надовго забезпечити себе стабільним джерелом сільськогосподарських ресурсів, що так були необхідні армії у війні, яка затяглась. Але безумовно, що така спроба забезпечити місцеве населення можливістю існувати, мала на меті лише одне – зібрати якомога більше податків та ресурсів на користь окупантів. Місцеві органи управління мали створити такі умови для людей, при яких можливо було працювати, хоч якось прогодувати себе і дітей. Ще однією, не менш важливою задачею, було встановлення мобільного зв'язку з центрами округів та налагодження роботи адміністративного апарату таким чином, щоб всі накази «зверху» виконувались точно, відповідно до інструкцій, без можливої власної ініціативи. Це пояснюється немалою кількістю відділів в управах, навіть з невеликою кількістю населення, що слідували за діяльністю місцевих службовців. Якщо врахувати повну байдужість німецької адміністрації до проблем місцевого населення, яка не заважала вимагати від цього ж населення виконувати шалені побори, то органи місцевого управління «виступають» тут, свого роду, мостом який би заспокоїв останніх і задовольнив перших, звернувши увагу на основні проблеми населення та організувавши збирання податків.

Додаток I

Список районів та сільських управ по Дніпропетровському округу станом на 1941-1943 рр. :

Апостоловський район – Кам'янська, Солдатська, Софіївська сільські управи.

Васильківський район – Берестовська, Богдановська, Васильківська, Григоріївська, Дебальцевська, Просянська, Ульяновська сільські управи.

Магдалинівський район – Еленівська, Казначеевська, Новопетрівська, Сичкарівська, Євдокіївська, Тарасо-Шевченківська сільські управи.

Межевський район – Новопавлівська, Райпольська, Пригороднянська, Григоріївська сільські управи.

Павлоградський район – Городищенська, Тернівська сільські управи.

Перещепинський район – Васильківська, Всесвятська, Герасимовська, Левенцовська, Мало-Козірщанська, Ігнатівська, Воскрисінівська сільські управи.

Петриківський район – Миколаївська, Паньковська, Хуторська, Чаплинська сільські управи.

Петропавловський район – Кохановська, Александропольська, Богдано-Вербська, Єкатеринівська, Новоселівська сільські управи.

Покровський район – Березовська, Велико-Михайлівська, Водянська, Данилівська, Осадчевська, Покровська, Новоселівська сільські управи.

Пригородний район – Краснопільська сільська управа.

Пятихатський район – Алфьоровська, Жовтянська, Марьянівська, Холодіївська, Чумаковська сільські управи.

Солонянський район – Григоріївська, Сергіївська, Тригузнянська, Солонянська, Любимівська сільські управи.

Синельниковський район – Андріївська, Бураковська, Єкатеринівська, Рудномиколаївська сільські управи.

Томаківський район – Анастасіївська, Топилинська сільські управи.

Царичанський район – Бабайковська, Закривчанська, Заорільянська, Рудьковська, Царичанська сільські управи.

Юрєвський район – Вербоватська № 2 сільська управа.

Широковський район – Александрівська сільська управа.

Дніпровський район – Діївська № 1, Діївська № 2 сільські управи.

Криничанський район – Одаровська, Степанівська сільські управи.

Новомосковський район – Підпільнянська сільська управа.

Бібліографічні посилання

1. Аркуша О. Г. Нариси історії державної служби в Україні / О. Г. Аркуша, Є. І. Бородин, С. В. Віднянський та ін. / В. Кульчицький (кер. авт. кол.); Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К., 2009.
2. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 2311, оп.1, спр. 3.
3. ДАДО. – Ф. 2311, оп.1, спр.11, Софіївська сільська управа.
4. ДАДО. – Ф. 2311, оп.1, спр. 23, Богданівська сільська управа.
5. ДАДО – Ф. 2311, оп.1, спр.195.
6. ДАДО – Ф. 2311, оп.2, спр.36, Новопетрівська сільська управа.
7. ДАДО – Ф. 2311, оп.2, спр.27, Степанівська сільська управа.
8. Левченко Ю. І. Особливості реалізації окупаційної політики в адміністративно-територіальних одиницях України 1941–1944 рр.: історіографія / Ю. І. Левченко // Сторінки історії : зб. наук. праць. – 2014. – Вип. 38. – С. 107–126.
9. Мельничук Ліна. Директивні розпорядження керівництва Третього Райху, Райхміністерства східних окупованих територій та РКУ щодо створення органів місцевого управління (1941–1944 рр.) / Ліна Мельничук // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / за заг. ред. проф. І. С. Зуляка: у 2 ч. – Тернопіль, 2013. – Вип. 1. – Ч. 1. – С. 50–55.
10. Терлюк І. Я. Історія держави і права України. Рейхскомісаріат «Україна» (1941-1944 рр.): адміністративно-політичний устрій” / І. Я. Терлюк. – К., 2011.
11. Шахрайчук І. А. Рух Опору на Дніпропетровщині в період Великої Вітчизняної війни. 1941–1944 рр. : дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук / Ігор Антонович Шахрайчук. – Д., 2012.

Надійшла до редколегії 02.05.2017

УДК 94 (477.63)-054.65] "1960/1967"

Б. О. Трусько

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**СУДОВІ ПРОЦЕСИ НАД ВАХМАНАМИ* У
ДНІПРОПЕТРОВСЬКУ В 60-х РР. XX СТ.**

У статті висвітлюється Дніпропетровський суд лютого 1967 р. над вахманами Зуєвим, Олейником, Линкіним, Мамчуром, Лазаренком і Загребасвим, які, будучи радянськими військовополоненими, перейшли на бік ворога і брали участь у винищенні населення у таборі смерті Белжець.

Ключові слова: Суд, вахмани, військовополонені, Белжець.

Б. А. Трусько

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**СУДЕБНЫЕ ПРОЦЕССЫ НАД ВАХМАНАМИ В
ДНЕПРОПЕТРОВСКЕ В 60-Х ГГ. XX В.**

В статье освещается Днепропетровский суд февраля 1967 г. над вахманами Зуевым, Олейником, Линкиным, Мамчуром, Лазаренко и Загребасвым, которые, будучи советскими военнопленными, перешли на сторону врага и принимали участие в уничтожении населения в лагере смерти Белжець.

Ключевые слова: Суд, вахманы, военнопленные, Белжець.

B.O. Trusko

Oles Honchar Dniprovsky National University

**JURIDICAL PROCESSES ON VAKHMANS IN
DNIPROPETROVSK IN 60-th RR. XX CENTURY**

This article deals with the trial in February 1967 in Dnepropetrovsk of vakhmans Zuev, Oliynyk, Lynkin, Mamchur, Lazarenko and Zahrebayev. All of them were Soviet military and in the end of 1941, were taken prisoner and join the SS troops. Becoming vakhmans till summer 1942 they undergo training in Trawniki camp. From summer 1942 to summer 1943, all our heroes serve as vakhmans in Belzec death camp. After that they parted ways. In 1966, considering the new data on criminal activity of 3 vakhmans: Olejnik,

© Трусько Б. О., 2017

Zuev and Lazarenko the criminal proceeding were initiated, in the course of which Lynkin, Mamchur and Zahrebayev were added to proceeding. The first two vahmans lived in the Dnepropetrovsk region, so it was decided to hold court according to their place of residence. The investigation found that all the accused took part in the mass murder in the camp Belzec. After investigation, the trial, court take place from 10 to 28 February 1943 and further from 21 to 23 March 1967 the case of Zahrebaev was considered, which was deferred because of the medical treatment. As a result, the of the court 3 vahmans: Zuev, Lazarenko and Mamchur were shot and 3: Oliynyk, Mamchur, Zahrebayev were sentenced to 15 years in prison.

Key words: Trial, vahman, Belzec.

*«Чорные души в черных мундирах
они даже потеряли право называться людьми»***

Друга світова війна змінила долі людей, на війні хтось ставав героєм, а хтось злочинцем. Останні після війни відповідали за злочини перед державою та людством. До таких антигероїв і відносились вахмани.

Після закінчення війни у різних куточках СРСР над ними почали проводитися судові процеси. Цим процесам приділив увагу дослідник Л. Сімкін у своїй статті «Полтора часа возмездия» [11]. В ній автор поміж інших процесів згадував і Дніпропетровський 1967 р. В цілому озвучена інформація про цю справу є вірною. У розвідці вказано, що за судовим вироком усім, окрім одного підсудного, була призначена смертна кара. Але вказуючи хронологічні рамки суду – місяць лютий 1967 р., автор не вказав додатковий суд над одним із вахманів В.І. Загребасвим. Л. Сімкін вказував, що з усіх підсудних лише до одного не було застосовано вищої міри покарання, наше дослідження показало, що в живих залишилось три особи.

Метою даної статі є висвітлення ходу карної справи та судового процесу над вахманами у Дніпропетровську 1967 р. Головним джерелом є карна справа № 44, яка зберігається в архіві Управління СБУ Дніпропетровської області. Справа складається з 24 томів. Хронологічні межі ведення справи: 1961 – 1967 рр., слідство та суд проходили у м. Дніпропе-

тровськ. Об'єднувальною обставиною включення підозрюваних в одну справу виступила їх злочинна діяльність у таборі смерті Белжець. Окрім письмових матеріалів (допитів звинувачених, показів свідків) до справи вміщено фото табору смерті та підсудних.

У злочинній діяльності на території табору смерті Белжець було звинувачено шістьох осіб: О. О. Зуєва, М. І. Мамчура, Г. Т. Линкіна, О. Д. Лазаренко, В. І. Загребаєва, Т. Г. Олейника.

Шлях до вахманства у більшості звинувачених був однаковий. Усі вони були вихідцями з України, із селянських родин. На початок війни були призвані до лав Червоної армії, а в боях на території Західної України потрапили у німецький полон. Були відправлені на навчання у табір Травники***, а потім проходили службу у таборі смерті Белжець**** та інших таборах, таких як Освенцимі***** і Бухенвальді*****.

Після війни вони були засуджені за несення служби у вивезених таборах, окрім Белжеця, так як цей факт кожен з них ретельно приховував перед слідством [3, арк. 50 зв., 54 зв., 58 зв., 62, 68].

У червні 1966 р. усі підозрювані були заарештовані, оскільки двоє з трьох перших заарештованих: Т. Г. Олейник [1, арк. 10 зв.] та О. Д. Лазаренко [2, арк. 26 зв.] проживали у Дніпропетровській області, тому і слідство, і суд відбувалися у Дніпропетровську.

Об'єднуючою складовою у цій справі стала їхня діяльність у таборі смерті Белжець. Їм інкримінувалось, що, будучи радянським військовополоненими, вони зрадили Вітчизну, перейшовши на бік ворога, і у складі групи СС брали безпосередню участь у знищенні єврейського населення [3, арк. 77 зв.].

Слідство надзвичайно гальмувалося декількома факторами: перший – злочин було вчинено на території іншої держави, другий – події відбувалися більше 20-ти років тому. Слідчі робили десятки запитів до Польщі, у м. Москва для того, щоб зібрати матеріал про табір смерті в Белжеці в цілому, та про діяльність підозрюваних зокрема.

Підозрюваним були висунуті звинувачення, що стосувалися їх спільної роботи, та звинувачення у злочинах, що вони вчиняли самостійно. До спільних звинувачень належали такі: будучи вахманами на службі військ СС у таборі смерті Белжець, несли охорону табору, речей в'язнів та робітників табору, займалися вивантаженням трупів із газових камер, брали участь у знищенні в'язнів, охороняли дротовий прохід, коли вивантажували в'язнів та гнали їх до газових камер [3, арк. 169-170].

Звинувачення у злочинах, що здійснені підсудними самостійно, були такими. О. О. Зуєва звинувачували у тому, що 1942 р. вбив літню єврейську жінку на території табору Белжець, а також в охороні в'язнів концтаборів Освенцім та Бухенвальд [3, арк. 172 зв.]. Т. Г. Олейник звинувачений у тому, що, брав участь у розстрілі групи в'язнів улітку 1942 р. та у каральній експедиції проти партизан. Охороняв табори Освенцім і Бухенвальд [3, арк. 174 зв.]. В. І. Загребасєв – працював вахманом у Бухенвальді та його філії у с. Барштед [3, арк. 177-178 зв.]. М.І. Мамчур – з літа 1942 р. брав участь у вбивстві двох дітей у таборі Белжець. Крім того, обвинувачувався в охороні в'язнів концтаборів Освенцім та Бухенвальд [3, арк. 179-181 зв.]. Г.Т. Линкін – крав та перепродавав місцевому населенню гроші та речі загиблих, охороняв в'язнів концтаборів Освенцім та Бухенвальд [3, арк. 181-184 зв.]. О. Д. Лазаренко – у 1942 р. вбив одного робітника, що впустив йому на ногу стовбур дерева, убив місцевого жителя який проживав біля концтабору Понятово, та у вбивстві дев'яти в'язнів цього табору. Брав участь у побитті місцевої жінки, після чого вона через півроку померла [3, арк. 184-188 зв.].

У 1967 р. справу було передано до суду. У рамках судового засідання зазначених осіб звинувачували за ст. 56 ч. 1 Кримінального Кодексу УРСР. За нею підсудним інкримінували державну зраду, у формі «переходу на бік ворога у воєнний час, або у бойовій обстановці, подання іноземній державі, або її представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти УРСР». У цій статті була поправка – громадянин міг звільнитися від відповідальності якщо допомагав

ворогові під примусом [8]. Було прийняте рішення, що судове засідання пройде у відкритому порядку [4, арк. 2 зв.2] з максимальним залучення громадськості та ЗМІ.

Підсудним надали адвокатів [4, арк. 10 зв.]. О. Д. Лазаренко відмовився від послуг адвоката, мотивуючи це тим, що не вважає себе винним [3, арк. 134-135 зв.]. Але під час судового засідання було вказано, що, не дивлячись на відмову від адвоката, адвокат повинен бути присутнім, бо за законом смертний вирок може бути винесений лише у його присутності [4, арк. 39 зв.]. Тобто ще на початку слухання суддя здогадувався, який вирок буде винесено.

Основними свідками на судовому процесі були мешканці населених пунктів, які знаходилися поряд з таборами, та інші вахмани [4, арк. 22-23 зв.]. На судове засідання частина заявлених свідків з Польщі не з'явилися [4, арк. 22-23 зв.].

10 лютого 1967 р. почалося судове засідання. Вів процес Головуючий виїзної сесії військового трибуналу Київського військового округу А. Е. Бушуєв, сторона звинувачення: помічник прокурора Київського військового округу А. Д. Соркін та заступник прокурора Київського військового округу І. Ф. Бочкарьов, народні засідателі офіцери М. А. Лопата і Г. А. Гречуха та секретар суду І. А. Поворозкін [4, арк. 64 зв.]. В якості громадського обвинувача було обрано представника обласної секції «Ветеранів Великої Вітчизняної війни та у минулому в'язнів нацистських концтаборів при Дніпропетровському історичному музею» Г. Я. Велогоненка [4, арк. 63 зв.].

Як бачимо, обрання головуючого з цієї секції робилося з метою створити резонанс при порівнянні героя війни, який виступає у суді проти звинувачених у зраді, створюючи образ справедливого з моральної точки зору суду.

З початку слухання усі звинувачені визнали свою провину частково, відкидаючи найтяжчі з них, а О. Д. Лазаренко винним себе не визнав [4, арк. 87-89 зв.] На запитання прокурора про свою діяльність у німецькому полоні підсудні в один голос відповідали, що вони були безвільним знаряддям у руках катів [4, арк. 96 зв.].

Г. Т. Линкін відмовився визнавати себе винним у пункті звинувачення де йшла мова про крадіжку грошей та речей вбитих [4, арк. 189 зв.]. Виправдовуючи себе, О. О. Зуєв вказав, що боявся коменданта табору Белжець Шварца і тому скоював злочини [4, арк. 265 зв.]. М. І. Мамчур єдиний зі звинувачених, хто вказав, що знає діяльність підсудних О. Д. Лазаренка, О. О. Зуєва, Г.Т. Линкіна, В. І. Загребаєва у таборі Белжець [4, арк. 278-280 зв.]. На суді О. Д. Лазаренко відмовився від того, що він був на посаді вахмана, зазначаючи, що працював як звичайний військово-полонений [4, арк. 284-291 зв.].

Наступним етапом суду став допит свідків. Зазначимо лише основних, на показах яких базуються найтяжчі звинувачення у бік підсудних. Першим, свідком по цій справі був І. Й. Волошин (колишній вахман табору смерті Белжець), який розповів суду про вбивство О. О. Зуєвим старої єврейської жінки, участь у вбивстві двох дітей М. І. Мамчуром, участь у розстрілі групи в'язнів О. Д. Лазаренко та вбивство ним робітника табору [5, арк. 8-9 зв.] По суті судове засідання перетворилося на очну ставку між свідком І. Й. Волошином і частиною підсудних, які усі його свідчення відкидали [5, арк. 38-46 зв.].

Свідок О. С. Захаров вказав, що і О. О. Зуєв і Г. Т. Линкін у Белжеці стояли в оточенні вагонів, коли висаджували в'язнів [5, арк. 43-50 зв.]. Свідок В. В. Орловський вказав, що бачив усіх звинувачених у Белжеці, коли вони висаджували приречених та гнали їх до газових камер [5, арк. 94-100 зв.].

Після свідків виступив обвинувач, вказуючи на зрадницьку політику підсудних: «Все подсудимые верно служили и выслуживались, чужой кровью платили за свою сладкую жизнь». Він вимагав для них вищої міри покарання. Теж саме вимагав і прокурор проте на відміну від обвинувача він базував свою промову не на епітетах, а з показів свідків [5, арк. 339-340 зв.]. Після сторони звинувачення виступила сторона захисту. Першим виступив адвокат Т. Г. Олейника Н. М. Шиш, який вказував на те, що слова частини свідків є нічим не підтверджені і їх не можна вважати достовірними.

ми. При цьому адвокат вказав що Т. Г. Олейник поступив на службу по причині свого боягузтва і не був активним вахманом, а після війни займався суспільно-корисними роботами [5, арк. 341 зв.]. Наступну промову почав адвокат Г. Т. Линкіна, Г. І. Шевченко. Особливу увагу він приділяв частковому визнанню провини Г. Т. Линкіна [5, арк. 342 зв.]. У промові адвоката О. О. Зуєва Б. І. Ліпатова зауважено що до кінця недоведеним є факт вбивства старої єврейської жінки [5, арк. 343 зв.]. Щодо адвоката М. І. Мамчура Б. А. Бойко то він прямо вказував на недостовірність свідчень щодо вбивства 2-х дітей, його підзахисним [5, арк. 344 зв.]. Правдивість свідчень І. Й. Волошина ставив під сумнів також адвокат О. Д. Лазаренка [5, арк. 345-346 зв.]. Під час закриття засідання, в останньому слові, всі окрім О. Д. Лазаренка просили про помилування [5, арк. 339-347 зв.].

Останнє слово О. Д. Лазаренка відрізнялось від інших, він розкритикував суд, назвав його «позорным судилещем». Зазначив що його провина лише у тому, що він не зміг втекти з полону. Далі він критикував радянське військове командування «Если бы нашим пограничникам своевременно прислали в помощь дополнительную армию, если бы на нашу территорию не допустили немецких самолетов..., [то] командирам нашим нужно было организовывать сопротивление, а не бежать на единственной автомашине» [4, арк. 347-348 зв.].

Відповідь суспільного обвинувача резюмувалася наступним чином «Ибо товарищи судьи, вы судете не просто предателей Родины... Нет на скамье подсудимых фашизм» [5, арк. 357 зв.]. Обвинувач зазначив що цей процес важлива відповідь на ті події що відбуваються на території ФРН де «... прочая нечисть которая сегодня на Западе в Германии вновь тянется к власти» [5, арк. 356-357 зв.]. Маючи на увазі Націонал-Демократичну партію яка змогла досягти регіональної більшості на земельних виборах 1966 р.[10]. Вказуючи на загрозу від цієї сучасної «фашиской плесени» процитував Юліуса Фучика «Люди будьте бдительны»[5, арк. 357 зв.].

Сам обвинувач охарактеризував вахманів так «Черные души в черных мундирах, они даже потеряли право называть-

ся людьми» [4, арк. 360 зв.]. В кінці він сказав «Именем живих и мертвых требую палачам и извергам высшую меру наказания расстрел» [5, арк. 363 зв.].

Вирок було проголошено 28 лютого 1967 р. за ним О. О. Зуєва, Т. Г. Олейника, О. Д. Лазаренка та М. І. Мамчура повинні були розстріляти, а їх майно конфіскувалося. Виняток становив Г. Т. Линкін, якого відправили відбувати покарання строком на 15 років. Але враховуючи те що він два роки перебував у фільтраційному таборі вирок скоротили до 13 років [5, арк. 378-379 зв.].

Після вироку підсудні та адвокати почали відправляти касаційні скарги зокрема Н. М. Шиш вважав що замало підстав у звинуваченні. Всі інші адвокати, також вважали покази більшості свідків недостовірними, так як їхні свідчення були плутані, та несли особисту зацікавленість бо більшість свідків були колишні вахмани і хотіли перекласти свою вину на печі підсудних [5, арк. 444-446 зв.].

В результаті касації лише підсудному Г. Т. Олейнику замінили смертний вирок на 15 років у трудовому таборі. Враховуючи відбуті ним п'ять років ув'язнення за минулою справою, то строк скоротили до 10 років [5, арк. 554 зв.]. Щодо підсудного В. І. Загребасєва то тут ми бачимо окрему історію. 14 лютого ще коли суд не був закінчений він намагався вчинити самогубство. В результаті чого отримав черепно-мозкову травму середньої тяжкості [6, арк. 1 зв.]. Потрапивши до лікарні, пропустив судовий процес. Тому після одужання його судили окремо [4, арк. 6-7 зв.].

Суд над ним почався 21 березня 1967 р. [6, арк. 7 зв.]. Він погодився з усіма звинуваченнями [6, арк. 46-47 зв.]. 23 березня був винесений вирок за яким його позбавляли волі на 15 років без конфіскації майна [6, арк. 122 зв.].

Судовий процес мав значний суспільний резонанс причиною якого було те, що він висвітлювався місцевими ЗМІ, у тому числі і телебаченням. Так колектив Павлоградської СШ. № 3 вимагали вищої міри покарання «Лазаренкам, Мамчурам и прочим выродкам» [6, арк. 130 зв.]. Аналогічне звернення було написане робітниками Дніпропетровського медичного

інституту, окрім вищої кари звинуваченим вони вимагали кари свідкам, які теж були вахманами [6, арк. 131 зв.]. Вимогу вищої міри покарання у своєму листі висунув колектив міської лікарні № 16. Подібного роду звернення приходили від різни установ міста та області [6, арк. 135-137 зв.].

Отже, в результаті слідчих дій на лаву підсудних потрапило шестеро колишніх вахманів, що несли службу у таборі смерті Белжець. Проведення слідства ускладнювалося тим, що їхні злочини були здійснені на території іншої держави більше 20 років тому. Слідчим доводилося проводити заочні допити свідків на території Польщі, які здійснювали їхні польські колеги. В якості свідків виступали і колишні вахмани. Частина свідків особисто прибула на судовий процес. Замість одного судового процесу відбулося два, що було пов'язано з тим, що один із підсудних намагався укоротити собі віку і перебуваючи на лікуванні пропустив процес.

Даний процес отримав широкий суспільний резонанс судді отримували значну кількість листів про необхідність вищої міри покарання для підсудних.

Примітки

*3 промови суспільного обвинувача. Я. Велогоненка у Дніпропетровській справі над вахманами 1967 р.

** Вахмани (нім Wachmann «вартовий») охоронці німецьких концтаборів та таборів смерті. Більшість вахманів в минулому були радянськими військовополоненими, за соціальним походженням селянами. Кандидат повинен був бути достатньо психічно врівноваженим, щоб не застрелитися протягом служби, не повинен бути членом Компартії, а у роді не мало бути євреїв. В більшості обиралися вахманами з українських та прибалтійських полонених проте багато було із інших національностей росіян, татар, туркменів. Навчання проходили 3 місяці навчалися стрйовій, вогневій, караульній, фізичній підготовці, вчили німецькі команди. Поступаючи вахмани вступали до батальйону СС що робило їх навчання безперервним. Мали 4 звання рядовий охоронець (wachman), старший охоронець (oberwachman), начальник відділення (Gruppenwachmann) [9, с. 94-96].

*** Травники – концентраційний та учбовий табір, розташований у містечку Травники у 30 км від р. Любліна, на території колишнього цукрового заводу. Сам табір мав форму військової частини і існував на базі охоронної структури СС. З червня 1942 р. до вересня 1943 р. при тренувальному

таборі був створений трудовий табір для євреїв. На осінь 1943 р. в ньому налічувалося 5000-6000 євреїв та радянських військовополонених. Перестав існувати в червні 1944 р. у зв'язку з наступом радянських військ [9, с. 94-98].

**** Белжець – містечко на південному сході Люблінського воєводства і табір смерті періоду нацистської окупації. Після поділу Польщі на початку 1940 р. нацисти влаштували в Белжеці робочий концентраційний табір; до серпня того ж року там було близько 11 тис. ув'язнених – євреїв. При закритті табору управляючи табором не дорахувалися понад 400 осіб. Вдруге нацистська влада згадала про Белжець менше ніж через рік, коли почався практичний етап «остаточного вирішення» єврейського питання. У листопаді 1941 р. там почалося будівництво табору смерті за півкілометра від станції Белжець, поблизу бічної гілки залізниці, що з'єднує Люблін і Львів. Персонал складався з 20-30 німців-есесівців та 90-120 українців-вахманів. Табір смерті функціонував до кінця 1942 р. (з двома місячними перервами – з середини квітня до середини травня і з середини червня до середини липня. Під час перерви кількість газових камер було збільшено з трьох до шести). За цей короткий термін у Белжеці загинуло 600 тис. євреїв і дві тис. циган [7].

*****Освенцім (нім. назва Аушвіц) – один з найбільших нацистських концтаборів та таборів смерті. Був заснований за наказом Г. Гімmlера наприкінці квітня 1940 р. в передмісті Засоле містечка Освенцим, недалеко від злиття річок Вісла і Сола. Спочатку створювався як невеликий «карантинний табір», переважно для польських політичних в'язнів, яких на 1 березня 1941 р. в Освенцімі було 10 900. Пізніше, в тому ж місяці, за наказом Г. Гімmlера почалося будівництво іншого табору – Освенцима II Біркенау в 3 км. від першого, на території прилеглої с. Бжезінка. Улітку 1941 р., окрім Освенцима II будується Освенцим III – на території села Моновіч. Освенцим виділявся розмірами близько 5 кв. км сам табір, а з прилеглої площі – 40 кв. км. Існував до 27 січня 1945 р. [7].

*****Бухенвальд – концентраційний табір поблизу міста Веймар. Почав функціонувати з липня 1937 р. як табір для злочинців, пізніше для політв'язнів. У червні 1938 р. туди почали звозити євреїв. У 1938 р. після події «Кришталеві ночі» число євреїв у таборі подвоїлось. На початку квітня 1945 р. есесівці вивезли з табору кілька тисяч євреїв. Однак здійснити масову евакуацію не вдалося. В останні тижні існування Бухенвальда тут виникла підпільна збройна організація. Коли 11 квітня 1945 р. в Бухенвальд увійшли американські війська, вона вже захопила табір [7].

Бібліографічні посилання

1. Архів Дніпропетровського обласного управління Служби Безпеки України (далі –АДОУ СБУ). – Ф. 5. – Спр. 44. – Т. 10.
2. АДОУ СБУ – Ф.5. – Спр.44. – Т. 11.
3. АДОУ СБУ – Ф.5. –Спр.44. – Т. 21.
4. АДОУ СБУ – Ф.5. –Спр.44. – Т. 22.
5. АДОУ СБУ – Ф.5. – Спр.44. – Т. 23.
6. АДОУ СБУ – Ф.5. –Спр.44. – Т. 24.
7. Электронная еврейская энциклопедия //Ассоциация по изучению еврейских общин. [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу:URL:[https // http: // www.eleven.co.il /](https://http://www.eleven.co.il/)
8. Кримінальний Кодекс УРСР (Затверджений ВРУСР 01.04.1961 р.) // Юрист-Онлайн. [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу:URL:[https: // yurist-online.org/laws/codes/ex/crime1960/kriminalnij_kodeks_ukrajini_1960.pdf](https://yurist-online.org/laws/codes/ex/crime1960/kriminalnij_kodeks_ukrajini_1960.pdf)
9. Кудряшов С. Травники. История одного предательства / С. Кудряшов // Родина. – 2007. – Вип .12. – С. 94–98.
10. Опитц Р. Фашизм и неофашизм [Електронний ресурс] / Р. Опитц // Научно-просветительский журнал Скепсис. – 1988. – Режим доступу до ресурсу: [http: // scepsis.net/library/id_3040.html](http://scepsis.net/library/id_3040.html).
11. Симкин Л. Полтора часа возмездия [Електронний ресурс] / Л. Симкин // Заметки по еврейской истории. – 2016. – Режим доступу до ресурсу: [http: //berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer10/Simkin1.php](http://berkovich-zametki.com/2016/Zametki/Nomer10/Simkin1.php).

Надійшла до редколегії 18.05.2017

Т. А. Глодя

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВЫПУСКНИК ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ДЕРЖУ-
НИВЕРСИТЕТУ МИКОЛА КУЗЬМЕНКО (1921-1973):
ЛЮДИНА У КОНТЕКСТІ ТРАГІЧНИХ СТОРІНОК
ІСТОРІЇ**

У запропонованому дослідженні на основі спогадів студентів-учасників вузівської літературної студії, архівних справ Дніпропетровського державного університету, Рівненського державного педагогічного інституту та інших джерел досліджено біографію Миколи Кузьменка. Розглянуто мотиви політичних переслідувань за український націоналізм із боку тоталітарного режиму СРСР у 80-х рр. XX ст. та їх трагічні наслідки для гуманітарної науки в Україні. Зроблено спробу висвітлити діяльність Миколи Кузьменка, життя якого трагічно обірвалося під жорстоким пресом ідеології.

Ключові слова: український буржуазний націоналізм, ідеологія, критика.

Т. А. Глодя

Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара

**ВЫПУСКНИК ДНЕПРОПЕТРОВСКОГО ГОСУНИ-
ВЕРСИТЕТА НИКОЛАЙ КУЗЬМЕНКО (1921-1973):
ЧЕЛОВЕК В КОНТЕКСТЕ ТРАГИЧЕСКИХ СТРАНИЦ
ИСТОРИИ**

В предлагаемом исследовании на основе воспоминаний студентов-участников вузовской литературной студии, архивных дел Днепропетровского государственного университета, Ровенского государственного педагогического института и других источников исследована биография Николая Кузьменко. Рассмотрены мотивы политических преследований за украинский национализм со стороны тоталитарного режима СССР в 80-х гг. XX в. и их трагические последствия для гуманитарной науки в Украине. Сделана попытка осветить деятельность Николая Кузьменко, жизнь которого трагически оборвалась под жестоким прессом идеологии.

Ключевые слова: український буржуазний націоналізм, ідеологія, критика.

T. A. Hlodia

Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

**A GRADUATE OF THE DNEPROPETROVSK STATE
UNIVERSITY NIKOLAY KUZMENKO (1921-1973):
THE MAN IN THE CONTEXT OF THE TRAGIC PAGES
OF HISTORY**

The proposed study based on the memories of students participating in university literary studio named Nikolai Maksysya, Archival cases Dnepropetrovsk State University, Rivne State Pedagogical Institute and other sources the biography of Ukrainian poet, teacher, folklorist, a graduate of the Faculty of Philology Dnepropetrovsk State University, the head of Rivne Pedagogical Institute, head of the regional literary association, and from 1972 - literary studio Nikolay Kuzmenko. We consider the motives of political persecution by Ukrainian nationalism by the totalitarian regime of the Soviet Union in the early 80s. XX century and their tragic consequences for the Arts in Ukraine. An attempt to highlight the activities of Nikolai Kuzmenko, whose life tragically ended under heavy pressure ideology of ideology inconnection with his positive review on doctoral dissertation associate professor of Zhytomyr State Pedagogical Institute SP Pinchuk on «The Lay of Igor's Campaign» and Ukrainian literature of the nineteenth and twentieth centuries».

Key words: Ukrainian bourgeois nationalism, ideology, criticism.

Новітні організаційно-виховні форми упокорення наукової та творчої інтелігенції, моральний тиск на дослідників української історії, літератури та культури, що супроводжувався публічними викривальними кампаніями в 1970-х – на початку 1980-х рр. на практиці означали ніщо інше як поворот до класичного сталінізму, до традицій «ждановщини».

Політичні й соціально-економічні реформи М. Хрущова, спрямовані на лібералізацію радянського режиму, боротьбу зі сталініщиною, аж ніяк не зачіпали фундаменту тоталітарної системи і носили лише косметичний характер. Половинчастість хрущовських реформ негативно позначилась на процесах, які мали місце в науці упродовж 1960–1980-х рр. [3, с. 54].

Завершення «хрущовської відлиги» та придушення спроб лібералізації суспільного життя у Чехословаччині (1968 р.), знаменували (на фоні загострення інформаційно-психологічного протиборства як головної складової «холодної війни») активізацію переслідування інакомислячих. Окрім партійних органів, контроль за змістом творчості гуманітаріїв з 1967 р. здійснювало і 5-те Управління КДБ (протиідея ідеологічній диверсії) [4].

Після придушення «Празької весни» грубістю і безцеремонністю відзначалось прагнення вищого політичного керівництва країни взяти під свій щільний контроль усі без виключення сфери духовного життя суспільства, намагання перетворити наукову й творчу інтелігенцію на слухняний інструмент власної політики. У фондах ЦК КПРС, ЦК Компартії України, місцевих партійних органів 1970–1980-х рр. міститься чимало яскравих документів, які визначали «генеральну лінію боротьби з українським буржуазним націоналізмом». Серед них є документи, підготовлені секретарем ЦК КПУ з ідеології (1972–1978 рр.) Валентином Маланчуком. Ще за часів роботи в Міністерстві вищої та середньої спеціальної освіти В. Маланчук відзначився у викоріненні націоналізму в науковому середовищі [3, с. 47].

Ретельно вишукуючи помилки, прорахунки у своїх же колег, теоретик і практик ленінської національної політики попереджав вище політичне керівництво республіки, що: «... і в історіографії, і в історії філософської думки, і в літературознавстві, і в правознавстві можна зустріти різні варіації подібних «неточних» тлумачень, які, однак, відображають певну тенденцію» [2].

Подібні твердження Валентина Маланчука викликали гірку іронію українських суспільствознавців, а його претензійні наукові розробки відверто висміювались зарубіжними фахівцями. Зокрема, стаття В. Маланчука під промовистим заголовком «Фальсифікаторські домисли буржуазних українознавців», видрукувана в журналі «Вопросы истории КПСС» за 1971 р., містила в собі огріхи, неприпустимі навіть для дослідника-початківця. Так, доктор історичних наук, професор

не знав, на жаль, що книга Дмитра Донцова «Націоналізм» опублікована вперше не в Лондоні в 1968 р., а в Галичині за чотири десятиріччя до того. Наплутав він із творчою спадщиною історика Дмитра Солов'я, працями інших зарубіжних вчених.

Відомо, що в ті складні часи, за подібні хиби науковці розплачувались посадами, званнями, преміями. Щодо В. Маланчука було прийнято поблажливе рішення, сформульоване на основі рекомендації інструктора ЦК КПУ Я. Калакури: «... вважати за потрібне звернути увагу В. Ю. Маланчука на необхідність ретельного ставлення до публікації своїх праць». Друкуючи різноманітні псевдонаукові статті, конфліктуючи з творчою та науковою інтелігенцією, В. Маланчук довів свою повну нездатність забезпечити доручену йому в МВССО ділянку роботи. Проте на «хвилі оздоровлення апарату ЦК КПУ» В. Маланчук опинився на вершині політичного Олімпу. Призначення теоретика й борця з українським націоналізмом на ключову ідеологічну посаду означало на практиці розгул реакції, політичних репресій, рішуче придушення всього нового, несхожого, нетрадиційного.

Уже з перших днів перебування на новій високій посаді Валентин Маланчук усіляко прагнув довести інтернаціоналістський характер своєї діяльності. Ідеологічна команда ЦК, спираючись на настанови свого шефа, розпочала широким фронтом наступ на історичні традиції українського народу, розглядаючи їх як поживний ґрунт для існування й поширення націоналістичних настроїв. Наявні документи дозволяють твердити, що в першій половині 1970-х рр. проводився спланований в ідеологічних відділах ЦК КПУ справжній погром наукових установ, творчих Спілок, громадських організацій [3, с. 48].

У складному становищі знаходилися викладачі вищих навчальних закладів, місцеві дослідники. Сумно нині писати про це, зазначає лауреат Державної премії України імені Т. Г. Шевченка, кандидат філологічних наук Степан Пушик у статті «Інквізитори змінюються, вирок залишається», надрукованій 21 жовтня 1993 р. у газеті «Голос України» –

офіційному друкованому органі Верховної Ради України, але згадаймо, що завідувача кафедри Рівненського педагогічного інституту М. Кузьменка довели до самогубства [16, с. 6].

Зазначимо, що історіографічний доробок, присвячений даній темі, досить скупий. Деякі фактологічні відомості згадуються у загальному контексті висвітлення історії Рівненського державного гуманітарного університету [19, с. 19-24] та краєзнавчих дослідженнях Івана Пащука [14, с. 107; 15, с. 97], Богдана Столярчука [18, с. 169] та Євгена Шморгуна [12, с. 38; 21, с. 100–103].

Микола Олександрович Кузьменко – український поет, педагог, фольклорист – народився 1 грудня 1921 р. в селі Дмитрівка Бердянського району, Запорізької області в селянській родині. За національністю – українець. У 1924 р. його батько, який не мав власного господарства, переїхав з сім'єю на постійне місце проживання у місто Бердянськ Запорізької області, де до 1929 р. служив в органах міліції, а потім до 1941 р. працював на місцевому заводі.

У 1939 р. Микола Кузьменко закінчив середню школу. З цього ж року і до 1949 р. він перебував у комсомолі. З атестатом відмінника вступив на філологічний факультет Дніпропетровського державного університету. Коли почалася Друга світова війна, був зарахований курсантом Дніпропетровського артучилища, брав участь в обороні Дніпропетровська, де одержав важке поранення. З вересня 1941 р. до березня 1942 р. перебував на лікуванні в госпіталях Кисловодська і Сталінобада (нині – Душанбе). Один рік навчався в Сталінобадському педінституті, але змушений був піти на роботу. З жовтня 1943 р. до квітня 1944 р. працював інструктором Душанбінського РКЛКСМ, а згодом був знову призваний до лав Радянської армії. Як нестроковий, служив у 31-му запасному полку (м. Алма-Ата, Казахська РСР).

У липні 1945 р. служив у таборі для військовополонених у Киргизькій РСР, а також в управлінні МВС (м. Фрунзе). У травні 1946 р. був демобілізований. Нагороджений медалями «За победу над Германией в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «20 лет победы в Великой Отечественной

воїні 1941–1945 г.», «За доблестный труд в ознаменование 100-летия со дня рождения Ленина».

У роки війни батько Миколи Кузьменка працював на Уралі (м. Копейськ Челябінської області), а після визволення Бердянська – на місцевому заводі. Мати була домогосподаркою.

З вересня 1946 р. до червня 1950 р. навчався в Дніпропетровському університеті, який закінчив з відзнакою (диплом с отличием В № 579461). Отримав спеціальність «Украинский язык и литература» и рішенням Государственной Экзаменационной Комиссии от 30 июля 1950 г. ему присвоена квалификация «Филолог». Про такі подробиці біографії дізнаємося з автобіографії, що містилася в особовій справі Миколи Кузьменка, як викладача української літератури Рівненського педагогічного інституту (призначення № 193 від 15 серпня 1950 року). З жовтня 1953 р. – член КППС (партійний квиток № 05320260).

У характеристиці від 28 липня 1952 р. зазначалося: «Товариш Кузьменко працює викладачем української літератури з 1 вересня 1950 року. Як викладач української літератури тов. Кузьменко цілком себе виправдовує на роботі, читає курс літератури на високому ідейно-теоретичному рівні. Як член кафедри літератури, дисциплінований, витриманий, сумлінний в роботі. Приймає активну участь в громадській роботі».

На стаціонарі та заочному відділенні Інституту читав профільні курси «Вступ до літературознавства», «Теорія літератури», «Історія української літератури IX – XVIII ст.», «Українська народна поетична творчість», вів спецсеінари. 21 грудня 1972 р. захистив дисертацію «Творчість Л. І. Боровиковського та український романтизм 20–40-х років XIX століття» (Витяг з протоколу № 7 від 21 грудня 1972 р. засідання Вченої ради Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка): «Ухвалили: на основі результатів таємного голосування присудити Кузьменку Миколі Олександровичу вчену ступінь кандидата філологічних наук».

М. Кузьменко був керівником обласного літературного об'єднання, яке виховало чимало письменників. Серед літстудійців багато членів Національної спілки письменників Укра-

їни: Сергій Мельничук, Микола Тимчак, Микола Пшеничний, Любов Пшенична, Анатолій Криловець, Юрій та Микола Берези, Євген Цимбалюк та Рівненської обласної організації Спілки письменників України, зокрема Василь Лящук. Деякі з них стали членами Національної спілки журналістів України. Це Володимир Ящук, Василь Бойчук, Петро Цецик.

Зазначена форма роботи з молодими, активними, творчими людьми постійно заохочувалась владними структурами, адже офіційно визнана, легальна організація одразу підпадала під вплив органів влади, контролювалась керівництвом, вдало використовувалась для проведення агітаційної роботи. Однак таланти розвивались, мали змогу друкуватися і, навіть, в обмеженій і контрольованій атмосфері 1970-х студія не припиняла роботу. Вона виховала три покоління письменників. Випускники йшли у світ сформованими особистостями і в подальшому відіграли важливу роль у розвитку краю.

Перша згадка про літературно-творчий гурток під керівництвом Миколи Олександровича Кузьменка датується 1956 р. У характеристиці на старшого викладача української літератури РДПІ тов. Кузьменка Миколу Олександровича від 23 жовтня 1956 р. зазначалося: «Літературно-творческий кружок под руководством товарища Кузьменка вырос, значительно улучшил свою работу, стал авторитетным среди студентов».

Існують припущення, що гурток був сформований саме 1956 р. Це підтверджують і пізніші публікації. У характеристиці на старшого викладача тов. Кузьменка Миколу Олександровича від 9 травня 1960 р. знаходимо: «Свыше 3 лет руководит литературно-творческим кружком», а також у пізнішій публікації в книзі «Ровенський державний педагогічний інститут» (1966), де зазначається таке: «Вже понад 10 років працює літературно-творчий гурток, очолюваний старшим викладачем М. О. Кузьменком» [17].

Згодом, в 1960-х рр. на шпальтах місцевих та обласних газет регулярно з'являються повідомлення про членів літературного гуртка та його роботу. Так, 1962 р. в обласній газеті «Червоний прапор» за 23 січня опублікована стаття П. Лещен-

ка та Є. Регушевського «Добрий початок» [9, с. 4]. Пізніше, у 1969 р., в тій же обласній газеті «Червоний прапор» з'явилася стаття М. Азовського «У Ровенському педінституті», де автор згадував не лише про роботу літературно-творчого, а й наукового гуртків української літератури: «Тематика і форми роботи наукового гуртка української літератури цікаві та різноманітні. Студенти обговорюють твори радянських письменників, узагальнюють кращий досвід учителів-мовників, вивчають місцеві матеріали» [1, с. 4].

У 1972 р. гурток переріс у студію, яка була названа іменем Миколи Максися [15, с. 97]. Відомо, що рішення про її утворення було ініційоване комітетом комсомолу.

Микола Береза у своїх спогадах про студентські роки наголошував на тому, що допоміг зареєструвати студію той факт, що студентський голова об'єднання Микола Пшеничний запропонував у обкомі партії назвати студію на честь Миколи Максися – українського поета, якого, за радянською теорією, по-звірячому вбили українські буржуазні націоналісти, а у 1967 р. його іменем була названа молодіжна літературна премія. Партійне керівництво прийняло пропозицію, більше того – підтримувало ініціативи молодих студійців, наприклад забезпечувало транспортними засобами усі виїзні засідання літературної студії у різні райони Рівненської області.

Окрім того, гуртківці випускали машинописний альманах «Горинь». У «Літературно-краєзнавчій енциклопедії Рівненщини» Іван Пашук фіксує існування трьох таких альманахів. Це підтверджує і публікація Миколи Кузьменка в газеті «Зміна» (1969 рік, 6 грудня), в якій він згадував про «щорічні машинописні альманахи», упорядником яких він був [8, с. 3].

Свої поетичні твори Микола Кузьменко друкував у періодиці. Найчастіше це були газети «Зміна» та «Червоний прапор», а також у літературних альманахах [11, с. 8–10], наприклад, «Літературна Ровенщина» (1957) [10, с. 158 – 162], де були опубліковані його два вірші «Берізка» та «Іде весна», або ж колективний збірник «Яблуневий цвіт» (1961) [22, с. 51–55]. Крім цього, Микола Кузьменко є лауреатом премії ім. М. Максися 1968 р. [15, с. 3].

На слова Миколи Кузьменка композиторами було написано чимало популярних у 1960-ті рр. пісень. Він слугував незаперечним авторитетом для майстрів слова, фольклористів, театрознавців, журналістів; часто виступав по радіо, публікувався у різних періодичних виданнях і наукових збірниках. Зокрема, дослідження «Образ Т. Г. Шевченка у фольклорі» опублікував у журналі «Народна творчість і етнографія» (1961, № 2) [7, с.34-41]. Долучився він і до написання тому «Ровенська область» [6] фундаментальної 26-томної монографії «Історія міст і сіл Української РСР», який вийшов із друку в березні 1973 р. [5, с. 232]. Його творчість ще й досі потребує ґрунтового дослідження.

На лекціях студенти прагнули зафіксувати нові відомості, кожне слово, бо мудрий наставник Микола Олександрович Кузьменко давав таку інформацію, яку не завжди віднайти в підручниках. Тема ілюструвалася художніми текстами поетичної лірики, прозою, баладами, байками, гуморесками. А читав М. О. Кузьменко широко, цитував тексти письменників-класиків дореволюційної і радянської літератури. Наче зачаровані, сиділи філологи, коли слухали грізне слово Т. Г. Шевченка в закликах до революційної боротьби з самодержавством. Трепетно сприймався Максим Горький, коли звучала розповідь, як мати йшла карати сина, бо виступив війною, щоб з ворогами знищити рідний край... Дивувалися майбутні філологи, коли встигав їх наставник, бо працював над дисертацією про Л. І. Боровиковського, готував масові заходи в Інституті, скеровував роботу літературної студії і обласного літературного об'єднання, збирав спільно з дружиною Л. С. Бондаренко фольклор, друкував статті в республіканських журналах, обласній пресі, виступав з лекціями перед трудівниками полів, у віддалених школах...

На його вірш самодіяльний композитор Михайло Каганов написав мелодію пісні «Ровно вечірне». Довгий час вона була візитною карткою виступів художніх колективів нашого краю. Вечорами, а то й ночами просиджував М. О. Кузьменко за книгами, студіював новинки наукової художньої літератури, дбайливо фіксував поліські пісні, перекази, легенди,

казки, прислів'я, приказки. У вільний час поспішав до поліщуків, бо хотів успадкувати їх мудрість, оповісти про неї науковцям у журналі «Народна творчість та етнографія». Своєю доброзичливістю Микола Олександрович завжди прагнув підтримати студентів, виявляв наполегливих до наукової роботи та літературної творчості [20].

Здавалося б, доля мала тільки усміхатися здібному, невтомному працелюбові-науковцю, педагогу, поетові, керівникові обласного літературного об'єднання. Але у 1970-ті рр. почалося масове цькування всього свідомого, самобутнього, талановитого. Ректором педінституту призначили секретаря обкому компартії О. Бугайова. Відтоді розпочалася гонитва на «інакомислячих».

В Інституті відбувся процес над старшим викладачем кафедри української мови Т. М. Сніцаревичем. У Державному архіві Рівненської області зберігся протокол № 2 засідання Ради Рівненського державного педагогічного інституту ім. Д. З. Мануїльського від 23 березня 1973 р., на порядку денному якого було питання «Про відповідність посаді, яку займає старший викладач кафедри української мови Сніцаревич Т. М.». Його звинуватили в «націоналістичних збоченнях»: «Так, наприклад, на заняттях з історії української літературної мови вихваляв українського буржуазного націоналіста Грушевського, стверджував, що в нас у питаннях мови зустрічаються прояви великодержавного шовінізму і що це є порушенням ленінської національної політики. Крім цього, Сніцаревич Т. М. на лекціях розповідав про націоналістичний твір Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», називаючи його науковою працею. Виходячи із вище названих фактів, комісія прийшла до висновку, що Сніцаревич здійснив ряд політичних вчинків, що негативно характеризують його політичне і моральне обличчя і несумісні з виконанням педагогічної, виховної функцій у ВУЗі».

Як згадували колишні літстудійці, мав місце подібний процес і над викладачем Миколою Кузьменком, але протоколи засідання не збереглися. Східнякові М. Кузьменку пришити «український буржуазний націоналізм» було просто ніяк.

Але ж його незалежні судження, його величезна ерудиція, його авторитет, його високість в очах студентів викликали настороженість у ревнивих блюстителів комуністичної ідеології. Бо як це так – якийсь там викладач української літератури має більшу шану, ніж викладачі політекономії, історії КПРС чи інших дуже важливих дисциплін! Слід вказати такому на належне йому місце. Шукали приводу. І такий привід знайшовся [21, с.102].

З половини шістдесятих років, і особливо в сімдесяті, почалося в Україні «полювання на відьом». До цієї категорії найперше зараховували совісних і непокірних. Головним інквізитором виступав секретар ЦК КП України Маланчук... Цей ідеологічний тимчасовець разом із житомирськими партапаратниками й розпочав цькування письменника, вченого Степана Пінчука. За що? За те, що відмовився писати наклепницькі статті на «Родинне вогнище» Євгена Гуцала, на «Мальви» Романа Іваничука, підтримав Олеса Гончара, коли «розносили» в пресі його роман «Собор». А тоді й пригладулися, куди Степан Пінчук возить студентів на фольклорну практику. «На Закарпаття» – інкримінували «провину» кандидатів філологічних наук. Хоча студенти їздили у Прикарпаття. Але для колишніх житомирських «вождів-інтелектуалів» що Прикарпаття, що Закарпаття – слова-синоніми: «буржуазно-націоналістична територія».

За вчинками Степана Пінчука пильно слідкувала секретар Житомирського обкому КПУ О.Чорнобрівцева. Звісно, прислужники самовіддано й оперативно інформували її: С. Пінчук готує до захисту докторську дисертацію на тему: «Слово о полку Ігоревім» й українська література XIX – XX століть». Спочатку навіть підганяли дисертанта, щоб швидше захищався, бо побачили й відчули: тема дисертації є тим «яблуком», за яке можна вдарити по багатьох. Свою наукову роботу Степан Пінчук захистив у Львівському університеті імені І. Я. Франка. Отоді-то й почалося! До цькування знавця «Слова о полку» О. Чорнобрівцева заохотила й В. Маланчука. Кампанія вийшла за межі республіки. Ім'я С. Пінчука занесли до «Білої книги», яку по одному примірнику розсила-

ли в області й зберігали в сейфах перших секретарів обкомів партії. Далі пішло розпорядження, щоб С. Пінчука осуджували всюди, бо як же він міг замахнутися на пам'яткудавньої літератури, приписувати її саме українській літературі, шукати витоки з цього шедевра багатьох інших творів українських письменників (?!).

Зрозуміло: «знавці» «Слова» на партійних посадах нічого не тямали в тому, про що говорять. Їм байдуже, що дисертація розрослася у двотомну монографію на 75 аркушів. Партійним інквізиторам потрібно було, щоб наукову працю кваліфікували як націоналістичну. Та й захист дисертації (12 січня 1972 р.) дивовижно збігся з тим днем, коли Львовом, Києвом й іншими містами України пронісся чорний смерч арештів українських патріотів [16, с. 6].

За дорученням секретаря ЦК КПУ В. Маланчука у серпні 1973 р. відділом науки й учбових закладів ЦК Компартії України було перевірено «сигнали» про серйозні методологічні помилки в докторській дисертації доцента Житомирського державного педагогічного інституту С. П. Пінчука на тему «Слово о полку Ігоревім» і українська література XIX–XX століть», порушення загальноприйнятої процедури розгляду дисертаційної роботи та неправильну позицію в оцінці змісту дисертації з боку ректора Інституту, кандидата філологічних наук І. Ф. Осляка та секретаря партбюро, проректора, доктора історичних наук В. Д. Голінченка. Ознайомившись із змістом дисертаційної роботи С. Пінчука, провівши бесіди з викладачами кафедри української літератури Житомирського педінституту спецкомісія з Києва констатувала: «У докторській дисертації С. П. Пінчука, яку він захистив у січні 1972 р., мають місце серйозні методологічні помилки та націоналістичні збочення. Автор дисертації абсолютизує вплив національної психіки і природно-географічного середовища на формування художнього світорозуміння, замовчує визначальну роль у цьому соціально-економічних та ідейно-політичних факторів. В дисертації по суті протягується буржуазно-націоналістична концепція приналежності «Слова о полку Ігоревім» виключно українській національній культурі, пов-

ністю ігноруються взаємозв'язки і взаємовпливи української літератури з російською й білоруською». Разом з тим, завідувач сектором відділу науки і учбових закладів ЦК Компартії України Дорогунцов, звертаючись до ЦК КПУ, пропонував у «справі С. Пінчука» здійснити ряд каральних заходів, зокрема: «Доручити ректорату Львівського державного університету в установленому порядку скасувати рішення кваліфікаційної ради про присудження С. П. Пінчуку вченого ступеня доктора філологічних наук і відкликати дисертацію з Вищої атестаційної комісії МВССО СРСР. Увільнити С. П. Пінчука як ідейно незрілу і націоналістично настроєну особу з викладацької роботи у вузі. Притягти до суворої партійної відповідальності і звільнити з посад, які вони займають, ректора інституту І. Ф. Осляка і секретаря партбюро, проректора інституту В. Д. Голіченка за серйозні недоліки і помилки в роботі з кадрами, втрату політичної пильності й відповідальності, безпринципну оцінку ідейно хибної, націоналістичної за своїм спрямуванням докторської дисертації С. П. Пінчука... Необхідно також притягти до відповідальності осіб, які своїми діями підтримували Пінчука і сприяли його просуванню в науці. Варто порушити перед правлінням Спілки письменників України питання про можливість дальшого перебування С. П. Пінчука в СПУ» [13, с. 416–418].

Та ідеологічним вершителям кадрової політики цього виявилось замало. Наклали стягнення ще й на всіх трьох опонентів і керівників чотирнадцяти кафедр, звідки надійшли позитивні відгуки на автореферат Пінчука. Тоді розпочалася гучна «справа». І до неї несподівано долучили ім'я Миколи Кузьменка, який був одним із тих небагатьох, хто дав позитивний відгук на дисертацію.

Не витримавши несправедливих і злих нападів, вразливий і беззахисний М. Кузьменко покінчив із життям 15 жовтня 1973 р. Ректорат і партком педінституту заборонили студентам та викладачам брати участь у похороні. Однак ті, хто глибоко шанував Миколу Олександровича, хто бачив у ньому свого Вчителя і Друга, таки провели його в останню дорогу [21, с. 103].

Таким чином, у сфері науки та освіти радянська держава формувала на рівні ідеологічного дискурсу антинаукове, ідеологічно зумовлене мозаїчне трактування сутності гуманітарних наук, чинила політичні маніпуляції, засвідчені через радянізовані політичні міфи та стереотипи.

Ідеологічний пресинг партійно-державного керівництва не тільки призводив до деформації історичної пам'яті і національної свідомості, а й сприяв занепаду центрів по вивченню й збереженню пам'яток культури, традиційних форм фольклору, гальмуванню вивченню справжньої історії України.

Таким мікрополем, крізь призму якого можемо спостерігати процес інтелектуальних втрат і його трагічні наслідки, стала історія життя випускника Дніпропетровського держуніверситету, а згодом викладача Рівненського педінституту Миколи Кузьменка, яка трагічно обірвалася у 1973 р.

Бібліографічні посилання

1. Азовський М. У майбутніх педагогів / М. Азовський // Зміна. – 1969. – 4 січн. – С. 4.
2. Бажан О. «Мене називають сучасним Кочубеєм...» / Олег Бажан // Літературна Україна. – 1993. – 2 грудня.
3. Бажан О. Українознавчі дослідження під пресом ідеологічних репресій в 1970–1980-х роках / Олег Бажан // Краєзнавство : науковий журнал, 2008. – № 1-4. – С. 45-55.
4. Веденєєв Д. Незаконні політичні репресії 1920–1980-х років в Україні та проблеми формування національної пам'яті [Електронний ресурс] / Д. Веденєєв. – Режим доступу: www.istpravda.com.ua/research/2012/12/26/105584/
5. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Рівненська область / ред. рада вид. : В. Г. Кремень; редкол. тому Р. М. Постолюкський та ін. – К., 2010.
6. Державний архів Рівненської області. – Ф.Р-479, оп. 8, спр. 5.
7. Кузьменко М. Образ Т. Г. Шевченка в фольклорі / М. Кузьменко // Народна творчість та етнографія. – 1961. – Кн.3. – С. 34-41.
8. Кузьменко М. Щедрі серця / Микола Кузьменко // Зміна. – 1969. – 6 груд.
9. Лещенко П. Добрий початок : твори наших земляків / П. Лещенко, Є. Регушевський // Червоний прапор. – 1962. – 23 січ. – С. 4.
10. Літературна Ровенщина : альманах літератур. об-ня при редакції Ровен. обл. газ. «Червоний прапор». – Ровно, 1957. – [Ч.1]. – С. 158-162.
11. Літературний альманах / редкол. : Д. Лушан, М. Кузьменко, Д. Мегелик, Д. Немченко, Г. Сербін, Н. Скиданова, О. Ткачук. – Ровно, 1957. – С. 8-10.

12. Микола Кузьменко // Літературна Рівненщина : довідник / упоряд. і ред. Є. Шморгун. – Рівне, 2003. – С. 38.
13. Національні відносини в Україні у XX ст.: зб. докум. і матер. – К., 1994. – С. 416-418.
14. Пашук І. Кузьменко Микола Олександрович / І. Пашук // Волинські дзвони : наук.-краєзн. альманах. – Рівне, 1999. – С. 107.
15. Пашук І. Літературно-краєзнавча енциклопедія Рівненщини: А-Я / І. Г. Пашук. – Рівне, 2005. – С. 97.
16. Пушик С. Інkvізиторi змінюються, вироки залишаються / Степан Пушик // Голос України. – К., 1993. – 21 жовтня. – № 200 (700). – С. 6.
17. Ровенський державний педагогічний інститут. – Львів, 1966.
18. Столярчук Б. Й. Митці Рівненщини : енцикл. довід. – 2-е вид., допов. і перероб. / Б. Й. Столярчук. – Рівне, 2011. – С. 169.
19. Сторінками історії : Рівненський державний гуманітарний університет у книгах та періодичних виданнях (1940-2015) : наук.-допом.бібліогр. посіб. / М-во освіти і науки України, Рівнен. держ. гуманіт. ун-т, Наук. б-ка ; уклад. С. Н. Грипич, Л. М. Буравкова, Л. В. Ковальчук, Л. С. Кушка ; за заг. ред. С. Н. Грипич. – Рівне, 2015. – С. 19-24. – (75-річчю РДГУ присвячується).
20. Шевчук С. Голос його серця [Про колишнього викладача РДП М.О.Кузьменка] / Степан Шевчук // Зміна. – 1988. – 26 березня.
21. Шморгун Є. І привід знайшовся / Є. Шморгун // Із криниці печалі : зб. спогадів та док. / ред.-видав.група : П. Велесик, Г. Дем'янчук, І. Нагорна, Є. Шморгун, В. Ящук. – Рівне, 2006. – С. 100-103.
22. Яблуневий цвіт : поезії / упорядкування і ред. І. Сварника. – Львів, 1961. – С. 51-55.

Надійшла до редколегії 12.04.2017

НАШІ АВТОРИ

Бойко Олег Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Ангеліна Вадимівна – студентка IV курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Буланова Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, директор Музею історії міста Кам'янське.

Волок Валерій Павлович – студент III курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Глюда Тарас Андрійович – студент II курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Іваненко Валентин Васильович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи у сфері гуманітарної освіти та виховання молоді, професор кафедри східноєвропейської історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Каковкіна Ольга Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Ковальова Ірина Федорівна – доктор історичних наук, професор, Заслужений професор Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Кравченко Євген Олександрович – магістр історії, учитель історії НВК № 59, м. Дніпро, аспірант кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Мащенко Ольга Олексіївна – спеціаліст-історик, завідувач відділу науково-освітньої роботи Музею історії міста Кам'янське.

Прокопенко Леонід Львович – доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри права та європейської інтеграції Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Прокопенко Сергій Леонідович – спеціаліст-історик, випускник аспірантури кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Нікілев Олександр Федорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Піддубна Катерина Дмитрівна – бакалавр історії, студентка V курсу навчально-методичного центру заочної та вечірньої форми навчання Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Романець Наталя Радомирівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України та правознавства факультету географії, туризму та історії ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет».

Савчук Варфоломій Степанович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри фізики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Самсонова Яна Ігорівна – магістр історії, методист КПНЗ «МАНУМ» ДОР.

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, професор, декан історичного факультету, професор кафедри історії України Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Стеблина Ірина Олександрівна – старший науковий співробітник Науково-експозиційного відділу Комунального закладу культури «Міський історико-краєзнавчий музей» Криворізької міської ради (м. Кривий Ріг).

Трусько Богдан Олександрович – студент IV курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Швидько Ганна Кирилівна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та політичної теорії ДВНЗ «Національний гірничий університет».

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шляхтич Роман Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та правознавства ДВНЗ «Криворізький державний педагогічний університет» (м. Кривий Ріг).

Шманатов Микита Сергійович – студент III курсу історичного факультету Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара.

Шовкопляс Олександр Олександрович – магістр історії, старший науковий співробітник Музею історії міста Кам'янське (м. Кам'янське).

ЗМІСТ

Передмова	3
I. ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ	
Іваненко В. В. Революцією сподвижений: катеринослав- ець Микола Стасюк – член Центральної Ради.....	5
Мащенко О. О. (Кам'янське) Комдив Шепетов. Портрет на тлі війни.....	17
II. ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ	
Ковальова І. Ф. До питання про час заснування містечка козацького Самарь.....	28
Світленко С. І. До проблеми літочислення міста Дніпро.....	36
Шляхов О. Б. Органи самоврядування Катеринослава та Катеринославщини в контексті проведення земської та міської контрреформ кінця XIX ст.....	52
Шовкопляс О. О. Формування інфраструктури с. Кам'ян- ське напередодні надання йому статусу міста. 1887 – 1917 рр.....	60
Каковкіна О. М., Стеблина І. О. (Кривий Ріг) Болгари Криворіжжя: маловідома сторінка історії українських бол- гар.....	71
Романець Н. Р. (Кривий Ріг) Селянські самосуди на Дніпропетровщині в умовах Голодомору 1933 р.....	89
III. ІСТОРІЯ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ	
Швидько Г. К. Загадкова історія Катеринославської ка- зенної шовково-панчішної фабрики.....	105
IV. ІСТОРІЯ ОСВІТИ, НАУКИ, КУЛЬТУРИ, МЕДИЦИНИ ТА СПОРТУ	
Прокопенко Л. Л. Реформування повітових училищ Кате- ринославщини у другій чверті XIX ст.....	115
Прокопенко С. Л. Катеринославське 2-ге реальне учили- ще: становлення та розвиток.....	124
Лучка Л. М. Книжкова спадщина Катеринославщини і сьогодення.....	134

Самсонова Я. І. З історії інтелектуальних комунікацій Катеринославського та Київського юридичних товариств другої половини XIX – початку XX ст.....	145
Савчук В. С. База даних «Ректори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (1918 – 2018)»: підходи до формування і джерела.....	152
Кравченко Є. О. Трудотерапія, підвищена смертність та алкоголізм: деякі сторінки історії Ігреньської психіатричної лікарні протягом 1930-х рр.....	171
V. ДУХОВНО-РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ	
Буланова Н. М. (Кам'янське) Українська автокефальна православна церква під час німецької окупації Дніпропетровщини (1941 – 1944 рр.).....	184
Шляхтич Р. П. (Кривий Ріг) Створення та функціонування центрального осередку «Просвіти» в Кривому Розі (1941-1942 роки).....	194
Піддубна К. Д., Нікілев О. Ф. Стан та діяльність дитячих будинків на Дніпропетровщині у перші повоєнні роки (1945–1950): історіографічний аспект.....	200
Бойко О. В. Олімпійські досягнення дніпропетровських спортсменів у роки державної незалежності.....	210
VI. СТУДЕНТСЬКИЙ ДЕБЮТ	
Волок В. П. Ісаак Мазепа на Катеринославщині.....	228
Буланова А. В. Немілітарні форми селянського протестного руху щодо політики радянської влади доби революції: 1917–1921 рр. (на прикладі Правобережної Катеринославщини).....	239
Шманатов М. С. Органи місцевої влади в роки нацистської окупації краю в роки Другої світової війни (1941 – 1943 рр.).....	249
Трусько Б. О. Судові процеси над вахманами у Дніпропетровську в 60-х рр. XX	264
Глюдя Т. А. Випускник Дніпропетровського держуніверситету Микола Кузьменко (1921-1973): людина у контексті трагічних сторінок історії.....	275
НАШІ АВТОРИ	290
ЗМІСТ	292

Наукове видання

**ПРИДНІПРОВ'Я:
історико-краєзнавчі дослідження**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 15

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації серія КВ № 16620-5092Р від 27.02.2010 р.**

**Редактор та коректор Світленко С. І.
Комп'ютерне макетування Яценко Н. Ю.**

Адреса редколегії: просп. Гагаріна, 72, к. 511, Дніпро, 49010

Internet address of the publication (URL): <http://www.localhist.dp.ua>

Prydniprovyia : istoryko-kraeyeznavchi doslidzhennya (ISSN 2409-4137)

**Збірник індексується Index Copernicus Internation (ICI) -
Index Copernicus Value (ICV) 2016 – 55,67**

На обкладинці реконструкція містечка Самарь із тематичного збірника
«Перлини козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька
фортеця» (Д.: Вид-во ДНУ, 2008).

Підписано до друку: 14.12.2017.

Формат 60х84/16

Папір офсетний. Друк офсетний.

Гарнітура Times. Умовн.-друк. арк. 17,20. Обл.-вид. арк. 14,79.

Замовлення № 183.

Наклад: 100 прим.

Видано коштом авторів

Свідоцтво про видавничу діяльність та
розповсюдження видавничої продукції

Серія ДК № 2131 від 23.03.2005 видано Державним комітетом
телебачення та радіомовлення України.

Видавництво «Грані»

49000, м. Дніпро, вул. Святослава Хороброго, 25

Тел./факс: (056) 744-42-39, 744-38-35

www.grani-print.dp.ua, granidp@gmail.com

Надруковано ПП «Тремпольцев»

49066, м. Дніпро, вул. Мирна, 21